

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИЙ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
КАФЕДРА УГОРСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ**

Наталія ВАРГА, Христина ЗИКАНЬ, Елеонора БЕРТА

ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА

(для студентів 1 курсу галузі знань 03 Гуманітарні науки спеціальності 035 Філологія предметної спеціальності 035.071 Філологія. Угро-фінські мови та літератури (переклад включно), перша – угорська освітньо-професійної програми «Угорська мова та література. Англійська мова. Переклад»)

Ужгород – 2023

УДК 81(075.8)
В-18

Варга Н.І., Зикань Х.І., Берта Е.Т. Вступ до мовознавства (для студентів 1 курсу галузі знань 03 Гуманітарні науки спеціальності 035 Філологія предметної спеціальності 035.071 Філологія. Угро-фінські мови та літератури (переклад включно), перша – угорська освітньо-професійної програми «Угорська мова та література. Англійська мова. Переклад»). Навчально-методичний посібник / *Уклад.* Н. Варга., Х.Зикань, Берта Е.Т. Ужгород. ДВНЗ «УжНУ», 2023. – 162с.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор Полюжин М.М.,
кандидат філологічних наук, доцент Гульпа Д.В.

Затверджено на засіданні Вченої ради Українсько-угорського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Протокол № 9 від 30 травня 2023 року.

© Варга Н.І., Зикань Х.І., Берта Е.Т., 2023р.

© ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2023р.

ЗМІСТ

Вступ	4
Лекція 1. Предмет мовознавства. Зміст і основні завдання курсу "Вступ до мовознавства"	5
Лекція 2. Природа, сутність, функції та будова мови	14
Лекція 3. Походження і розвиток мови	32
Лекція 4. Мови світу, їх вивчення та генеалогічна класифікація	49
Лекція 5. Фонетика і фонологія	67
Лекція 6. Письмо	84
Лекція 7. Слово та його значення	100
Лекція 8. Лексико-семантична система мови	112
Лекція 9. Історичні зміни словникового складу мови. Фразеологія. Лексикографія	121
Лекція 10. Граматика. Граматичне значення. Граматичні категорії	135
Лекція 11. Морфема та словоформа	146
Лекція 12. Словосполучення і речення	154
Теми для презентацій	167
Список використаних джерел	168

ВСТУП

Навчально-методичний посібник рекомендовано для студентів I курсу галузі знань 03 Гуманітарні науки спеціальності 035 Філологія предметної спеціальності 035.071 Філологія. Угро-фінські мови та літератури (переклад включно), перша – угорська освітньо-професійної програми «Угорська мова та література. Англійська мова. Переклад»

Курс «Вступ до мовознавства» є одним із найважливіших у системі підготовки філологів. Його мета – ознайомити студентів з основами теорії мови, з системою лінгвістичних понять і термінів, з основними методами дослідження мови, а також підготувати їх до свідомого засвоєння рідної та іноземних мов. Конспект укладено відповідно до програми курсу. Загальна кількість годин – 90, з них: 24 лекційних годин, 20 годин практичних занять і 46 годин самостійної роботи протягом одного семестру навчання. Завершується курс складанням екзамену. Пропонована праця призначена для систематизації роботи студентів при засвоєнні навчального матеріалу, для закріплення теоретичних знань. У конспекті подано перелік основних тем курсу:

1. Предмет мовознавства. Зміст і основні завдання курсу "Вступ до мовознавства"
2. Природа, сутність, функції та будова мови
3. Походження і розвиток мови
4. Мови світу, їх вивчення та генеалогічна класифікація
5. Фонетика і фонологія
6. Письмо
7. Слово та його значення
8. Лексико-семантична система мови
9. Історичні зміни словникового складу мови. Фразеологія. Лексикографія
10. Граматика. Граматичне значення. Граматичні категорії
11. Морфема та словоформа
12. Словосполучення і речення

Лекція 1.

Предмет мовознавства. Зміст і основні завдання курсу "Вступ до мовознавства"

План

1. Предмет мовознавства. Зміст і основні завдання курсу "Вступ до мовознавства"
2. Місце мовознавства в системі наук
3. Методи дослідження мови

Предмет мовознавства. Зміст і основні завдання курсу "Вступ до мовознавства"

Мовознавство, або (від лат. lingua "мова") – наука про природну людську мову загалом і мови світу як її представників.

На земній кулі існує понад п'ять тисяч мов. Кожен етнос розмовляє власною мовою. Однак можна стверджувати, що люди світу розмовляють єдиною мовою, бо всі мови мають дуже багато спільного. Так, зокрема, у всіх мовах для вираження думки використовують звуки, зі звуків будують слова, а зі слів – речення. Спільні ознаки, властиві всім мовам світу, називають універсаліями (від лат. universalis "загальний").

Кожна мова є надбанням певного народу. Вона не тільки найпотужніший засіб спілкування, знаряддя думки (мислення), а й дух народу, його історія і водночас необхідна умова існування не лише культури народу, а і його самого. Мова є засобом духовного формування особистості. У ній зафіксовано історичний досвід попередніх поколінь, неповторний менталітет етносу, його духовні надбання. Вона допомагає краще зрозуміти людину в її минулому і сьогоденні. Мова, крім цього, є важливим державотворчим чинником, засобом консолідації народу. Саме тому кожен свідомий етнос дбайливо ставиться до рідної мови, оберігає її.

Виникнення мовознавства, як і будь-якої іншої науки, зумовили практичні потреби (навчання грамоти, оволодіння культурою усного та писемного мовлення, вивчення іноземних мов тощо). Згодом воно розвинулося в розгалужену систему дисциплін.

Розрізняють конкретне (часткове) і загальне мовознавство.

Конкретне мовознавство вивчає окремі (конкретні) мови, як, наприклад, українську, польську, англійську, китайську або групу споріднених мов – слов'янські, германські, романські, балтійські, іранські, тюркські тощо.

Кожна мова має своєрідну структуру, власні норми, неповторну історію. Так, зокрема, в кожній мові є специфічні звуки (англ. [ʃ], [ʒ], болг. [ʃь]), морфеми, слова, синтаксичні конструкції. Окремі мови різняться ступенем унормованості, стилістичною диференціацією мовних засобів, багатством словника тощо, що зумовлено різними історичними й суспільними чинниками. Такі особливості стосуються однієї, а не всіх мов.

Загальне мовознавство вивчає загальні особливості мови абстраговано від конкретних мов. До них належать суть мови, її природа, походження, закони розвитку, зв'язок із мисленням, культурою тощо. Воно вивчає також структуру й закономірності функціонування всіх мов світу. Отже, предметом загального мовознавства, з одного боку, є мова як засіб людського спілкування, а з іншого – загальні особливості всіх мов (тобто воно є ніби узагальненням конкретних мовознавств). Загальне мовознавство створює лінгвістичну теорію, тому його часто називають теоретичним. Теоретичне мовознавство протиставляється прикладному.

Прикладне мовознавство вивчає застосування мовознавчої теорії на практиці (у викладанні рідної та іноземної мов, у практиці перекладу, при створенні алфавітів для безписемних мов, для удосконалення правопису, навчання письма, читання, культури мови, для уніфікування термінології, анотування й реферування інформації, забезпечення спілкування людини з комп'ютером природною мовою тощо).

У межах загального мовознавства виділяють зіставне (типологічне) мовознавство, яке шляхом зіставного вивчення мов виявляє в їх структурі спільні й відмінні риси.

Вступ до мовознавства – початковий, пропедевтичний (вступний) курс загального мовознавства. Він містить основні відомості із загального мовознавства (що таке мова, яка її будова, основні лінгвістичні поняття й терміни тощо), без яких неможливо вивчати жодну лінгвістичну дисципліну, і посідає важливе місце в системі підготовки філологів. Це теоретичний фундамент усіх інших мовознавчих дисциплін, оскільки ознайомлює з основами теорії мови, розвиває вміння осмислено підходити до мовних явищ і

дає лінгвістичні поняття, необхідні для вивчення будь-якої лінгвістичної дисципліни. Цей курс охоплює такі основні проблеми:

- 1) природа і сутність мови (в науці немає єдиного розуміння цієї проблеми, різні напрями та школи по-різному її трактують);
- 2) структура мови (мова – складне явище; чітке визначення структури мови, вироблення строгої системи наукових понять – одне із важливих завдань загального мовознавства);
- 3) походження мови та закономірності розвитку мов (виникнення людської мови, мовні зміни й фактори, які спричинюють їх тощо);
- 4) виникнення й розвиток письма;
- 5) класифікація мов світу за походженням і за будовою;
- 6) шляхи й методи вивчення мовного матеріалу;
- 7) зв'язок мовознавства з іншими науками.

Цими проблемами не вичерпується коло питань, які розглядає курс "Вступ до мовознавства", але й вони засвідчують, яким важливим є він у підготовці філолога.

Місце мовознавства в системі наук

Мовознавство пов'язане як із суспільними, так і з природничими науками. Ці зв'язки є обопільними: результати мовознавчих досліджень використовуються іншими науками і навпаки.

Мова – явище суспільне, отже, й мовознавство належить до суспільних наук і передусім пов'язане з такими суспільними науками, як історія, археологія, етнографія, соціологія, психологія, літературознавство та ін.

Зв'язок мовознавства з історією очевидний, позаяк історія мови є частиною історії народу. Крім того, мова в своєму словнику фіксує історичні факти життя народу, його контакти з іншими етносами, розвиток культури тощо. Археологія постачає мовознавству віднайдені при розкопках пам'ятки писемності, які розшифровують лінгвісти. Етнографія, яка вивчає побут і культуру народу, допомагає в дослідженні говірок. Ефективним є зв'язок мовознавства із соціологією – наукою про суспільство, бо мова функціонує тільки в суспільстві й суспільство впливає на розвиток та функціонування мови. Зв'язок мовознавства з психологією полягає в тому, що в мові відображається психічний склад, менталітет народу - носія мови, а породження і сприйняття мовлення має психічне підґрунтя. З логікою, яка вивчає форми й закони мислення, мовознавство поєднує те, що мова є найважливішим засобом

мислення. Із літературознавством – спільний об'єкт вивчення – слово (літературу називають мистецтвом слова). Разом вони утворюють науку філологію (phileo "люблю" і logos "слово"). Особливо тісно з літературознавством пов'язані стилістика й історія літературної мови.

Із природничих наук мовознавство пов'язане насамперед з фізіологією людини й антропологією. Перша з них допомагає пояснити артикуляцію звуків, а друга – походження мови. Мовознавство співпрацює також з медициною (мовознавчі факти виявилися корисними у психіатрії, дефектології, логопедії, в лікуванні порушень мовлення – різного роду афазій); фізикою (акустична характеристика звуків мови); кібернетикою (мова є складною кібернетичною, тобто керуючою і керованою, системою); математикою (в мовознавстві використовують математичні методи); семіотикою, яка вивчає різні знакові системи (мова є однією із знакових систем); географією (мовні явища наносять на географічну карту для показу зон їх поширення). На стику мовознавства і цих наук виникли нейролінгвістика, інженерна лінгвістика, математична лінгвістика, лінгвосеміотика, лінгвогеографія тощо.

Особливої уваги заслуговує зв'язок мовознавства з філософією, яка вивчає найзагальніші закони природи, суспільства і мислення. Філософія дає мовознавству методологію. Системний підхід до вивчення мовних явищ, принцип історизму в поясненні мовних фактів, критерій перевірки одержаних результатів на практиці – ось тільки деякі із засадничих передумов лінгвістичних студій. Доречно нагадати, що мовознавство зародилося в лоні філософії і лише згодом виокремилося як наука.

Отже, мовознавство пов'язане майже з усіма науками, бо мова є невід'ємним компонентом усіх без винятку видів діяльності людини й основним джерелом збереження інформації.

Методи дослідження мови

Термін метод (від гр. methodos "дослідження, вчення, шлях пізнання") неоднозначний: він уживається в загальнонауковому (філософському) значенні, у спеціально-науковому (що стосується певної галузі науки: математики, біології, фізики, мовознавства тощо) і в значенні "прийом, спосіб до", яке звичайно позначається словом методика,

У загальнонауковому значенні термін метод означає шлях пізнання й витлумачення будь-якого явища. Такий метод є єдиним для всіх наук. Як

приклад можна навести діалектичний метод, за яким об'єктивний світ пізнають у його цілісності, суперечливості й розвитку.

Спільними для всіх наук є вихідні підходи до дослідження явищ – індукція й дедукція. Їх часто називають методами.

Індукція (від лат. *inductio* "наведення") – метод дослідження, згідно з яким на підставі знання про окреме роблять висновок про загальне.

Дедукція (від лат. *deductio* "виведення") – метод дослідження, згідно з яким на основі загальних положень (аксіом, постулатів, гіпотез) роблять висновки про окремі факти.

Іншими словами, індукція – це логічний умовивід від окремого до загального, а дедукція - від загального до окремого.

У мовознавстві частіше використовують індуктивний метод. До дедуктивного вдаються здебільшого в тому випадку, коли досліджують явища, які безпосередньо не можна спостерігати, наприклад, механізм сприймання і породження мовлення. Дуже часто в мовознавчих дослідженнях індукцію й дедукцію використовують одночасно, що робить результати дослідження достовірнішими, об'єктивнішими.

У спеціально-науковому значенні термін метод означає шлях пізнання й витлумачення явищ, який використовують у певній (окремій) науці. Застосування тих чи інших спеціальних методів залежить від конкретного об'єкта дослідження і тих завдань, які поставив перед собою дослідник. Так, скажімо, якщо дослідник хоче встановити спільне й відмінне в структурі української та німецької мов, то він застосує зіставний метод, а коли йому потрібно дослідити, яку форму мало те чи інше українське слово у праслов'янській мові, він скористається порівняльно-історичним методом.

Кожен дослідницький метод реалізується в певній системі наукових прийомів (суцільна вибірка матеріалу для дослідження текстів, класифікація його за критеріями, зіставлення класифікаційних рядів за певними параметрами, статистична обробка отриманих результатів тощо). Такі дії вченого нерідко називають методами, хоч правильніше було б їх називати прийомами або методикою дослідження.

Основними методами дослідження мови є описовий, порівняльно-історичний, зіставний і структурний.

Описовий метод.

Його мета – дати точний і повний опис мовних одиниць. Суть методу полягає в інвентаризації та систематизації мовних одиниць. Так, наприклад, якщо необхідно дослідити фонетичну систему якоїсь мови, вчений повинен вичленити з мовлення всі звуки, ідентифікувати їх і подати їх повний список (інвентаризувати звуки), відтак класифікувати їх (виділити голосні й приголосні, приголосні поділити на сонорні й шумні, шумні – на дзвінкі й глухі тощо). Цей метод має велике практичне значення, оскільки пов'язує лінгвістику з суспільними потребами. На його основі створено так необхідні описові граматики різних мов і тлумачні, орфографічні, орфоепічні та інші нормативні словники.

Порівняльно-історичний метод.

Його об'єктом є споріднені мови, тобто ті, які мають спільного предка. Головне завдання цього методу - відкриття законів, за якими розвивалися споріднені мови в минулому. За його допомогою можна реконструювати (відтворити) давні не зафіксовані в пам'ятках писемності мовні одиниці – звуки, слова, їх форми і значення. Наприклад, порівняння східнослов'янської (української, російської, білоруської) форми слова город із польською *grad* (*ogrod*), болгарською *град*, литовською *gardas*, німецькою *Garten*, англійською *garden* дало можливість реконструювати індоєвропейську форму цього слова "*gordi*" (при реконструкції цієї форми враховували фонетичні закони, тобто закономірні зміни звуків, які мали місце в різних мовах після розпаду індоєвропейської прамови). Якщо описовий метод застосовують до вивчення сучасного стану мови, то порівняльно-історичний – до минулого, до того ж дуже далекого, яке не засвідчене писемними документами. Саме на основі порівняльно-історичного методу вчені дійшли висновку, що у далекому минулому існувала індоєвропейська мова-основа (прамова), відтак спільнослов'янська (праслов'янська) мова, з якої розвинулися всі слов'янські мови. На основі порівняльно-історичного методу створено історичні й порівняльно-історичні граматики мов і етимологічні словники (словники, які пояснюють походження слів).

Зіставний метод.

Його об'єктом є вивчення різних мов – споріднених і неспоріднених. Мета – шляхом зіставлення виявити спільні, однакові (ізоморфні) й відмінні, специфічні (аломорфні) риси зіставлюваних мов у звуковій, словниковій і граматичній системах. Так, наприклад, зіставлення дієслова в українській і англійській мовах виявить наявність в українській мові категорії виду (доконаного і недоконаного) і відсутність її в англійській мові, а зіставлення

іменника – наявність в англійській мові категорії означеності (виражається артиклем the) і неозначеності (виражається артиклем a), якої немає в українській мові. Практичне застосування зіставний метод знайшов у теорії та практиці перекладу і в методиці викладання іноземних мов. На його основі створюють зіставні граматики мов, порівняльні типології мов та двомовні перекладні й диференційні словники.

Структурний метод.

Він застосовується при дослідженні структури мови, а його метою є пізнання мови як цілісної функціональної структури, елементи якої співвіднесені й пов'язані строгою системою відношень і зв'язків. Структурний метод реалізується в чотирьох методиках лінгвістичного дослідження – дистрибутивній, безпосередніх складників, трансформаційній і компонентного аналізу.

Дистрибутивний аналіз

(Від лат. distributio "розподіл"). Опирається на положення про те, що різні мовні елементи мають різне оточення (дистрибуцію). Оскільки оточення кожного елемента є своєрідним, специфічним, неповторним, то на його (оточення) основі можна докладно вивчити досліджуваній мовний елемент. Почувши слово вудити, кожен легко вгадає його "партнера" рибу. Перед англійським am завжди знаходиться тільки I, а перед німецьким bist - du. Маючи текст, ми можемо вивчати дистрибутивні властивості мовної одиниці (звука, морфеми, слова), навіть не знаючи, як вона вимовляється і що вона означає. У невідомому тексті на основі дистрибуції можна визначити межі слова, відокремити основу від закінчення (закінчення в тексті буде частіше траплятися, ніж основа), визначити суфікси, префікси, голосні та приголосні звуки.

Дистрибутивний аналіз є корисним для машинного перекладу (на основі оточення визначають значення багатозначного слова) і для дешифрування невідомих текстів.

Аналіз за безпосередніми складниками.

В його основу покладено поступове членування мовної одиниці (слова, словосполучення, речення) на складники, яке продовжується доти, поки не залишаться нерозкладні елементи. Так, наприклад, речення Пахне сонцем наше грішне небо (В. Стус) внаслідок аналізу за безпосередніми складниками матиме таку схему:

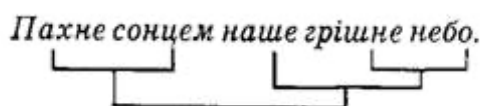

Схема показує, з яких блоків складається це речення і в якій послідовності з виділених блоків воно будувалося.

Якщо проаналізувати за безпосередніми складниками слово непідкупність, то воно матиме схему

яка розшифровується так: від дієслова купити за допомогою префікса під- утворене слово підкупити, від його основи за допомогою суфікса "-ний" - прикметник підкупний, а від основи цього прикметника за допомогою префікса не- - непідкупний, а від останнього за допомогою суфікса -ість - все наведене слово.

Як бачимо, аналіз за безпосередніми складниками показує морфемний склад слова та послідовність етапів його творення.

Трансформаційний аналіз.

Його суть полягає в тому, що основою класифікації мовних одиниць є їх здатність чи нездатність перетворюватися (трансформуватися) на інші одиниці. Якщо одна з досліджуваних одиниць допускає якусь трансформацію, а інша – ні, то такі одиниці належать до різних класифікаційних рубрик. Візьмемо дві фрази: Спів пташок і Копання картоплі. Перша з них трансформується у фразу Пташиний спів, тоді як друга подібного перетворення (^Картопляне копання) не допускає. Ця розбіжність трансформацій засвідчує те, що у фразі Спів пташок слово пташок є неузгодженим означенням, оскільки воно трансформується в прикметник, тоді як слово картопля у фразі Копання картоплі виступає в ролі додатка, позаяк його не можна трансформувати у прикметник.

Трансформаційний аналіз знайшов практичне застосування в прикладній лінгвістиці, особливо в автоматичному перекладі (різні синтаксичні конструкції трансформуються в основну, інваріантну, а вже інваріантні перекладаються на іншу мову) й у викладанні рідної та іноземної мов.

Компонентний аналіз.

Застосовується для опису значень слів. Суть його полягає в розщепленні значення слова на його елементарні смисли, які називають семами, або компонентами. Ці компоненти – своєрідні атоми значення. Так, наприклад, значення слова йти складається з сем 'переміщуватися' 'по землі' 'в одному напрямку', значення слова ходити – з сем 'переміщуватися' 'по землі' 'в різних напрямках', значення слова бігти – з сем 'переміщуватися' 'по землі' 'в одному напрямку' 'швидко', значення слова літати – з сем 'переміщуватися' 'в повітрі' 'в різних напрямках', а значення слова плисти – з сем 'переміщуватися' 'по воді' 'в одному напрямку'. Як бачимо, у значеннях семи повторюються. Різняться значення близьких за смыслом слів здебільшого одним компонентом. Компонентний аналіз виявився дуже корисним для укладання тлумачних

словників: за його допомогою кожне значення слова отримує вичерпне і несуперечливе тлумачення.

Крім розглянутих, у лінгвістиці застосовують соціолінгвістичні (анкетування й інтерв'ювання мовців з метою вивчення мовної ситуації), психолінгвістичні (психолінгвістичні експерименти для дослідження різних мовних асоціацій), математичні (для виявлення статистичних характеристик мовних одиниць) та інші методи.

Запитання і завдання

1.	Дайте визначення мовознавства.
2.	У чому полягає різниця між конкретним і загальним мовознавством?
3.	Які лінгвістичні дисципліни виділяють у межах загального мовознавства?
4.	Чим різняться теоретичне і прикладне мовознавство?
5.	У якому стосунку перебуває "Вступ до мовознавства" до "Загального мовознавства"?
6.	Назвіть основні проблеми "Вступу до мовознавства".
7.	З якими суспільними науками пов'язане мовознавство і в чому полягає цей зв'язок?
8.	З якими природничими науками пов'язане мовознавство? Які науки виникли на стику мовознавства і природничих наук?
9.	Розкрийте взаємозв'язки мовознавства й філософії.
10.	Дайте визначення терміна МЕТОД. У яких значеннях вживається термін МЕТОД у мовознавчій літературі?
11.	Назвіть основні методи дослідження мови.
12.	Розкрийте суть і завдання описового методу. Де цей метод знайшов практичне застосування?
13.	Що є об'єктом дослідження порівняльно-історичного методу? Де цей метод знайшов практичне застосування? Які праці створено на основі цього методу?
14.	Чим зіставний метод відрізняється від порівняльно-історичного? Яке практичне застосування має зіставний метод?
15.	Яка мета структурного методу? В яких методиках реалізується структурний метод? Чим структурний метод відрізняється від описового? Що в них спільне?
16.	Розкрийте методіку дистрибутивного аналізу.
17.	Що таке аналіз за безпосередніми складниками? Де його застосовують?
18.	У чому суть трансформаційного аналізу?
19.	До вивчення яких мовних одиниць застосовують компонентний аналіз? Розкрийте суть його та практичне значення.
20.	Які ще методи використовують у лінгвістичних дослідженнях?

Лекція 2. Природа, сутність, функції та будова мови

План

1. Природа і сутність мови
2. Функції мови
3. Мова і суспільство
4. Мова і мислення
5. Мова як знакова система
6. Мова і мовлення
7. Структура мови
8. Синхронія і діахронія

Природа і сутність мови

Що таке мова? Здавалося б, на це запитання можна дуже легко відповісти, бо кожен із нас користується мовою в повсякденному житті і вона є для всіх звичайним явищем, над природою якого пересічні люди не замислюються. Однак відповісти на це просте запитання непросто. І хоч спроби такі було зроблено ще вченими давніх Китаю, Індії, Греції та Риму, й донині однозначного розв'язання цієї проблеми немає. У науці відомі три погляди на природу мови. Одні вчені розглядали мову як біологічне явище, другі – як психічне, а треті - як суспільне. Так, скажімо, німецький мовознавець Август Шлейхер (1821-1868), який започаткував натуралістичний напрям у мовознавстві, вважав, що мова – природний організм, який народжується, розвивається, старіє й умирає. Німецькі вчені Макс Мюллер (1823-1900) та Йоганн-Готфрід Гердер (1744-1803) розглядали мову як явище психічне. Можна вважати, що такого ж погляду дотримувалися Вільгельм фон Гумбольдт (1767-1835), який розглядав мову як "дух", тобто свідомість народу, та Олександр Потебня (1835-1891). Репрезентований цими вченими напрям у мовознавстві отримав назву психологічного.

Більшість учених інтерпретують мову як явище соціальне. Таке трактування мови започаткували вже Дені Дідро (1713-1784), Жан-Жак Руссо (1712-1778), Мішель Бреаль (1832-1915), а згодом обґрунтували Поль Лафарг (1842- 1911), Антуан Мейє (1866-1936), Жозеф Вандрієс (1875- 1960), Фердинанд де Соссюр (1857-1913), Альбер Сеше (1870-1946), Шарль Баллі (1865-1947), яких вважають основоположниками соціологічного напрямку в мовознавстві.

Мова, безумовно, не є біологічним явищем, бо вона не закладена в біологічній природі людини. Якщо б вона мала біологічну природу, то дитина,

народившись, одразу б сама заговорила. Однак такого не буває. Дитину потрібно навчити мови. Діти, які з якихось причин опинилися поза суспільством, стають безмовними. Науці відомо чимало випадків, коли діти виростили серед тварин. Вони" звичайно, не розмовляли. Більше того, повернувшись у людський колектив, діти вже не могли спілкуватися навіть на примітивному рівні, оскільки пропустили так званий сенситивний період (вік від 2 до 5 років) – період найактивнішого опанування мови. Так, наприклад, у 1963 р. в журналі "Наука и жизнь" (№ 1) було опубліковано замітку "Син вовчиці", де йшлося про знайденого в Індії голого хлопчика, що, очевидно, відстав від вовчої зграї. Йому було приблизно вісім років. У лікарні, куди його помістили, він лазив, їв тільки сире м'ясо, воду хлебтав по-вовчому, гарчав на тих, хто наближався до нього, і кусав тих, хто пробував до нього доторкнутися. Через три місяці хлопчик звик до медичного персоналу і їжі, яку вживали люди, але протягом наступних дев'яти років так і не зміг навчитися говорити. Коли його одного разу привели в зоопарк, він зацікавився вовками і навіть захотів залишитися з ними в клітці. Як бачимо, мова не успадковується, як колір волосся чи форма обличчя.

Про те, що мова не є біологічним явищем, свідчить і той факт, що межі мов і рас не збігаються. Так, скажімо, представники чорної (негроїдної) раси, негри США, розмовляють англійською мовою. Представники жовтої (китайці, японці, корейці та ін.) користуються різними мовами. Дитина розмовляє мовою людей, серед яких живе й виховується.

Дехто як аргумент на користь біологічної природи мови наводить феномен "єдиної дитячої мови": першими "словами" всіх дітей незалежно від їх етнічної належності є звукові комплекси типу папа, баба, мама. Однак це не осмислені слова, а лише дитяче лепетання. Діти вимовляють першими саме ці звукові комплекси, бо губні приголосні в поєднанні з голосним [а] є найлегшими для відтворення (вимова губних вимагає значно менше зусиль, ніж вимова язикових, а для вимови [а] потрібно лише відкрити рот і творити звук). Та й значення цих слів у різних мовах не збігаються. Так, мама в українській мові має значення "мати", а в грузинській – "батько"; папа в російській мові означає "батько", а в українській – "хліб"; баба в українській мові означає "бабуся", а в турецькій – "батько". Отже, єдиної дитячої мови нема.

Мову не можна розглядати і як явище психічне. Оскільки психіка в кожній людини своя, неповторна, то за умови психічної природи мови на світі було б стільки мов, скільки людей.

Мова – явище суспільне. Вона виникла в суспільстві, обслуговує суспільство, є однією з найважливіших ознак суспільства і поза суспільством існувати не може.

Визнаючи суспільний характер мови, слід зазначити, що в мові є чимало такого, що пов'язує її з біологічними і психічними явищами. Так, скажімо, на відміну від інших приматів тільки людина має мовний ген, тобто природну схильність і здатність до оволодіння мовою. У мовленні окремих людей відображені їх психічні особливості, а в загальнонаціональній мові – психічний склад нації, її менталітет.

Функції мови

Про те, що мова є явищем суспільним, засвідчують її функції. Так, основними функціями мови є комунікативна і мислетворча, які мають виразний соціальний характер.

Комунікативна функція (від лат. *communicatio*"спілкування") – функція спілкування. Мова й створена для того, щоб спілкуватися, а спілкування можливе лише в суспільстві. Щоправда, існують й інші комунікативні засоби, наприклад, жести й міміка. У мовознавстві навіть існує думка, що спочатку люди спілкувалися за допомогою жестів і міміки і лише згодом – звуковою мовою. Як доказ комунікативної придатності жестів та міміки можна навести пантоміму. У театрі пантоміми та балетному спектаклі, де пантоміма відіграє значну роль, глядачам цілком зрозумілі "діалоги" дійових осіб і всі колізії подій. Однак у звичайному людському спілкуванні жести й міміка є лише допоміжними супровідними щодо звукової мови засобами. Допоміжними засобами спілкування можна якоюсь мірою назвати музику й живопис, проте якими б досконаліми вони не були, замінити мови не можуть. У кожної людини музика й живопис викликають свої враження, почуття, думки. А от спілкуючись за допомогою мови, всі люди приблизно однаково розуміють висловлене. Тому-то мову вважають найважливішим засобом людського спілкування. До того ж комунікативну функцію виконує не тільки звукове мовлення, а й написані чи надруковані тексти.

Мислетворча функція мови – функція формування й формулювання думки. Мислення (думка) не тільки виражається словом, але й здійснюється в ньому. Не випадково один із найвидатніших мовознавців ХІХ ст. Гумбольдт назвав мову "органом, який творить думку".

Яка ж із названих двох функцій є головнішою? Одні вчені вважають, що найголовнішою функцією є комунікативна, інші – функція мислення. Обидві ці функції дуже тісно пов'язані між собою: для того, щоб спілкуватися, потрібно мислити й уміти передавати свої думки за допомогою мовних засобів.

Усі інші функції мови, про які йдеться в мовознавчій літературі, похідні від головних, вони є ніби уточненням, детальнішою видовою класифікацією їх. Так, з комунікативною функцією пов'язані такі конкретні функції: фатична (від гр. *phatos* "розказане"), тобто контактоустановлювальна; репрезентативна (від фр. *representation* "представництво") - функція позначення світу речей; емотивна – функція вираження почуттів, емоцій; експресивна (від лат. *expressio* "вираження") – функція самовираження, створення образу мовця, автора; волюнтативна (від лат. *voluntas* "воля") - функція волевиявлення; прагматична (від гр. *pragma* "дія") – функція, що вказує на ставлення мовця до висловленого; естетична (від гр. *aistetikos* "такий, що стосується чуттєвого сприйняття") – функція вираження прекрасного, виховання естетичного смаку; метамовна (від гр. *meta* "після, за, між"; у сучасній термінології вживається для позначення таких систем, які використовують для дослідження чи опису інших систем) – функція використання мови для опису іншої мови, тобто спеціальної наукової мови (метамова фізики, хімії, кібернетики, логіки тощо).

Із мислетворчою функцією пов'язані когнітивна (від лат. *cognitus* "знання, пізнання"), або гносеологічна (від гр. *gnosis* "знання, пізнання"), тобто пізнавальна, й акумулятивна (від лат. *accumulatio* "нагромадження") функції. Мислячи з допомогою мови, людина пізнає навколишній світ, нагромаджує (акумулює) знання про нього. Мова зберігає всі інтелектуальні здобутки попередніх поколінь, фіксує досвід предків. Так, зокрема, у словнику відображено результати розумової діяльності людства, класифіковано і систематизовано весь навколишній світ. Мова навіть часто підказує людині, як чинити в тому чи іншому випадку, що, наприклад, засвідчують усталені мовні звороти – фразеологізми: Не знаючи броду, не лізь у воду; Сім раз відмір, один відріж тощо. Засвоюючи мову, людина засвоює знання про світ, що значно скорочує і спрощує шлях пізнання, оберігає людину від зайвих помилок.

Деякі часткові функції, наприклад, інформативна, або референтна (від лат. *referens* "такий, що повідомляє"), пов'язані з обидвома головними. Інформація спершу осмислюється (формується і формулюється), а відтак передається.

Усі функції, як правило, реалізуються не ізольовано, а в різноманітних поєднаннях, бо кожне висловлювання здебільшого є багатофункціональним. У кінцевому результаті всі функції працюють на комунікацію, і в цьому сенсі комунікативну функцію якоюсь мірою можна вважати провідною.

Функції мови не можна сплутувати з функціями мовних одиниць (фонем, морфем, лексем, речень), про які йтиметься у відповідних розділах.

Мова і суспільство

Оскільки мова є суспільним явищем, то вона перебуває в тісному зв'язку із суспільством. Цей зв'язок є обопільним. З одного боку, мова створюється і розвивається суспільством, з іншого – без мови не було б суспільства. Суспільство обслуговують, крім мови, й інші явища – наука, техніка, ідеологія, культура, релігія тощо, однак мова виокремлюється із усіх інших суспільних явищ, бо вона обслуговує всі без винятку сторони життя й діяльності людини. Якщо, скажімо, ідеологія обслуговує певні суспільні класи, релігія – окремі групи людей, то мова – всі сфери соціуму як функціонального організму. Навіть трудова діяльність не могла б здійснюватися без мови.

Розвиток і функціонування мови значною мірою зумовлені станом суспільства. Так, зокрема, в мові відображається соціальна диференціація суспільства (класова, професійна, статеві). На стан мови впливають демографічні процеси (зміни в чисельності населення, у співвідношенні жителів міста й села, міграційні процеси тощо), рівень загальної освіти народу, розвиток науки, створення державності тощо. Суспільство також може свідомо впливати на розвиток мови. Свідомий вплив суспільства на мову (цілеспрямовані урядові заходи) називають мовною політикою. Від цієї політики залежить мовна ситуація в багатомовному суспільстві: уряд може стимулювати розвиток багатомовності в державі, стримувати і звужувати функціонування мов недержавних націй, нерідко доводячи їх до повного вимирання, як це мало місце в Німеччині, СРСР, США. Так, зокрема, внаслідок онімечення у першій половині XVIII ст. зникла полабська мова. З тих же причин і приблизно в той самий період вимерла прусська мова. Така сама доля спіткала лужицьку мову, якою нині лише у двох округах Німеччини (Дрезденському і Котбуському) розмовляють 100 тис. осіб. Внаслідок зросійщення за роки панування тоталітарного комуністичного режиму в СРСР зникло понад 90 мов; деякі й нині перебувають на стадії вимирання. Так, скажімо, водською мовою фінської групи в 1979 р. розмовляло лише декілька десятків людей старшого покоління в селах Лужиці, Піски, Кракольє і Межники Ленінградської області. Іжорською

мовою фінської групи в 1979 р. розмовляли 244 особи старшого покоління (Кингисеппський і Ломоносовський райони Ленінградської області), хоч ця мова раніше мала писемність, її викладали в школах. Вепською мовою нині розмовляють 3 тис. осіб (Карелія, Ленінградська і Вологодська області), писемності не має, функції її обмежені побутовим спілкуванням, а отже, і перспективи її неоптимістичні. У США зникло чимало індіанських мов.

Звуження функцій і відмирання мов спричиняється використанням нерідної мови в школах, вищих закладах освіти, масовим знищенням населення на завойованих територіях великих імперій, насильницьким виселенням корінних жителів із їхньої предковичної території та ін.

Мовна політика стосується і нормалізації літературної мови – вироблення та впровадження усних і писемних мовних норм (орфоепічних, орфографічних, у сфері слововживання), усталення термінології тощо.

Проблема взаємовідношення мови і суспільства охоплює й такі питання, як мова й народ; мова й особа (індивід); мова й класи та інші соціальні групи людей; мова, базис і надбудова.

Мова – загальнонародне явище. Народ – творець і носій мови. Одна особа безсила будь-що змінити в мові, бо мова розвивається і змінюється за своїми об'єктивними законами. Так, наприклад, Тарас Шевченко є основоположником сучасної української літературної мови. Однак він створив не більше десятка слів і то переважно складних із уже наявних у мові простих слів (широкополий, хребетносилий, синє мундирний тощо). Отже, навіть геніальна особистість не здатна змінити мову, а може лише виявити приховані потенції мови, показати, як ефективно можна використати те, що в мові існує.

Оскільки мова є загальнонародним явищем, вона не може бути класовою (про класовість мови говорив академік М.Я. Марр). Якщо б кожен клас у суспільстві користувався своєю мовою, то таке суспільство перестало б існувати, бо неможливо було б налагодити механізм його функціонування. Саме тому в будь-якому класовому суспільстві засобом спілкування між різними класами є єдина загальнонародна мова. Заперечуючи класовий характер мови, не можна заперечувати класовий підхід до використання мови. Він виявляється, по-перше, у використанні чужої ("престижної") мови в повсякденному житті вищих класів. Так, скажімо, російська буржуазія XVIII-XIX ст. користувалася французькою мовою (правильніше сказати "смесью французького с

нижегородским", як дотепно зауважив Грибоедов); українська партійна номенклатура радянського періоду переходила на "панську" російську мову, таким чином дистанціюючись від "колхозного язика", як і частина сполонізованої верхівки в роки польського панування на західноукраїнських землях перейшла на польську мову, знехтувавши "хлопською мовою".

По-друге, класовий підхід до використання мови полягає і в надмірному вживанні іншомовних слів, штучно створених мовних зворотів, у вимові слів на іноземний лад (згадайте мовні покручі двох дам з "Мертвих душ" М. Гоголя і Проні Прокопівни із "За двома зайцями" М. Старицького), тобто у виробленні соціального діалекту.

По-третє, класовий підхід до використання мови полягає у виділенні певних слів і затемненні інших або їх усуненні з мовлення, часом навіть у вкладанні в слово іншого змісту, ніж воно має в загальнонародній мові.

Диференціацією суспільства зумовлена особлива мова декласованих елементів – жебраків, злодіїв, бомжів тощо. Це своєрідні засекречені таємні мови, створені з метою "зашифрування" від сторонніх передаваного повідомлення.

Із суспільним розшаруванням пов'язана професійна диференціація мови. Існують різні професійні субмови (підмови), які, як правило, відрізняються від загальнонародної мови лише спеціальними словами. Так, у мові гончарів уживаються такі слова, як пук "середня випукла частина виробу", криси "верхні краї виробу", у мові друкарів – кегль, капітель, курсив, петит (назви видів шрифту), у мові ливарників – горно, блюмінг, мартен, шихта, шлак та ін. До професійних підмов належать і підмови різних наук (підмова радіоелектроніки, біохімії, кібернетики тощо). Окремо виділяють професійний жаргон (у мові шоферів бублик "рульове колесо автомашини", двірники "рухома стрілка для механічного очищення вітрового скла").

Суспільний характер має й територіальна диференціація мови. Як правило, територіальні особливості кожної мови полягають у вимові звуків, у слововживанні, у граматичних формах і синтаксичних конструкціях. Так, скажімо, в західних областях України вживають такі специфічні слова, як стрий "дядько по батькові", вуйна "тітка по матері", файний "добрий", "гарний", граматичні конструкції типу Я ся бою, Ходив ем до него тощо. Засоби спілкування на обмеженій території називають діалектом. Чим суспільство слабше економічно й політично, тим у ньому більше місцевих говорів. Так, на

декілька тисяч аборигенів Австралії припадає 200 діалектів. Нерідко мовні діалекти настільки різняться, що це утруднює взаєморозуміння між членами одномовного суспільства. Наприклад, німцю, що розмовляє нижньонімецьким діалектом, важко зрозуміти німця, який розмовляє верхньонімецьким. Між діалектами китайської мови різниця більша, ніж, скажімо, між чеською і словацькою чи українською і білоруською мовами. Діалекти і незначні територіальні відмінності в мові – говірки – вивчає лінгвістична наука діалектологія.

Діалекти протиставляються літературній мові. Літературна мова – це мова, оброблена майстрами слова, письменниками. Від діалектної мови вона відрізняється тим, що має певні кодифіковані (зафіксовані у словниках та підручниках) норми щодо вимови, слововживання, граматичних форм, яких повинні дотримуватися мовці. Це своєрідний зразок, еталон правильного користування мовою.

Літературна мова виступає в усній та писемній формах і характеризується стилістичною диференціацією. Стили різняться стійкими особливостями у використанні мовних засобів. Існують розмовно-побутовий, газетно-публіцистичний, професійно-технічний, офіційно-діловий і науковий стилі. Деякі вчені як окремий стиль розглядають ще мову художньої літератури, хоч у ній можуть виявлятися ознаки всіх стилів. Кожен стиль має лексичні та граматичні особливості. Так, зокрема, яскравою ознакою наукового стилю є спеціальна термінологія, офіційного – мовні штампи, газетно-публіцистичного – публіцистичні слова та вирази. Функціональні стилі мови ще раз засвідчують, що мова залежить від потреб суспільства.

Стосовно взаємовідношення між мовою і такими соціальними поняттями, як базис (сукупність виробничих відносин, що становлять економічну структуру суспільства) і надбудова (сукупність політичних, юридичних, релігійних, філософських та інших поглядів, що характеризують певний базис), слід зазначити, що мова не змінюється зі зміною базису, як то характерно для надбудови. Отже, мова не належить до надбудовних явищ. Вона обслуговує різні базиси і різні надбудови, тоді як надбудовні явища (ідеологія, культура тощо) обслуговують лише один певний базис. Тому неправильним було поширене в марксистській філософії положення про те, що мова є формою національної культури. Культура, по-перше, належить до надбудовних явищ, які змінюються зі зміною базису (правда і тут є винятки: високохудожні твори мистецтва та літератури, створені ще в рабовласницькому суспільстві, і нині є

дійовим засобом виховання високих моральних і духовних якостей людини), тоді як мова існує доти, доки існує певний етнос. По-друге, кожне суспільне явище має свою форму і зміст. Мають форму та зміст і культура, і мова. Формою вияву культури є живопис, опера, балет тощо, змістом культури є та інформація, яку вона несе. Формою мови є звукова оболонка слів, граматичні форми тощо, а змістом – семантика її одиниць.

Отже, мова і суспільство перебувають у тісному взаємозв'язку. Немає жодної суспільної сфери, куди б не проникла мова. Вплив суспільства на мову і мови на суспільство вивчає спеціальна лінгвістична дисципліна – соціолінгвістика.

Мова і мислення

Мислення – узагальнене й абстрактне відображення мозком людини явищ дійсності в поняттях, судженнях й умовиводах. Мисленню властиві такі процеси, як абстракція, узагальнення, аналіз, синтез, постановка певних завдань і знаходження шляхів їх розв'язання, висунення гіпотез тощо.

Щодо мови і мислення в науці існували два протилежні й неправильні погляди – ототожнення мови й мислення (Д. Шлейєрмахер, Й.-Г. Гаман) і відривання мови від мислення (Ф.-Е. Бенекє). Представники першої точки зору вважали, що мова - це всього лише форма мислення. А оскільки відомо, що кожне явище має форму і зміст, то мова й мислення разом становлять один об'єкт. Представники протилежного погляду стверджували, що мова й мислення між собою абсолютно не пов'язані, мислення не залежить від мови, воно здійснюється в інших формах.

Насправді мова й мислення тісно пов'язані між собою, але цей зв'язок не є простим, прямолінійним, тому єдність мови та мислення не є їх тотожністю. З одного боку, немає слова, словосполучення, речення, які б не виражали думки. Однак мова – це не мислення, а лише одне з найголовніших знарядь, інструментів мислення. З іншого боку, існують й інші форми мислення, які здійснюються невербально (несловесно).

Загалом існує три типи мислення: а) чуттєво-образне (наочно-образне); б) технічне (практично-дійове); в) поняттєве (словесно-логічне).

Чуттєво-образне мислення – мислення конкретними образами, картинами (в мозку прокручується своєрідний фільм). Воно притаманне не тільки людині, а й вищим тваринам – собакам, кішкам, мавпам тощо. Уявіть собі таку картину.

Увечері господиня залишила незакритою сметану на кухні. Вранці приходить на кухню приготувати сніданок і бачить, як кішка доїдає сметану. Розлютившись, господиня хапає кішку і вдаряє її. Наступного ранку, побачивши господиню на кухні, кішка стрибає зі столу й ховається за буфетом, хоч на цей раз вона нічого поганого не вчинила. Перед нею виник учорашній образ розлюченої господині.

Чуттєво-образне мислення властиве всім людям, а особливо представникам творчих професій (письменникам, художникам, артистам, режисерам, балетмейстерам тощо). Існування цього типу мислення переконливо заперечує поширену донедавна думку, що мислення протікає тільки в словесній формі. Коли художник-мариніст І. Айвазовський писав картину "Дев'ятий вал", він не обмірковував її за допомогою слів, а переніс на полотно образ, який визрів у його романтичній уяві: неосяжна велич й буйна могутність морської стихії, вогненні присмерки, грайливе на хвилях місячне світло, відвага людей, які мужньо борються з розбурханою стихією.

Технічне (практично-дійове) мислення – здійснюється без участі мови. Воно, як і наочно-образне мислення, властиве вищим тваринам і людині. Чи не першим на цей тип мислення звернув увагу німецький філософ Г.-В.-Ф. Гегель, який, зокрема, вказав на те, що безпосередня трудова діяльність, скажімо праця каменяра, обов'язково вимагає мислення. Трудові дії людини, як елементарні дії вищих тварин, осмислені. Так, наприклад, якщо високо підвісити банан, то мавпа, щоб його дістати, ставить ящик, бере в передні кінцівки палку, вилазить на ящик і збиває банан.

Практично-дійове мислення притаманне всім людям, але найбільшою мірою спеціалістам технічних професій. Інколи інженеру легше створити нову машину, ніж захистити свій проект (важко підбирати потрібні слова та вирази). А від тих, хто працює на комп'ютерах, можна почути, що вони мислять машинною (комп'ютерною) мовою.

Поняттєве мислення – здійснюється за допомогою мови. Абстрактні поняття про любов і ненависть, життя і смерть, мову й мислення, науку й культуру, теорію відносності А. Ейнштейна чи гіпотезу вроджених граматичних структур Н. Хомського осмислити і передати без участі мови неможливо. Однак слід зауважити, що людина і в цьому випадку не завжди мислить вслух, тобто вимовляючи слова. Частіше люди мислять за допомогою внутрішнього

мовлення ("про себе"), яке відрізняється від зовнішнього тим, що є згорнутим, зредукованим.

У людей усі типи мислення переплітаються, але превалює поняттєве, тобто основним знаряддям мислення є мова.

Про те, що мова і мислення не тотожні, засвідчують й інші факти. Так, зокрема, мислення не має властивостей матерії, воно є ідеальним, тоді як мова має ідеальний (семантика) і матеріальний (звукова оболонка слів, матеріально виражені граматичні форми тощо) аспекти. Будова мови і будова мислення не збігаються. Мова і мислення оперують різними одиницями (фонема, морфема, слово, речення - поняття, судження, умовивід). Щоправда, багатовіковий процес оформлення й вираження думок за допомогою мови зумовив розвиток низки граматичних категорій, які частково збігаються з деякими категоріями мислення (підмет - суб'єкт, присудок - предикат, додаток - об'єкт, означення - атрибут).

Нарешті, ще одним вагомим доказом того, що мова і мислення нетотожні явища, є їх неоднчасне виникнення. Історично мислення виникло раніше, воно передує мові. Саме тому й функції мови щодо мислення змінювалися. Спершу мова лише включалася в процеси мислення, доповнювала практично-дійове і наочно-образне мислення. З часом вплив мови на мислення зростав і мова стала основним знаряддям мислення.

Мова як знакова система

У світі існують різноманітні системи знаків, які служать для передачі інформації. Серед них, наприклад, дорожні знаки, морська сигналізація прапорцями, воєнні сигнали, азбука Морзе, знаки ввічливості, математичні, хімічні, топографічні та інші знаки. Різні системи знаків вивчає особлива наука – семіотика (від гр. semeion "знак").

Знак – матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який є представником іншого предмета і використовується для отримання, зберігання і передачі інформації.

Як бачимо, основними ознаками знака є матеріальність (його можна бачити, чути, тобто сприймати органами чуттів), використання його для позначення чогось, що перебуває поза ним, інформативність. Позначаючи якусь річ, знак не пов'язаний із нею природним зв'язком. Тут зв'язок суто умовний і довільний,

через що один і той самий знак може використовуватися в різних знакових системах і відповідно мати різне значення. Так, наприклад, знак ! у дорожній сигналізації означає "небезпечна дорога", в математиці – "факторіал", а в пунктуації – "знак оклику".

Отже, своє значення знак отримує в певній системі. Поза системою він не є знаком, бо нічого не означає. Так, скажімо, зелене світло на ялинці жодного комунікативного смислу не несе. Те саме зелене світло в триколірній сигнальній системі світлофора означає "проїзд чи перехід дозволено".

Мова є однією зі знакових систем. У цьому легко переконатися, взявши до уваги той факт, що будь-який знак іншої семіотичної системи можна передати словом чи якимось іншим мовним виразом. Так, скажімо, можна показати рукою на двері, а можна цей знак замінити словом вийдіть; математичний знак + передати словом плюс, сигнал азбуки Морзе о о о---о о о - словом сос (аббревіатура, яка виникла з перших букв англійського виразу save our souls "врятуйте наші душі").

Однак не все, що є в мові, можна вважати знаком, а лише те, що служить для передачі інформації. Окремо взяті звуки мови не є знаками, бо вони нічого не означають. Вони мають план вираження і не мають плану змісту. Тому спілкуватися за допомогою лише окремих звуків неможливо.

Немає підстав вважати повноцінним знаком і морфему, бо самотійно вона, як правило, значення не виражає, а тільки у складі слова. Так, зокрема, визначити, яке значення має ізольовано взяте закінчення -а, неможливо, тоді як у складі конкретних слів воно легко встановлюється. Наприклад: ріка – називний відмінок, однина, жіночий рід; стола - родовий відмінок, однина, чоловічий рід; імена – називний відмінок, множина, середній рід. Морфема не може самотійно реалізувати своє значення, тому її називають напівзнаком.

Лексема (слово) має план вираження і план змісту, який реалізується самотійно, тому лексему вважають справжнім знаком. Лексема як знак складається з незначків (фонем). За допомогою обмеженого числа фонем (за термінологією датського лінгвіста О. Єсперсена – фігур) можна створити необмежену кількість знаків (лексем). У цьому виявляється так званий принцип мовної економії.

Речення не можна вважати знаком, бо воно вже складається зі знаків і належить до рівня структур.

Мовні знаки, як і знаки інших семіотичних систем, є умовними, довільними. Вони не мають органічного зв'язку з явищами, які позначають. Про умовність мовних знаків свідчить і те, що одне й те саме поняття в різних мовах позначається різними звуковими комплексами (пор.: укр. цвях, рос. гвоздь, чеськ. hřebík, словацьк. klincec, болг. пирон, нім. Nagel, англ. nail, фр. chu, і тал. chibdo, рум. cui, порт. prego, ісп. clavo, угор, szeg, гр. кар<рі; укр. вода, нім. Wasser, англ. water, фр. eau, ісп. agua, лит. vanduo, рум. apa, фін. vesi, тур. su, угор, víz) і, навпаки, однакові звукові комплекси в різних мовах мають різне значення (укр. луна - "відгомін", рос. луна - "місяць", рос. кінець "кінець", болг. кінець "нитка", укр. магазин "крамниця", англ. magazine "журнал", укр. диван "рід великих м'яких меблів для сидіння і лежання", польск. dywan "килим").

Однак мова як знакова система відрізняється від усіх інших знакових систем. Вона на відміну від інших знакових систем, які є штучними, особлива, дуже складна природна знакова система. Ця особливість стосується не тільки її структури, яка має багаторівневу організацію, а й багатства її функцій. Мова є універсальною, всеосяжною знаковою системою. Будь-яку іншу знакову систему можна передати мовою, а навпаки зробити неможливо. Усе, що ми можемо передати за допомогою мови, неможливо передати ні дорожніми сигналами, ні математичною чи хімічною символікою, ні навіть тими знаковими системами, які є похідними від мови (азбука Морзе, мова жестів тощо). Невербальні форми спілкування (міміка, жести) є допоміжними, супровідними щодо мови засобами. їх вивчає наука паралінгвістика (від гр. para "біля, при" - префікс, що означає суміжність, перебування поруч, переміщення, відступ, відхилення, зміну).

Особливе місце мови серед знакових систем пояснюється ще й тим, що мова є найпотужнішим засобом формування думки.

Мова і мовлення

Усе те, що пересічні мовці розуміють під словом мова, насправді є власне мовою і мовленням. Розмежування мови і мовлення теоретично обґрунтоване швейцарським лінгвістом Ф. де Соссюром – одним із найвідоміших теоретиків мовознавства й основоположників сучасного етапу в мовознавстві.

Незаперечним фактом є те, що існує єдина українська мова. Однак кожен із тих, для кого українська мова є рідною, користується нею по-своєму. Мовець бере з неї не все (всього він не зможе засвоїти за життя), а лише те, що йому вкрай

необхідне і відповідає його мовним уподобанням. Іншими словами, кожного мовця характеризує власне мовлення, яке є унікальним, неповторним.

Мова – система одиниць спілкування і правил їх функціонування.

Іншими словами, мова - це інвентар (словник) і граматики, які існують у потенції, в можливості.

Мовлення - конкретно застосована мова, засоби спілкування в їх реалізації.

До мовлення належать говоріння (мовленнєвий акт) і результати говоріння (текст). Правомірно говорити про мовлення окремої людини, про мовлення молоді, усне побутове мовлення, художнє мовлення тощо. Усе це – рівне використання можливостей мови.

Для того щоб краще зрозуміти різницю між мовою і мовленням, Ф. де Сосюр наводив аналогію з шахами. Шахова дошка, шахові фігури та правила шахової гри - мова; конкретне розігрування шахової партії - мовлення.

Загалом мову і мовлення розрізняють за такими параметрами:

1. Мова – явище загальне, абстрактне; мовлення – конкретне.

Загальне (мова) реалізується в конкретному (мовленні). Конкретність мовлення виявляється в тому, що його можна чути, записати на магнітну стрічку, бачити і прочитати (якщо йдеться про текст). Мову безпосередньо спостерігати неможливо. Саме тому лінгвіст має справу з мовленням (вивчає звучне мовлення або тексти). Завдання лінгвіста "добути" з мовлення мову.

2. Мова – явище відносно стабільне, довговічне, загальноприйняте; мовлення - динамічне (рухливе), випадкове й унікальне.

Так, наприклад, сучасна українська літературна мова охоплює період від І. Котляревського до наших днів. Її норми (орфоепічні, орфографічні, лексичні та граматичні) є відносно стабільними й загальноприйнятими. У мові немає помилок, у ній усе правильно. У мовленні люди можуть припускатися помилок. Мову можна порівняти з написаною композитором симфонією. Під час виконання симфонії (мовлення) хтось із музикантів помилково може "взяти" не ту ноту. Зрештою, і весь твір по-своєму може бути "прочитаний" і зінтерпретований диригентом.

Унікальність мовлення полягає у своєрідному використанні мовних засобів, у вживанні okazіональних (випадкових) слів, словоформ, словосполучень тощо. Наприклад, в одній поезії І. Драча є така фраза: Вагітна скрипка стане породіллю. Українська мова словосполучення вагітна скрипка не допускає, однак в okazіональному поетичному мовленні І. Драча воно виявилось високохудожнім та ефективним (яскраво передає ситуацію очікування гри на скрипці, бажання скрипаля відтворити, а слухача почути її мелодійні звуки). Чи візьмемо єсенінське Отговорила роца золотая березовым веселым языком. У російській мові немає словосполучень роца отговорила, березовый язык, але в мовленні С. Єсеніна такі "порушення" мовних норм стають яскравим художнім засобом.

3. Мова – явище психічне, а мовлення - психофізичне.

Мова існує в індивідуальних мозках, у душах, у психіці людей, які становлять певну мовну спільність. Мовлення, крім психічного, має ще фізичний (фізіологічний) аспект, пов'язаний із його породженням і сприйманням. Особливо помітний цей аспект при звуковій (акустичній і фізіологічній) характеристиці мовлення. Мовлення можна характеризувати за темпом, тембром, тривалістю, гучністю, артикуляційною чіткістю, акцентом тощо.

4. Мовлення – лінійне, мова – нелінійна.

Мовлення розгортається в часі. Для того щоб вимовити якусь фразу, потрібен певний часовий проміжок, бо слова вимовляються послідовно одне за одним. А в мові всі звуки, слова, словоформи тощо існують одночасно. На відміну від мовлення, мова має ієрархічну будову.

Дехто з мовознавців протиставляє мову мовленню, як соціальне індивідуальному. Насправді і мова, і мовлення – явища соціальні, бо основна функція мови – бути засобом спілкування, і люди розмовляють (користуються мовленням) не для того, щоб демонструвати своє вміння говорити, а щоб передати комусь якусь інформацію. Щоправда, мовлення має й індивідуальний аспект. Воно є індивідуальним за виконанням, завжди належить конкретним людям. Індивідуальність мовлення проступає у відборі мовних елементів, в улюблених синтаксичних конструкціях, у частотності вживання мовних засобів, у мимовільних чи навмисних порушеннях мовних норм тощо.

З історичного погляду мовлення первинне, а мова вторинна. Спершу виникали в мовленні окремі слова, фрази тощо, а згодом із фактів мовлення склалася

мова. З погляду сучасності, навпаки, мовлення твориться з фактів мови: для вираження думки мовець відбирає з мови необхідні мовні одиниці й оформляє їх у фразу за наявними в мові граматичними правилами.

Однак слід пам'ятати, що мова і мовлення тісно пов'язані між собою: мова не тільки породжує мовлення, стримує його неспинну стихію, а й живиться ним, змінюється, розвивається під його впливом. У мовленні з'являється нове, оказіональне, яке з часом може проникнути в мову, стати фактом мови.

Мовленнєву діяльність, а саме психічні закономірності породження та сприйняття мовлення, механізми, які керують цими процесами і забезпечують оволодіння мовою, а також мовну здатність людини в контексті її психічних та інтелектуальних здібностей вивчає психолінгвістика, яка виокремилася як лінгвістична дисципліна в середині ХХ ст.

Структура мови

Мова є системою. Система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів. Якщо з системи вилучити якийсь елемент, вона не зможе функціонувати або її функціонування буде недостатньо ефективним. Уявіть собі, що з нашої мови зник звук [б]. У такому випадку слова, які мають цей звук, довелося б вимовляти без нього або замість нього вживати найближчий за звучанням до нього звук [п], що призвело б до непорозумінь.

Кожна система має свою структуру. Структура - це спосіб організації системи, її внутрішня будова. Так, зокрема, мова має чотирирівневу (чотирирівну) будову. Найнижчим рівнем є фонологічний, далі йде морфологічний, відтак лексико-семантичний, і найвищим рівнем є синтаксичний. Кожен рівень має свою одиницю: фонологічний – фонему, морфологічний – морфему, лексико-семантичний – лексему (слово), синтаксичний – речення. Усі названі рівні становлять собою окремі системи і вивчаються окремими лінгвістичними науками: фонологічний – фонологією, морфологічний – морфологією, лексико-семантичний – лексикологією і синтаксичний – синтаксисом.

Мовні рівні не є автономними, незалежними. Вони взаємопов'язані. Із фонем будуються морфеми, з морфем – лексеми, з лексем – речення. Отже, мова складається з чотирьох систем, які утворюють загальну систему мови.

Синхронія і діахронія

Мова є явищем відносно стабільним. Для мовців вона протягом усього життя здається незмінною. Однак не можна не помітити, що давньоукраїнська мова епохи Київської Русі і сучасна українська мова помітно різняться. Поступові кількісні зміни у мові протягом століть зумовили якісні зміни, причому такі, що сучасному мовцеві важко зрозуміти давні тексти. Отже, мова – це одночасно і жива діяльність, і продукт минулого. Відповідно в мовознавстві розрізняють стан мови та розвиток мови. Існує два підходи до вивчення мови: вивчення мови на певному часовому зрізі та вивчення мови в її історичному розвитку протягом тривалого часу.

Для позначення цих понять (стану мови, її певного часового зрізу, з одного боку, і розвитку, зміни мови протягом тривалого часу – з іншого) в мовознавстві використовують терміни синхронія і діахронія.

Синхронія (від гр. *syn* "разом" *chronos* "час", тобто "одночасність") – 1) стан мови в певний момент її розвитку, в певну епоху; 2) вивчення мови в цьому стані (в абстракції від часового чинника).

Діахронія (від гр. *dia* "через" і *chronos* "час", тобто "різночасність") – 1) історичний розвиток мови; 2) дослідження мови в часі, в її історичному розвитку.

Синхронія, таким чином, – це горизонтальний зріз (вісь одночасності), а діахронія – вертикальний зріз (вісь послідовності). Графічно їх можна позначити так:

Для мовців важлива синхронія, тобто мову треба знати такою, якою вона є нині. Щоб добре володіти сучасною мовою, не обов'язково знати історію мови, як змінювалися звуки, які з них зникли, а які з'явилися, скільки колись було форм граматичного числа (однина, двоїна, множина), часових форм дієслова (теперішній, чотири форми минулого часу – аорист, перфект, імперфект і плюсквамперфект, три форми майбутнього часу – проста і дві складні,

аналітичні) тощо. Навряд чи ефективніше вплинуло б на практичне користування сучасною мовою знання мовцем того, що слово верблюд колись означало "слон", а слово підлий – "простонародний, неродовитий".

Для дослідника мови важливі обидва аспекти – синхронічний і діяхронічний. Для того щоб добре усвідомити сучасний стан мови, необхідно дослідити її історичний розвиток. Відповідно до двох підходів до вивчення мови розрізняють мовознавство синхронічне і діяхронічне.

Результати синхронічного мовознавства використовують для створення описових граматики різних мов, нормативних словників, розробки алфавітів для безписемних мов, для теорії і практики машинного перекладу. Коли ж мовознавець хоче дослідити історію мови, закони її розвитку, він це може зробити лише за діяхронічного підходу до вивчення мови.

Синхронію і діяхронію не можна ототожнювати й змішувати. На це ще в ХІХ ст. вказував російський мовознавець П.Ф. Фортунатов: "Велика помилка - змішування фактів, які існують у даний час у мові, з тими, які існували у ній колись". Про це завжди повинен пам'ятати вчитель-словесник. Якщо, скажімо, дається завдання визначити морфемний склад слова подушка, то з погляду сучасного стану мови в ньому можна виділити корінь подуш-, суфікс -к- і закінчення -а. Колись це слово членувалося на морфемі по-іншому: префікс под-, корінь -уш-, суфікс -к- і закінчення -а. Мотивація слова була такою: "те, що кладеться під вушко". Нині ця мотивація забута і слово подушка не пов'язується живими словотвірними зв'язками зі словом вухо.

Водночас синхронію і діяхронію не можна розривати, оскільки сучасний стан мови є продуктом минулого її розвитку. Глибинне пізнання мови можливе лише за умови всебічного її вивчення як у синхронії, так і в діяхронії.

Слід пам'ятати, що синхронію і діяхронію не можна ототожнювати зі статикою і динамікою. На будь-якому синхронному зрізі, тобто в будь-який момент, мова є жива діяльність, вона не є статичною, а постійно змінюється.

Запитання і завдання

1.	Які погляди на природу мови відомі в науці?
2.	Доведіть, що мова є суспільним, а не біологічним чи психічним явищем.
3.	Назвіть основні функції мови. Охарактеризуйте їх. Розкрийте зв'язки мови з суспільством.

4.	Розкрийте зв'язки мови із суспільством.
5.	Що таке мовна політика? Яких мовних сфер торкається мовна політика?
6.	У яких взаємозв'язках перебувають мова і народ; мова й індивід; мова і класи та інші соціальні групи.
7.	Що таке професійна і територіальна диференціація мови?
8.	Що розуміють під літературною мовою? Якими рисами характеризується літературна мова? Чим вона відрізняється від загальнонародної мови?
9.	Які стилі літературної мови ви знаєте?
10.	У яких взаємозв'язках перебувають мова і мислення? Чи є мова єдиним засобом мислення? Який тип мислення пов'язаний із мовою?
11.	Дайте визначення знака. Доведіть, що мова є однією із знакових систем.
12.	Що в мові є знаком?
13.	Чим відрізняється мова, як знакова система від інших (штучних) знакових систем?
14.	Як розрізнити мову і мовлення? Яке практичне значення має розмежування мови і мовлення?
15.	Дайте тлумачення термінів система й структура. Доведіть, що мова є системною.
16.	Охарактеризуйте структуру мови. Назвіть основні мовні одиниці.
17.	Дайте визначення термінів синхронія, діахронія. У яких випадках виправданий суто синхронічний, а в яких суто діахронічний підходи до вивчення мови? Чим відрізняються синхронія і діахронія від статичної й динамічної?

Лекція 3. Походження і розвиток мови

План

1. Проблема походження мови
2. Закономірності розвитку мов
3. Специфіка розвитку різних рівнів мовної структури
4. Розвиток і функціонування мов у різні історичні епохи

Проблема походження мови

Проблема походження мови є дуже складною. Припущення про походження мови робляться умоглядно шляхом міркувань, бо первісна мова не має пам'яток письма.

Перш ніж розглянути різні гіпотези з цієї проблеми, слід наголосити на тому, що питання походження мови треба відрізнити від питання походження конкретних мов світу. Конкретні мови, навіть дуже давні, виникли не раніше 10 тисяч років тому, тоді як людство заговорило декілька сот тисяч років тому.

Коли і як з'явилася мова, якою вона була на перших етапах розвитку людства цікавить людей із найдавніших часів, однак до наших днів немає загальноприйнятої відповіді на них.

В античні часи (V-IV ст. до н.е.) проблема походження мови порушувалася в межах філософських дискусій про сутність мови. Представники школи Платона вважали, що назви предметам даються не довільно, а відповідно до їх природи, що свідчить про природний характер мови і, відповідно, закономірну біологічну зумовленість її виникнення. Представники школи Демокріта стверджували, що назви зовсім не пов'язані з природою речей, що жоден предмет не потребує її. Назви предметів потрібні тільки людям для передавання думки про предмети іншим і тому встановлюються за умовною домовленістю. Це є свідченням того, що й мова виникла свідомо, за домовленістю.

У XVII-XIX ст. з'явилося кілька гіпотез походження мови - звуконаслідувальна, звукосимволічна, вигукова, соціального договору, трудових вигуків, жестів та ін.

Звуконаслідувальна гіпотеза.

Полягає в тому, що мова виникла шляхом наслідування людиною звуків природи. Відтворення ревіння звірів, крику птахів, шуму води, вітру зумовлювало появу перших слів, наприклад, му, гав-гав, дзінь-дзінь, бац, кап тощо, від яких потім утворилися похідні типу гавкати, гавкання, гавкіт', капати, капання, капля тощо. Інколи подібні за звучанням звуконаслідувальні слова властиві декільком мовам: зозуля по-чеськи звучить кукачка, по-французьки куку, по-іспанськи куко, по-румунськи кук, по-болгарськи кукавіца, по-словацьки кукавіца, по-польськи кукулка, по-російськи кукушка. Проте зазвичай звуконаслідувальні слова в різних мовах не збігаються.

Ця гіпотеза була започаткована ще Демокрітом (460 до н.е. - ?) і Платоном (427-347 р. до н.е.). У XIX ст. її підтримував Вільям Уїтні (1827-1894).

Прийняти таку гіпотезу неможливо, бо згідно з нею мова виникла випадково, а не за необхідністю, тому існування суспільства для її виникнення не є

обов'язковим. Слів, утворених шляхом звуконаслідування, дуже мало, причому в розвинених мовах їх значно більше, ніж у нерозвинених. І звучать вони в різних мовах, як було зазначено, неоднаково. Так, скажімо, українцям чується, що качка кричить кря-кря, англійцям - квак-квак (quack "крякати"), французам - кан-кан (can-can "крякати"), датчанам - рап-рап (garre "крякати, гоготати"). А от найуживаніші слова (вода, земля, небо, голова, рука, нога, очі, жити, їсти, пити, ходити тощо) не мають нічого спільного зі звуконаслідуванням. До того ж, щоб наслідувати звуки природи, потрібно мати дуже гнучке мовлення, що передбачає тривалий попередній розвиток. Отже, серйозно сприймати цю гіпотезу немає підстав. Тому М. Мюллер жартівливо назвав її "теорією гав-гав".

Звукосимволічна гіпотеза.

Вона є близькою до звуконаслідувальної. Деякі вчені навіть ототожнюють їх. Але оскільки в основу цієї гіпотези покладено не звуконаслідування, а звукосимволізм, що, безумовно, є іншим явищем, то цілком виправдано цю гіпотезу виокремлювати.

Згідно зі звукосимволічною гіпотезою між почуттями й емоціями людини і звуками є певний прямий зв'язок. Звуками людина передає свої враження про навколишній світ.

Ще давній мислитель Аврелій Августин (354-430) говорив, що слово mel "мед" приємне для слуху, а aser "гострий" - неприємне. Підтримували цю гіпотезу німецькі вчені Готфрід-Вільгельм Лейбніц (1646-1716), В. Гумбольдт, Якоб Грімм (1735-1868), Гейман Штейнталь (1823-1899), український мовознавець Олександр Потебня (1835-1891), швейцарський мовознавець Шарль Бал-лі (1865-1947).

Лейбніц, зокрема, вважав, що звук [l] виражає щось м'яке і вказує на швидкість: нім. leben "жити", lieben "любити", Lauf "біг", Lowe "лев", Luchs "рись". За спостереженнями В. Гумбольдта, звукосполучення [li] передає уявлення про те, що ніби ллється (Lied "пісня", Licht "світло"), а звук [w] асоціюється із неспокоєм, невідомістю (wehen "віяти", Wind "вітер", Wolke "хмара", Wunsch "бажання"). Що стосується міри вияву звукосимволізму в мові, то Лейбніц зазначав, що з розвитком мови сфера його дії стає все обмеженішою.

Критики цієї гіпотези як контраргумент наводять приклади, де ці "приємні звуки" служать для вираження не завжди приємних понять: лай, балда, дилда

тощо. Однак дослідження 80-х років ХХ ст. свідчать на користь того, що власне звуко символізм відіграв велику роль у виникненні мови.

Вигукова гіпотеза (емоційна, довільних вигуків).

Суть її в тому, що предмети навколишнього світу викликали в людини певні почуття, і вона мимоволі вимовляла звуки, які й стали першими словами. А отже, слово - дзеркало душевного стану людини.

Скажімо, первісна людина натрапила в спеку на струмочок і від радості вигукнула "ах!". Від цього вигуку утворилися похідні - ахати, аханья, ахало, і таким чином формувалася мова.

Започаткували цю теорію епікурейці Давньої Греції (IV-III ст. до н.е.), які вважали, що виникнення мов зумовлене природною потребою людини виражати звуками свій душевний стан. Пізніше цю теорію підтримав Ж.-Ж. Руссо, який констатував, що "пристрасті зумовили перші звуки голосу" і що "мова перших людей була не мовою геометрів, як звичайно вважають, а мовою поетів". У Росії вигукову теорію відстоював Д.М. Кудрявський (1867-1920).

Безумовно, не можна заперечувати значення емоцій і почуттів у розвитку мови, але прийняти вигукову гіпотезу походження мови важко, бо головну причину виникнення мови вона вбачає в індивідуальному душевному стані людини. Виникнення мови, за цією теорією, є випадковим явищем (хоча зрозуміло, що жодна дитина не заговорить, поки не опиниться серед мовців). Вигуки, які виражають почуття, в різних мовах вимовляються по-різному (укр. Ну!, англ. Уай!). Та й, зрештою, не слід зводити мову лише до експресивної функції, тоді як у неї є й інші, до того ж важливіші функції.

Гіпотеза соціального договору.

Її основоположником вважають Діодора Сицилійського (90-21 рр. до н.е.), який писав: "Спочатку люди вели невлаштований спосіб життя, подібно до звірів, поодиноці виходили на пасовища і живились смачною травою і плодами. Біда навчила їх захищатися від звірів, допомагати один одному. Вони почали поступово впізнавати один одного. їх звуки були ще неосмисленими і нечленороздільними, але поступово вони перейшли до слів і встановили символи для кожної речі, створили зрозуміле для них самих пояснення всього, що їх оточує".

Ця гіпотеза пов'язана зі згаданою вище полемікою щодо того, як речі дістали свої назви, тобто є розвитком учення Демокріта й Аристотеля про умовність, довільність назв (назви за домовленістю).

Гіпотезу соціального договору можна заперечити хоч би таким фактом: щоб домовитися, необхідно було вже мати мову.

Гіпотеза трудових вигуків.

Виникла в другій половині XIX ст. Висунув її Людвіг Нуаре (1829-1889), підтримував Карл Бюхер (1847-1930). За цією гіпотезою, інстинктивні вигуки супроводжували колективні трудові дії. Спочатку вони були мимовільними, поступово перетворилися на символи трудових процесів. Первісна мова була набором дієслівних коренів.

Це, по суті, варіант вигукової теорії. Тільки тут вигуки виступають засобом ритмізації праці. Вони нічого не виражають, навіть емоцій. На думку О.О. Реформатського, ці вигуки не мають жодної мовної функції: ні комунікативної, ні номінативної, ні експресивної. Насправді таке розуміння мови є біологічним, бо інстинктивний вигук, хоч і пов'язаний із працею, - факт біологічний, а не соціальний.

Гіпотеза жестів.

Її відстоював російський учений Микола Якович Марр (1864-1934). За цією гіпотезою, спочатку виникла мова жестів, а потім на її основі звукова мова.

Про можливість виникнення звукової мови на основі жестів твердили представники й інших гіпотез. Прибічник вигукової гіпотези німецький учений Вільгельм Вундт (1832-1920), зокрема, вважав, що із самого початку існувало дві мови - мова жестів і мова звуків. За допомогою звуків виражали почуття, а за допомогою жестів - уявлення про предмети. Як доказ цієї гіпотези наводять факт існування мови жестів у наш час.

Справді, мову жестів використовують багато племен. Австралійське плем'я аранда, скажімо, має 450 жестів, серед яких є навіть такі, що виражають абстрактні поняття. Мовою жестів користуються, як правило, тоді, коли заборонено говорити, а також під час спілкування різномовних племен. Так, зокрема, вдови австралійського племені варра-мунга цілий рік повинні мовчати, тому змушені спілкуватися за допомогою пальців і ліктів. Серед деяких племен

заборонено розмовляти юнакам у період посвячення їх у мисливці. Як бачимо, в усіх згаданих тут випадках жести застосовують як доповнення до звукової мови. Отже, жести були і є допоміжним засобом спілкування, властивим усім народам. Щоправда, представники різних етносів вдаються до нього неоднаковою мірою. Так, скажімо, протягом годинної розмови мексиканець використовує жестикуляцію 180 раз, француз - 120, італієць - 80, а фін - 1 раз.

Гіпотеза походження мови Ф. Енгельса.

Набула широкого розповсюдження у країнах, які перебували під впливом комуністичної ідеології. Послідовник Ч. Дарвіна Ф. Енгельс (1820-1895) свою гіпотезу виклав у дослідженні "Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину" (1876). За цією гіпотезою, багато тисячоліть тому в Південній Азії жила високорозвинена порода людиноподібних мавп - австралопітеки. Відрізнялися вона від інших тим, що їм була притаманна вертикальна хода, мали укорочену щелепу і великий мозок. Пряма хода відіграла вирішальну роль у процесі перетворення мавпи в людину. Мавпа більше бачила, що впливало на розвиток мислення, а вивільнені передні кінцівки використовувала для виготовлення знарядь праці, що, в свою чергу, впливало на удосконалення руки. Жили мавпи гуртом, що вимагало взаємної підтримки, а отже, зумовлювало необхідність спілкуватися. Спочатку вони використовували звукові сигнали. Поступово розвивалася гортань. Вживання м'ясної їжі впливало на розвиток мозку. Думка з часом відривалася від конкретного предмета, тобто з'являлося абстрактне мислення. Праця, мова і думка формувалися одночасно і в єдності. Так 40-50 тис. років тому з'явилися кроманьйонці - *Homo sapiens* (людина розумна).

Гіпотеза Ф. Енгельса, незважаючи на стрункість, не може дати відповіді на низку запитань. Як експресивні викрики мавп перетворилися у людські слова? Як нечленороздільні звуки стали членороздільними? У якому напрямку йшов розвиток мовлення? Чому за всю історію людства цей експеримент жодного разу не повторився? Отже, ця гіпотеза не розв'язує, а ще більше заплутує проблему.

Очевидно, треба погодитися з академіком Ю.А. Овчинниковим, який вважає, що в людини, на відміну від приматів, є ген мови. Значить, людина походить від людини, а не від мавпи. Жодну мавпу навчити мови неможливо.

Як переконливо довів ще В. Гумбольдт, "мова - не тільки зовнішній засіб спілкування людей у суспільстві, вона закладена в природі самих людей і необхідна для розвитку їх духовних сил та формування світогляду". Тому найвірогіднішою гіпотезою є гіпотеза божественного, чи інопланетного (космічного), походження мови. Нині чимало вчених повертаються до біблійного пояснення походження мови. Бог створив людину і дав їй мову. І даремно дехто (наприклад, О.О. Реформатський) шукає суперечності в Святому Писанні, бо, мовляв, там спочатку розповідається про те, що Бог навчив першу людину говорити, а потім привів до неї всіх тварин, щоб вона дала їм імена. Однак тут жодної суперечності немає. Бог дав людині гнучкий механізм мови, який має здатність розвиватися, пристосовуючись до змінних потреб людини. Рацію мав Григорій Нісський (IV ст. н.е.), який писав: "Бог дав людині дар мови, але не відкрив їй назви предметів".

Очевидно, саме цим зумовлений той факт, що Паризьке лінгвістичне товариство вилучило питання походження мови з кола питань, досліджуваних мовознавством, і чому американський мовознавець Е. Сепір вважав, що теорія походження мови не становить справжнього інтересу для лінгвістичної науки (Сепір Э. Язык. - М., 1934. - С. 121), а французький мовознавець Ж. Вандрієс заявив, що "проблема походження мови лежить поза його (мовознавства) компетенцією" (Вандриес Ж. Язык. - М., 1937. - С. 21). Як пишуть автори "Введения в языкознание" О.М. Камчатнові Н.А. Ніколіна (М., 1999. - С. 194), "так Бог створив наш світ, а чому Він його створив таким, а не інакшим, залишається великою божественною тайною, недоступною людському розуму".

Гіпотезу божественного (космічного, інопланетного) походження мови підтверджує і теорія моногенезу мов, до якої останнім часом схиляється все більше мовознавців.

Теорія моногенезу (від гр. monos "один" і genesis "народження, походження") - вчення про походження всіх мов світу від однієї мови. Ця теорія пов'язана з біблійним ученням, з ідеями італійського мовознавця Альфредо Тромбетті (1866-1929) про спорідненість деяких сімей мов і правомірність їх об'єднання в макросім'ї, з ученням М.Я. Марра про 4 елементи (сал, бер, йон, рош)у від яких нібито походять усі слова сучасних мов, з методом глотохронології американського мовознавця Морріса Сводеша (1909-1967), який довів існування великих макросімей мов і наявність між ними споріднених зв'язків.

Нині зроблено перші вдалі спроби об'єднання сімей у макросім'ї, як, наприклад, ностратична макросім'я, до якої входять індоєвропейські, картвельські, уральські, дравідські й алтайські мови. Вважають, що до ностратичних мов належать і ескімосько-алеутські мови. Генетична спорідненість ностратичних мов доведена наявністю в них великої кількості споріднених морфем. Низка подібних рис, зокрема в займенникових позначеннях осіб у всіх мовах світу, також підтверджує єдність походження всіх мов світу.

Теорію моногенезу підтримував український мовознавець О. Мельничук (1921-1997), а нині її пропагує київський мовознавець Ю. Мосенкіс.

Теорія полігенезу (від гр. *poly* "багато" і *genesis* "народження, походження") - протилежний моногенезові погляд. Пов'язана з ідеєю декількох різних центрів походження людини і відповідно різних мов. Цей погляд зараз вважається менш імовірним.

Закономірності розвитку мов

Розвиток мови загалом супроводжується постійними змінами. Змінюється її звукова, лексична, морфологічна і синтаксична системи.

Розвивається мова за своїми законами, які мають об'єктивний характер, тобто не залежать від волі людей. Усі зміни в мові зумовлені зовнішніми і внутрішніми причинами.

До зовнішніх причин належать економічний та суспільно-політичний розвиток, вплив різних історичних подій, прогрес у науці та техніці, розвиток культури тощо.

Зовнішні чинники є надзвичайно потужними. Від них залежать не тільки зміни в мові, а й саме існування чи зникнення мови. Мова існує доти, доки існує народ - носій цієї мови. Вона зникає тоді, коли зникає народ, що може трапитися внаслідок втрати державної незалежності, асиміляції політично панівною нацією в багатомовній державі чи внаслідок фізичного винищення. Так, на початку II тисячоліття до н.е. вимерла шумерська мова (існувала на території сучасного Іраку); в I ст. до н.е. - вавилоно-ассирійська (аккадська) мова (розмовляло нею стародавнє населення Месопотамії та Ассирії); на початку XVIII ст. - пруська (говорили нею на південному сході Прибалтики, на Схід від Вісли) і полабська (західнослов'янська мова, яка була поширена на лівому березі Лаби (Ельби)). Причиною зникнення всіх цих мов послужили

зовнішні чинники - історичні події, пов'язані з підкоренням і асиміляцією носіїв цих мов іншими народами.

Бурхливий розвиток деяких мов у певний період також пов'язаний із зовнішніми чинниками (звільнення від колоніальної залежності, розвиток економіки та культури, політичне визнання на міжнародному рівні, контакти з високорозвинутими країнами тощо).

Зовнішні причини впливають на зміни окремих структурних елементів мови: появу нових слів, вимову звуків, виникнення нових граматичних форм та ін. Так, поява в українській мові таких слів, як ваучер, дилер, менеджер, маркетинг, букмекер тощо зумовлена виникненням нових явищ та предметів. Гаркава вимова звука [г] у французькій мові пояснюється тим, що при дворі Людовика VIII той, хто оголошував королівські накази, мав орфоепічну ваду: гаркавив [г]. Але оскільки всіх наділених владою вважали авторитетами, то й неправильна вимова "авторитета" стала зразком. Так поширилось і закріпилось у французькій мові увулярне (язичкове) [г].

До зовнішніх причин відносять і контактування мов - один із найсильніших чинників зміни і розвитку мови. Контакткування мов зумовлює запозичення лексики і фразеології, засвоєння іншомовної артикуляції, зміни в словотворенні та граматичній будові.

Однак не в усіх випадках мовних змін простежується пряма залежність від зовнішніх чинників. Так, жодними суспільними умовами чи якимись іншими зовнішніми чинниками не можна пояснити втрату носових голосних я і зредукованих г і ь чи появу чергування о, е з / в українській мові. Такі явища розвиваються всередині мови, зумовлені її внутрішніми потребами, інерцією її розвитку, тобто саморозвитком. Значить, внутрішньомовні причини закладені в самій мові, в її внутрішній системі, в її можливостях і тенденціях. Це - суперечності, що є в мові, боротьба між якими спричиняє зміни. Всі такі суперечності зводяться до суперечностей між потребами спілкування і мовними можливостями.

Зовнішні і внутрішні причини взаємопов'язані, тому мовні зміни нерідко є наслідком взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників. Так, наприклад, зовнішні причини зумовили появу в нашій мові слів, однак ці слова створені мовою за її законами і з її матеріалу. Зовнішній вигляд слова не залежить від зовнішніх чинників.

В історії розвитку конкретних мов відомі два процеси - диференціація (поділ) та інтеграція (злиття) мов.

Диференціація - процес, за якого з однієї мови виникає дві або більше мов. Говорячи різними варіантами однієї мови, люди внаслідок поступового розходження цих варіантів з часом стають важко розуміти одні одних, і ці варіанти починають сприйматися як різні мови. Так, колись була одна слов'янська (праслов'янська) мова. У результаті її диференціації виникли всі сучасні слов'янські мови. Внаслідок диференціації з єдиної норвезької мови виникли сучасні норвезька та ісландська мови. У IX ст. частина норвежців переселилася до Ісландії. Оскільки з материковою мовою тісних зв'язків не було, то розвиток норвезької мови в Норвегії та Ісландії пішов різними шляхами. Сучасна ісландська мова - це законсервована норвезька мова IX ст. Із єдиної сербсько-хорватської мови останнім часом виникли дві мови - сербська і хорватська.

Інтеграція - протилежний диференціації процес, за якого з декількох мов чи діалектів виникає одна мова. Так, приміром, у IV-II ст. до н.е. в Греції зливаються різні діалекти в одне койне (від гр. koine dialektos "спільна мова"). Це не значить, що стався "сплав" діалектів. В основу койне ліг аттичний діалект, який увібрав у себе елементи всіх інших діалектів.

Інтеграція - результат контактування мов. Залежно від характеру контактування (форма, сила і тривалість контактування) виникають різні явища: від звичайних запозичень слів, звуків, граматичних категорій до появи спрощених мов для тимчасового спілкування між різномовними прошарками населення, створення креольських мов та мовної асиміляції.

Прикладом дуже спрощених мов, які використовуються для спілкування між представниками різних етносів, є піджини (від Pidgin English, де pidgin спотворене англ. business "справа, діло, діловий"). Pidgin English вживався при спілкуванні китайців і європейців на півдні Китаю. Наведемо маленький діалог:

- Ju mek ivniy dres for mai, haumac ju wonci?

- Spos blorj dssnsirj dres, mai wonci twelv doler.

- Якщо ви зробите мені вечірнє плаття, скільки ви за нього захочете?

- Якщо це бальне плаття, то я хочу 12 доларів). Отже, характерними ознаками піджинів є спрощення граматичної структури мови. У даному разі - усунення флексій (Be) замість усіх форм to be) і суплетивних форм (mai <- my і I). Іншим прикладом піджина може слугувати Russonorsk (в іншому варіанті - ruska norsk), що використовували російські та норвезькі рибалки. Це своєрідна суміш російських та норвезьких слів на зразок: Moja tvoja pe vater kasstom "Я тебе у воду кину". Факт піджина був засвідчений уже в XI ст. Так, скажімо, купці та моряки Середземномор'я (араби, греки, італійці, турки) від XI до XVII ст. використовували допоміжну мову lingua franca, в основу якої було покладено романські діалекти між Марселем і Генуєю.

Піджини, як правило, недовговічні. Однак трапляються випадки, коли така мова закріплюється надовго, стає єдиною (рідною) мовою для певного колективу її носіїв. Таку мову називають креольською (від ісп. criollo "креол, тобто людина мішаного походження від батьків двох рас - білої і кольорової"). Для креольських мов характерне масове, але не повне засвоєння колонізаторської мови. Нині існують креольські мови на основі англійської (джакватаак на Ямайці, гулла на узбережжі Південної Кароліни, таки-таки і сарамакка в Сурінамі); французької (мавританська, таїтянська), португальської (пап'яменту на острові Кюрасао).

У креольських мовах відбувається спрощення граматики (зникають категорії роду, числа, часу, відмінка, але з'являються аналітичні (лексичні) способи вираження цих значень; особливо велика роль у вираженні таких значень належить прийменникам).

За активного і тривалого контактування може відбутися схрещення мов, внаслідок чого виникає нова мова. В основі такої мови - одна з контактуючих мов (мова-переможниця). Інша (переможена) мова залишає "сліди" в новоутвореній мові, які називають субстратом і суперстратом.

Субстрат (від лат. sub "під" і stratum "шар, пласт", звідки substra-tum "підкладка") - елементи переможеної мови автохтонного народу в мові-переможниці прийшлого народу-завойовника.

Як приклад можна навести кельтський субстрат в англійській мові і галльський у французькій. У V-VI ст. з континенту в Британію переселилися германські племена англів, саксів і ютів. До цього тут жили кельти. Кельтська мова асимілювалася германською (англійською), але в останню проникало чимало

кельтських елементів. До VI-V ст. до н.е. вся територія Франції була заселена галлами. Наприкінці II і в середині I ст. до н.е. Галлію завоювали римляни. Перемогла романська мова, але в неї ввійшло чимало елементів галльської. Так, зокрема, в латинській мові поширена десяткова система числення, однак у французькій мові трапляються елементи галльського двадцятничного числення: quatre-vingt "80", тобто "4x20".

Суперстрат (від лат. super "над" і stratum "шар, пласт", звідки superstratum "накладка") - елементи переможеної прийшлої мови народу-завойовника в мові-переможниці місцевого населення.

Прикладом суперстрату є тюркські (булгарські) елементи в слов'янській болгарській мові і германські (франкські) елементи в романській французькій мові, а також французькі (норманські) елементи в англійській мові.

У VII ст. на Балканському півострові жили слов'янські племена. У 70-х роках VII ст. півострів завоювали тюркські племена протоболгар, які створили державу Болгарія. Однак вони піддалися впливу слов'янської культури, асимілювалися, втратили свою мову, хоч деякі елементи тюркської (булгарської) мови ввійшли до слов'янської (болгарської) як суперстрат.

Подібне маємо й у французькій мові. У 497 р. германці (франки) завоювали Париж, а в середині VI ст. - всю територію сучасної Франції, дали їй свою назву (Франкська держава). З часом франки асимілювалися з місцевим гал-лоримським населенням, втратили свою мову, залишивши в романській французькій мові деякі германські (франкські) сліди.

У 1066 р. носії французької мови нормани завоювали Англію. Французька мова стала там панівною, але зрештою перемогла англійська мова, проте до неї ввійшло не менше 40 відсотків (дехто вважає, що 60 відсотків) французьких слів, що вплинуло на зміни в структурі англійської мови.

Схрещення (субстрат і суперстрат) - це глибокі зміни структури мови-переможниці, тобто зміни в морфології, синтаксисі та фонетиці; це порушення внутрішніх законів розвитку мови. Тому в жодному разі не можна факти лексичного запозичення тлумачити як явище схрещення.

Специфіка розвитку різних рівнів мовної структури

Різні рівні (яруси) мови змінюються з неоднаковою швидкістю. Найчутливішою до всіх змін, які стаються в суспільстві, є лексико-семантична система. Не буде перебільшенням стверджувати, що словниковий склад мови змінюється щодня. Одні слова з'являються в мові (саміт, електорат, дайджест, спікере, інтернет), інші зникають (боярин, неп, червонець, раднарком, каламар).

Щоправда, темпи змін у різних групах лексики не однакові. Основний словниковий фонд мови, особливо його ядро, змінюється повільно. Заданими американського мовознавця М. Сводеша, за 1000 років змінюється 20 відсотків слів ядра основного словникового фонду.

Повільніше від словникового складу змінюється фонетична система. Якщо зміни в словнику мовці помічають за свого життя, то зміни в фонетиці важко помітити протягом життя одного покоління. Це пояснюється тим, що фонетика підпорядковується дії суто мовних внутрішніх законів. Однак фонетичні зміни все ж мають місце. Так, у давньоукраїнській мові зникли носові голосні звуки [ɔ] і [ɔ̃], зредуковані голосні звуки [t̪] і [ɣ], звук [ɣ*] перейшов у [i], стало діяти чергування [o], [e] з [i] у закритому складі тощо.

Найбільш стійкою є граматики, особливо морфологія. Однак і тут відбуваються зміни. Наприклад, колись у нашій мові було значно більше часових форм дієслова. Тільки минулий час мав чотири форми - аорист, імперфект, перфект і плюсквамперфект, які з часом замінилися однією часовою формою. Не було і дієприслівників. Вони з'явилися у XIV-XV ст. Приблизно в той самий період замість семи відмін іменників усталилися чотири. В англійській граматиці значні зміни відбулися в XI ст. під впливом масового запозичення французьких слів.

Отже, в мові можуть змінюватися її елементи, але структура мови не піддається швидким змінам. Стійкість мові забезпечує її системний характер.

Розвиток і функціонування мов у різні історичні епохи

Розвиток конкретних мов залежить від економічного ладу. Так, для первіснообщинного суспільства характерні такі об'єднання людей, як рід і плем'я. Кожне плем'я користувалося своїм діалектом. Розпад племен призводив до роздрібнення діалектів (мов). Тому в той час існували нечисленні за кількістю носіїв мови. Як відгомін тих часів є той факт, що в Дагестані і на півночі Азербайджану, де тривалий час зберігалися родоплемінні відносини, є 6 порівняно крупних народів із загальною чисельністю приблизно 1 млн. 300 тис.

осіб і більше 20 дрібних (140 тис). У селі Хіналуг, що у Північному Азербайджані, говорить окремою хіналузькою мовою 1 тис. осіб, причому мешканці кожної з трьох частин села мають свої особливості у вимові.

Інколи племена об'єднувалися в союзи племен, і так виникали споріднені діалекти. Однак траплялися випадки, коли союз племен не мав спільної мови.

Племінні діалекти і навіть мови племінних союзів мали обмежене функціонування. Вони були лише засобом розмовно-побутового спілкування.

Зародження класового суспільства пов'язане з виникненням рабовласницьких держав. У рабовласницькому суспільстві формуються народності. Племінні діалекти стають територіальними діалектами. Виникає потреба в державній мові. В одних державах виникає єдина державна мова (грецьке койне в Греції, латинська мова в Римі), в інших - за функціонування багатьох мов одна з них стає спільною лише на деякий період (наприклад, арамейська мова для Близького Сходу в III ст. до н.е.).

Суспільні функції мови народності ускладнюються порівняно з племінною мовою. Вона функціонує і в сфері матеріальних, і в сфері духовних потреб людей. З'являються перші писемні мови, серед яких виділяється давньоіндійська мова санскрит, якою написані численні твори релігійної, філософської, юридичної й наукової літератури.

За феодалізму складаються помісно-територіальні діалекти. Роздрібнення держав на маленькі феоди призводить до утворення багатьох діалектів. Інколи такі діалекти настільки розходяться, що це ускладнює спілкування. Показовою щодо цього є Німеччина, на території якої в період феодалізму було чимало князівств. Ще М. Ломоносов помітив, що "баварський селянин мало розуміє макденбурзького або бранденбурзький швабського". І в наш час діалекти німецької мови різняться між собою більше, ніж деякі окремі мови.

Діалектне членування мови не збігається з племінним. Так, скажімо, територія розселення давньоруських племен і сучасне діалектне членування української мови мають різні межі.

У феодальному суспільстві виникла необхідність над-діалектної мови для державних потреб (церкви, законодавства, науки, літератури). У ролі такої мови використовувалася якась мертва писемна мова. У країнах Сходу - арабська

(мова Корану) і давньоєврейська (мова іудейського богослужіння). У Західній Європі - латинська мова, а для слов'ян - старослов'янська (староболгарська).

Рідні мови мали обмежені функції, оскільки більшість функцій була закріплена за офіційною мертвою мовою.

З розвитком капіталізму виникають нації. Нація (від лат. *patio* "плем'я, народ") - стійка спільність людей, яка історично склалася на основі спільності економічного життя, території, мови, особливостей культури та побуту. Нація приходить на зміну народності внаслідок подолання феодальної роздрібненості і виникнення капіталістичних суспільних відносин, об'єднання місцевих економічних ринків у загальнонаціональний. Для цих об'єднувачих процесів у межах держави необхідна спільна мова. Роль мови в становленні нації є вирішальною. Національною мовою може бути тільки жива мова.

Вважають, що першою нацією була італійська. Із творчістю Аліг'єрі Дайте (1265-1321), який уперше став використовувати в своїй творчості не латину, а живу народну італійську мову, пов'язане становлення італійської національної мови (його вважають основоположником італійської літературної мови).

Національна мова обов'язково має літературну форму, тобто вироблені й прийняті суспільством норми як усного, так і писемного різновидів. Для літературної мови характерна також стилістична диференціація мовних засобів.

З поширенням літературної мови нівелюються територіальні діалекти, але водночас з'являються і поширюються соціальні діалекти.

Відповідно до двох тенденцій у національному питанні - пробудження національної свідомості й боротьба проти національного гноблення, з одного боку, і прагнення до інтернаціоналізації життя - з іншого, - у мовній політиці дають про себе знати боротьба за права національних мов і прагнення створити міжнародну мову.

Так, скажімо, у багатонаціональних імперіях Росії та Австро-Угорщині, де явно відчутними були шовіністичні тенденції панівних націй, недержавні нації - українці, чехи, словаки, поляки, серби, хорвати, словенці та ін. - боролися за права своїх мов.

Стосовно міжнародних мов, то їх створення відбувається декількома шляхами. По-перше, роль міжнародної мови можуть виконувати живі національні мови.

У XVIII - початку XIX ст. - французька мова, у другій половині XIX ст. - англійська, в першій половині XX ст. - німецька. По-друге, виникають допоміжні мови - піджини, як, скажімо, Broken English у Африці, Pidgin English у китайських портах, Russonorsk для росіян і норвежців, са-бір у середземноморських портах. По-третє, робляться спроби створити штучну міжнародну мову. Ще в XVIII ст. Р. Декарт і Г.-В. Лейбніц говорили про створення штучної раціональної мови. У 1879 р. німецький мовознавець Й.-М. Шлейєр створив першу штучну мову волапюк (vola від англ. world "світ" і pük від англ. speak "говорити", звідки volaruk "світова мова"). У 1887 р. польський лікар Л.-Л. Заменгоф створив штучну мову есперанто (лат. esperi "сподіватися"), яка стала найпоширенішою серед усіх інших штучних мов. Цьому сприяла (і сприяє тепер) простота її будови й інтернаціональність лексичного складу. У ній використовується лише 11 закінчень та декілька суфіксів. На есперанто існує значна оригінальна і перекладна література, в тому числі перекладено твори Т. Шевченка. Есперанто використовується в пресі і радіомовленні (у 1984 р. на есперанто виходило приблизно 140 періодичних видань і працювало 9 радіостанцій).

У тоталітарному соціалістичному суспільстві всупереч проголошеній рівноправності мов мав місце у надзвичайно широких масштабах лінгвоцид. Починаючи з 30-х років, закріплюється тенденція до усунення національних мов із суспільного вжитку на всьому геополітичному просторі СРСР. Проводиться тотальна русифікація всіх народів. Спочатку насильно вводиться алфавіт на російській основі в усіх республіках (за винятком прибалтійських, Грузії та Вірменії). Далі для виправдання русифікаторської політики розроблено відповідну ідеологію. Замість скомпрометованого царського "общерусский язык" вводяться такі поняття, як добровільно вибраний народами Союзу "язык межнационального общения", який одночасно є "языком мира и дружбы". Згодом обґрунтовується теорія виникнення в СРСР нової наднаціональної спільності людей - "советський народ", головною ознакою якого є спільна мова, російська. І, нарешті, доводилося, що нація і національна мова - категорії історичні, які після побудови комунізму зникнуть. Залишиться єдина мова комуністичного суспільства, і нею буде російська, бо це мова найпрогресивнішої в світі ідеології. А поки що потрібно прагнути до ще більшого злиття націй і переходу всіх на єдину мову. Російська мова насильно вводилася в навчальні заклади всіх республік, навіть у дитячі садки. Всіляко заохочувалося переведення навчальних закладів із національною мовою викладання на російську мову. Низкою партійних та урядових постанов русифікацію підтримували матеріально: для вивчення російської мови в

республіках класи поділяли на групи, а вчителі російської мови отримували 30-відсоткову надбавку до зарплатні (це ж було і в царській Росії, тільки тоді одверто наголошувалося, що надбавка "за обрусение края").

Внаслідок такої національно-мовної політики поступово звужувалися суспільні функції всіх національних мов, а далі почалося їх масове відмирання. За роки тоталітарного комуністичного режиму зникло 93 мови. Така ж загроза нависла й над іншими мовами народів СРСР. Для цього було обґрунтовано теорію про неперспективні мови. Як бачимо, лінгвоцид був свідомо спланований адміністративно-репресивним державним апаратом. Усіх, хто стояв на захисті рідної мови, жорстоко карали багаторічним ув'язненням у тюрмах і концтаборах.

І нині, після розпаду СРСР, доводиться пожинати плоди "найгуманнішої ленінської національної політики". На пострадянському просторі, крім зниклих, є чимало "хворих мов" (у соціолінгвістиці існує такий термін) - мов, які втрачають своє значення як засобу спілкування. Вони поступово відмирають. На території колишнього СРСР є чимало мов, де кількість мовців обчислюється сотнями, навіть десятками людей. Керецькою мовою, приміром, в 1991 р. розмовляли тільки 3 особи у Чукотському національному окрузі. Показово, що в Росії, де питання лінгвоциду з відомих причин не люблять обговорювати, останнім часом з'явилися праці під промовистими назвами: "Красная книга языков народов России" (М., 1994), "Проблема исчезающих языков в бывшем СССР" (М., 1991) тощо.

Запитання і завдання

1.	У чому різниця між походженням мови загалом і походженням конкретної мови?
2.	Розкрийте сутність звуконаслідувальної гіпотези походження мови. Чому ця гіпотеза неприйнятна?
3.	У чому суть звукосимволічна (ономатопоетичної) гіпотези походження мови? Хто її висунув і хто підтримував?
4.	Розкрийте вигуківу гіпотезу походження мови, у чому її бездоказовість?
5.	Які факти заперечують гіпотезу соціального договору?
6.	Де і коли виникла гіпотеза трудових вигуків? У чому її неспроможність?
7.	Розкрийте суть гіпотези жестів. Чому ця гіпотеза є непереконливою?
8.	У чому полягає гіпотеза походження мови Ф. Енгельса?
9.	Як ви ставитеся до гіпотез інопланетного і божественного походження

	мови? Обґрунтуйте свою відповідь.
10.	Які теорії лінгвогенезу ви знаєте? До якої теорії ви схильєтеся?
11.	Що означає «об'єктивний характер законів розвитку мови»?
12.	Які причини викликають зміни в мові? Наведіть приклади мовних змін, зумовлених зовнішніми причинами; внутрішньомовними причинами.
13.	Що таке диференціація та інтеграція мов?
14.	До чого може призвести контактування мов?
15.	Що таке піджини і креольські мови? Що спільне і відмінне між ними?
16.	Що таке схрещення мов? Як називаються сліди переможеної мови в мові-переможниці? Чому на їх позначення вживаються два різні терміни? Від чого це залежить?
17.	Чи з однаковою швидкістю змінюються різні рівні мовної структури? Яка специфіка розвитку кожного з рівнів?
18.	Чим характерні розвиток та функціонування мови в первіснообщинному суспільстві?
19.	Як розвивалася й функціонували мови у феодальному суспільстві?
20.	Які особливості функціонування мов у капіталістичному суспільстві?
21.	Чим відрізняється національна мова від мови народності?
22.	Які особливості функціонування мов у тоталітарному соціалістичному суспільстві?

Лекція 4.

Мови світу, їх вивчення та генеалогічна класифікація

План

1. Загальна характеристика мов світу
2. Порівняльне вивчення мов
3. Генеалогічна класифікація мов
4. Родовідне дерево А.Шлейхера
5. Слов'янська група
6. Романська група
7. Германська група

Загальна характеристика мов світу

Нині у світі за різними даними нараховується від 2,5 до 7 тис. мов (за даними Інтернету 1999 р. - 6703 мови). Точно визначити кількість мов неможливо, оскільки відмінність між різними мовами і діалектами однієї мови умовна.

Мови світу розрізняють за структурою, кількістю їх носіїв, наявністю писемності, ступенем їх вивчення, суспільними функціями.

Якщо порівняти, наприклад, українську і китайську мови, то виявиться, що в них дуже відмінна будова. В українській мові змінні слова мають закінчення, якими виражаються значення роду, числа, відмінка, часу, особи тощо. Вони можуть мати різні суфікси та префікси, які також виражають граматичні та лексико-граматичні значення. У китайській мові слова складаються з одного кореня, вони не змінюються. Зіставивши українську та англійську мови, ми також побачимо відмінності в їх структурах. Функція, яку виконують в українській мові закінчення, в англійській мові передається прийменниками (книжка студента - the book of the student), У мовознавстві існують різні класифікації мов світу за їх структурою (див.: Типологічна класифікація мов).

Стосовно кількості мовців, що користуються певною мовою, розбіжності надзвичайно великі. За цим показником мови розташовані так (дані інтернету за 1999 рік): китайська (1223 млн. 307 тис), іспанська (332 млн.), англійська (322 млн.), бенгальська (189 млн.), гінді (182 млн.), арабська (174 млн. 950 тис), російська і португальська (170 млн.), японська (125 млн.), німецька (98 млн.), корейська (75 млн.), французька (72 млн.), в'єтнамська (67 млн. 662 тис), телугу (66 млн. 350 тис), маратхі (64 млн. 763 тис), тамільська (63 млн. 75 тис), турецька (59 млн.), урду (58 млн.), гуджараті (44 млн.), польська (44 млн.), українська (41 млн.; за кількістю мовців на 21 місці), італійська (37 млн.). Однак є понад 200 мов, якими користуються менше 1 млн. осіб. Є також мови, якими розмовляють сотні, десятки і навіть одиниці людей. Так, зокрема, нганасанською мовою (півострів Таймир, Росія) в 1979 р. говорило до 800 осіб, кетською (на узбережжі Єнісею, Росія) - 684 особи, караїмською (Крим, Івано-Франківська область, Литва) - 535 осіб, іжорською і негідальською (Росія) - 224 особи, ітельменською та енецькою (Росія) - 200 осіб, лівською (Латвія) і керецькою (Чукотка, Росія) - 100, убихською (Туреччина) - декілька десятків осіб, а симською (басейн Єнісею, Росія) - декілька людей.

Є мови з давньою писемністю (санскрит, хетська, грецька, італійська, німецька, болгарська, українська тощо); молодописемні (киргизька з 1924 р., гагаузька з 1957 р., сомалі з 1973 р., карагаська з 1988 р.). Існують й такі мови, що не мають писемності (мови тубільного населення Африки, Австралії та Америки; селькупська, карельська, рутульська, енецька, нганасанська, чулимська, ульчська в Росії; сокотрійська в Ємені; солонська в Монголії; мегрельська, сванська і бацбійська в Грузії; ягнобська в Таджикистані; талійська в Азербайджані та ін.).

Різняться мови й ступенем їх вивчення. Це стосується і живих, і мертвих мов. Поки що недостатньо вивчені мови автохтонного населення Африки, Австралії та Америки. Не розшифровані ще пам'ятки нещодавно відкритих (1964 р.) етрусської та пунічної мов.

Неоднаковим є й функціональне навантаження мов. Деякі мови виконують лише функцію розмовно-побутового спілкування (племінні мови Африки, Австралії, Америки, хіналузька мова в Азербайджані, дунганська в Киргизії, мансійська в російському Заураллі та ін.). Є мови національні, що обслуговують усі сфери діяльності нації (чеська, словацька, польська, болгарська, литовська, українська та ін.). Є мови, які обслуговують декілька націй. Наприклад, німецькою користуються німці, австрійці та швейцарці; іспанська обслуговує іспанську націю і 20 націй Центральної та Південної Америки. Деякі мови є мовами міжнародного спілкування (російська на території Російської Федерації). Існують і міжнародні (світові) мови, зокрема англійська, арабська, іспанська, китайська, французька і російська. Це офіційні робочі мови міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО та ін.), конференцій, з'їздів тощо. їх вивчають у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах різних країн як іноземні мови.

Порівняльне вивчення мов

Порівнюючи окремі мови, можна помітити, що між деякими з них є подібність. Так, зокрема, всі слов'янські мови мають дуже велику кількість спільних слів. Наприклад:

укр. ворона, сон, межа, ходити, ти, п'ять
рос. ворона, сон, межа, ходить, ты, пять
серб. врана, сан, меџа, ходати, ти, пет
болг. врана, сън, межда, ходя, ти, пет
польськ. wrona, sen, miedza, chodic, ty, pięc
чеськ. urana, sen, mez, chodit, ty, pet
словацьк. vрана, sen, medza, chodit', ty, pat'

Надзвичайна близькість слов'янських мов навела вчених на думку про спільність їх походження, тобто вони мали спільного предка - мову-основу, або прамову, яка існувала до V-VI ст. н.е.

Таким же чином була виявлена близькість німецької та англійської мов. Пор. нім. Mutter "мама", Vater "батько", Blut "кров", fallen "падати", gut "добрий" і відповідні англ. mother, father, blood, fall, good.

Багато спільного є в словнику слов'янських і деяких європейських та азійських мов. Пор.: укр. брат, лит. broterėlis, д.-інд. bhrātā, авест. brātar, гр. φρατερ, лат. frāter, ірл. brāthir, гот. broþar, тохар, prasar; укр. ніч, д.-інд. nak(t), лит. naktis, гр. νύξ, лат. пох, тот. naht s, нім. Nacht, англ. night; укр. м'ясо, д.-інд. māmsam, тот. mīmz, прус. memsā; укр. око, лит. akis, вірм. ahn, лат. oculus; укр. ніс, лит. nosis, д.-інд. nāsā, нім. Nase, англ. nose; укр. живий, лит. gyvas, д.-інд. jīvās; укр. нині, гр. νῦν, нім. nun, лат. nunc, лит. nù; укр. два, лит. dū, д.-інд. dvāù, тадж. гу, лат. due, гр. duo, алб. du, англ. two [tu:]; укр. три, д.-інд. trāyas, лит. try s, гр. τρεῖς, лат. tres.

Однак використання словникових подібностей для обґрунтування спорідненості мов і їх класифікації за ступенем спорідненості не є надійним критерієм. Річ у тому, що слова легко запозичуються і в такому разі близькість словникового складу є наслідком контактування мов. Так, скажімо, в японській мові числівники від 1 до 6 такі самі, як у тибетській. З'ясувалося, що вони запозичені з тибетської мови 1000 років тому, коли японці мали тісні контакти з Китаєм (тибетська мова поширена в Китаї). Пор. ще: слово комбайн зараз є майже в усіх мовах, тоді як у близьких мовах можна віднайти різні слова на означення предметів та понять, що здавна є в усіх культурах, як, наприклад, укр. осінь і чеськ. podzim, укр. підлога і рос. пол.

Найдостовірніші дані про спорідненість мов можуть бути отримані при порівнянні морфем, особливо закінчень. Набір їх невеликий, що пояснюється обмеженістю набору граматичних значень у всіх мовах світу. Вони є відносно стійкими (з усіх звуків кожної мови в закінченнях використовується незначна кількість, що полегшує встановлення відповідників між мовами). Наприклад: д.-укр. кс-мь, д.-інд. as-mī, хет. es-mī "я є", що дає можливість реконструювати спільну праформу es-mī; д.-укр. кс-ть (вживається і в сучасній українській мові), д.-інд. as-tī, хет. es-tī "він є", що дає можливість трактувати їх як похідні від давнішого es-tī. На цій основі можна припускати, що ще в більш далеку епоху (2-3 тис. років до н.е.) існувала спільна мова-основа (індоєвропейська прамова).

Генеалогічна класифікація мов

Зусиллями декількох поколінь учених, які вивчали мови в порівняльному аспекті, розроблена генеалогічна класифікація мов.

Генеалогічна класифікація мов - вивчення і групування мов світу на основі споріднених зв'язків між ними (на основі спільного походження від якоїсь прамови).

Грецьке слово *genealogia* означає "родовід". Спорідненими з цим словом є ген "елементарна одиниця спадковості, за допомогою якої відбувається запис, зберігання й передавання генетичної інформації в ряді поколінь", генеза (генезис) "походження, виникнення", генетив "родовий відмінок", жона (від *gena*), що означало "та, що народжує", євгеніка "наука про покращання біологічних властивостей людини", імена Гена, Женя, що означають "благородний", а також такі слова, як генотип, генофонд, геноцид, генерація, генерувати, генетика, генетичний тощо. Усі ці слова пов'язані значенням родоводу.

Генеалогічна класифікація базується на порівняльно-історичному методі, мета якого полягає: 1) у встановленні спорідненості мов, їх спільного походження шляхом порівняння слів, звуків і граматичних форм; 2) у реконструюванні слів і граматичних значень у мові-предку; 3) у встановленні закономірностей у зміні слів, звуків і граматичних форм після розходження мов.

Ще в 1538 р. французький учений Г. Постеллус у книзі "Про спорідненість мов" намагався довести походження всіх мов від давньоєврейської. Відтак у 1610 р. Ю.-Ц. Скалігер зробив першу класифікацію мов у праці "Думки про європейські мови". На основі дослідження слова Бог він виділив 11 груп мов: грецьку, латинську, тевтонську, слов'янську, албанську, ірландську, британську, татарську, угорську і баскську.

У 1666 р. хорват Ю. Крижанич опублікував "Грамматичні дослідження про російську мову", де навів фонетичні відповідники між слов'янськими мовами і на цій основі зробив їх класифікацію.

Багато мовних відповідників у європейських мовах установив засновник слов'янської філології Й. Добровський: гр. ΧΕΪЦ&> лат- *hiems*, рос. зима; гр. ураю, рос. жрать; лат. *grānum*, слов. зрно; лат. *musca*, рос. муха; нім. *Gold*, слов. злато.

Однак справжнім поштовхом для порівняльно-історичного методу стало відкриття європейцями санскриту. Італійський мандрівник Ф. Сассеті, який проживав в Індії у 80-х роках XVI ст., де й ознайомився з цією давньою мовою, у своїх листах у Європу висловив припущення про спорідненість санскриту з італійською мовою. На підтвердження цього навів такі відповідники: санскр. dva "два" - італ. due, санскр. tri "три" - італ. tre, санскр. sarpa "змія" - італ. serpe.

У другій половині XVIII ст. англійці заснували в Калькутті інститут східних культур. В. Джонс (У. Джоунз), вивчивши санскрит, першим дійшов висновку про існування прамови: "Санскрит, яким би не був його вік, має надзвичайну структуру; він досконаліший від грецької, багатший від латинської і перевершує ці мови за витонченістю. Однак його подібність із цими мовами, яка не могла виникнути випадково, настільки сильна, що жоден мовознавець при дослідженні всіх трьох мов не може не дійти висновку, що вони виникли з одного джерела, яке вже не існує". Так порівняльне вивчення мов трансформувалося в порівняльно-історичне.

Німецький мовознавець Фрідріх Шлегель (1767-1845) у праці "Про мову і мудрість індійців" уперше порівнював не слова, а морфеми (закінчення), що значно об'єктивізувало подібні дослідження і стало значним кроком у методиці порівняльних досліджень. Інший німецький мовознавець Франц Бопп (1791-1867), якого вважають одним із засновників порівняльно-історичного методу, порівняв дієвідмінювання в санскриті, грецькій, латинській, готській мовах і встановив регулярні відповідники як між коренями, так і закінченнями цих дієслів. Основний принцип Боппа - відповідність у граматичній структурі та в утвореному нею мовному матеріалі - зберігає свою силу і в наш час. Бопп був автором першої "Порівняльної граматики індогерманських мов" (1833).

Датський мовознавець Расмус-Крістіан Раск (1787- 1832) у праці "Дослідження давньопівнічної мови"(1815) зіставив граматичну структуру ісландської мови зі структурами гренландської, баскської, кельтської, норвезької, шведської, датської, німецької, грецької та латинської мов. Згодом залучив для зіставлення й слов'янські мови. Вчений дійшов висновку, що ісландська мова є спорідненою з норвезькою, шведською, датською, німецькою, грецькою і латинською мовами і не має спорідненості з гренландською, баскською та кельтською мовами.

Німецький мовознавець Якоб Грімм (1785-1863) у "Граматиці німецької мови" (1819-1837) порівнює всі германські мови в історичному плані, починаючи від

готської й закінчуючи англійською. Це, по суті, перша порівняльно-історична граматики.

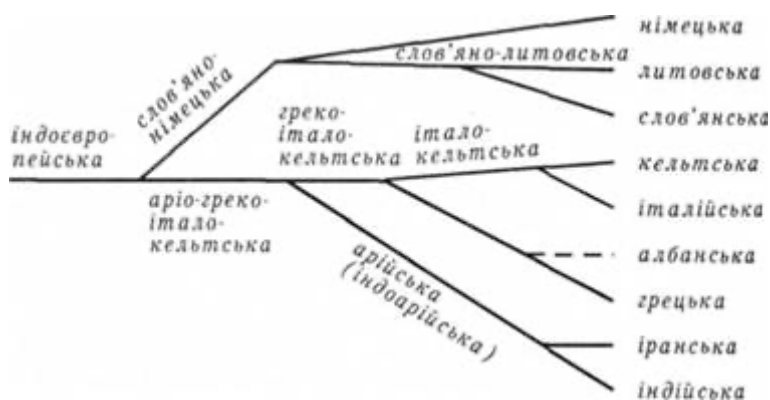
Російський мовознавець О.Х. Востоков (1781-1864), порівнюючи слов'янські мови, відкрив історію юсів (ж і а). Він дійшов висновку, що ці букви позначали носові звуки, які в давнину були характерними для всіх слов'янських мов, а залишилися лише в польській (ст. сл. ржкъ - польськ. rąk, ст. сл. голябъ - польськ. goląb; ст. слов, масо - польськ. miśso). Востоков також довів необхідність порівнювати не тільки різні мови, а й різні зафіксовані в пам'ятках писемності й збережені в діалектах стадії історичного існування однієї мови.

Отже, Ф. Бопп, Р.-К. Раск, Я. Грімм і О. Востоков незалежно один від одного і майже в один і той самий час відкрили порівняльно-історичний метод.

Далі Август Шлейхер (1821-1868) досліджує балтійські та германські мови, обґрунтовує поняття родовідного дерева (див. схему на с. 64) й архетипу (праформи). Йоганн-Каспар Цейс (1806-1856) досліджує кельтські мови, Фрідріх Діц (1794-1876) - романські, Франьо Міклошич

(1813-1891) - слов'янські. Ф. де Соссюр займається реконструкцією індоєвропейської прамови.

Родовідне дерево А. Шлейхера

Так поступово склалося порівняльно-історичне мовознавство і його чи не основне досягнення - генеалогічна класифікація мов.

За генеалогічною класифікацією мови світу поділяють на сім'ї (максимальні об'єднання споріднених мов), сім'ї - на групи (гілки), групи - на підгрупи, а вже

в підгрупах виділяють конкретні мови. Ізольовану мову, генетичних зв'язків якої не вдалося знайти, вважають окремою сім'єю.

У наш час виділяють приблизно 200 сімей мов, із них 22 - у Євразії, 20 - в Африці, інші - в Америці, Австралії, Новій Гвінеї. Найвідомішими і найпоширенішими мовними сім'ями є індоєвропейська, семіто-хамітська, кавказька, фіно-угорська, самодійська, тюркська, монгольська, тунгусо-маньчжурська, китайсько-тибетська, тайська, аустронезійська, аустроазіатська.

Слов'янська група

Слов'янськими мовами користуються 290 млн. 475 тис. осіб (1985 р.). Виділяють три підгрупи слов'янських мов: східну, західну і південну.

Східна підгрупа.

До неї належать українська, російська та білоруська мови.

Українська мова - державна мова України. Поширена також у Росії (на Кубані і в Зеленому Клину на Далекому Сході), Білорусі, Польщі, Словаччині, Чехії, Югославії, Канаді, США, Аргентині, Бразилії та Австралії. Загальна кількість мовців досягає 41 млн.

Має три діалекти: південно-східний (середньо-наддніпрянські, слобожанські та степові говірки); південно-західний (волинсько-подільські, галицько-буковинські та карпатські говірки); північний (лівобережні, правобережні та волинсько-поліські говірки).

Літературна українська мова пройшла три етапи свого розвитку: давньоукраїнський, або давньоруський (XI- XIII ст.), староукраїнський (XIV - середина XVIII ст.) і сучасний (із кінця XVIII ст.). Перші пам'ятки писемності сягають XI ст. (Остромирове Євангеліє 1056-1057 рр., "Ізборники Святослава" 1073 р. і 1076 р.). Пам'ятками другого етапу є юридичні акти XIV-XV ст., Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр., "Словник" і "Грамматика" Л. Зизанія (1596 р.), "Лексикон словенороський" П. Беринди, твори М. Смотрицького, І. Вишенського, Т. Ставровецького. Сучасна українська літературна мова формувалася під впливом творчості І. Котляревського. Вагому роль у нормуванні та утвердженні її відіграла творчість Т. Шевченка, якого вважають основоположником сучасної української літературної мови. Писемність - на основі кирилиці.

Російська мова - державна мова Російської Федерації, мова міжнародного спілкування в Росії, одна з шести офіційних і робочих мов ООН. Є рідною для 170 млн. осіб, можуть спілкуватися нею понад 200 млн. осіб.

Складається з двох діалектів: північного, найтипівішою рисою якого є окання, і південного, для якого характерне акання. На стику цих діалектів утворилися перехідні говори, які й лягли в основу сучасної російської літературної мови. На формування російської літературної мови помітний вплив мала старослов'янська мова. Становлення сучасної російської літературної мови пов'язане з творчістю О. Пушкіна, в якій синтезовано різні мовні течії в єдину систему, основою якої стало літературно оброблене російське народне мовлення. Писемність (кирилиця) перейнята від Київської Русі-України.

Білоруська мова поширена в Білорусі та на суміжних територіях Росії, України, Литви, Польщі, а також у Латвії, Естонії, Казахстані, Канаді, США, Аргентині. Загальна кількість її носіїв перевищує 10 млн. Має два діалекти: північно-східний і південно-західний, на стику яких утворилися перехідні (середньо-білоруські) говірки, що лягли в основу сучасної літературної мови. У розвитку сучасної білоруської літературної мови велику роль відіграла творчість Я. Купали та Я. Коласа. Найдавніша писемна фіксація білоруської мови - Договір Полоцька з Ригою 1330 р. Писемність - на основі кирилиці.

Західна підгрупа.

До неї належать польська, чеська, словацька, кашубська, лужицька і мертві полабська та поморська мови.

Польська мова - офіційна мова Польщі. Крім того, використовується в сусідніх державах - Україні, Білорусі, Литві, а також у Росії, США, Бразилії, Франції, Канаді та інших країнах. Загальна кількість мовців 44 млн. Літературна мова сформувалася на основі великопольських, малопольських і мазовецьких говірок. Писемність - на основі латинського алфавіту. Найдавніша пам'ятка писемності ("Свентокшиські проповіді") належить до XIV ст.

Чеською мовою користуються в Чехії, а також у Словаччині, Австрії, США, Канаді. Загальна кількість її носіїв досягає 12 млн. Має чотири діалекти: власне чеські, ганацькі, лясські (сілезькі) й моравські. Літературна мова сформувалася на основі середньочеських говірок.

Перші пам'ятки чеської писемності належать до кінця XIII ст. У XV-XVI ст. сформувалася літературна мова. Однак з 1620 р. до кінця XVIII ст. вона не розвивалася, оскільки за Габсбурзької династії офіційною мовою стала німецька. Літературна мова відродилася наприкінці XVIII - початку XIX ст. на основі літератури XVI-XVII ст., що надало їй книжного характеру. У відродженні чеської літературної мови велику роль відіграла діяльність Й. Добровського (автора першої граматики чеської мови, що вийшла у 1809 р.) та Й. Юнгмана (автора п'яти томного чесько-німецького словника, який побачив світ у 1835-1839 р.). Писемність - на основі латинської графіки.

Словацька мова поширена в Словаччині, а також у Чехії, Угорщині, Румунії, Україні (Закарпаття), Югославії, Канаді та США. Загальне число мовців 5 млн. Має три діалекти: середні, західні та східні говірки. Пам'ятки власне словацької писемності належать до XV-XVI ст. Основоположником сучасної літературної мови на основі середньословацьких говірок є Л. Штур. Писемність - на основі латинського алфавіту.

Кашубська мова є близькою до польської. Нині вона втратила самостійність і розглядається як діалект польської мови.

Лужицька (серболужицька) мова поширена серед лужицьких сербів у Дрезденському і Котбузькому округах Німеччини. Розмовляють нею до 100 тис. осіб. Має два варіанти (в тому числі й літературні) - верхньолужицький і нижньолужицький. Писемність із XVI ст. - на основі латинського алфавіту.

Полабська мова вживалася на обох берегах річки Лаби (Ельби) в Німеччині до XVIII ст. Зникла внаслідок асиміляції полабських слов'ян німцями.

Поморські діалекти були поширені на південному узбережжі Балтійського моря в Померанії. Вимерли в середньовічний період у зв'язку з насильницьким онімеченням.

Південна підгрупа.

До неї належать болгарська, македонська, сербська, словенська і мертва старослов'янська мови.

Болгарська мова поширена в Болгарії, а також в Україні (Болградський район Одеської області), Румунії, Югославії та інших сусідніх державах. Загальна чисельність мовців 9 млн. Має дві групи діалектів: східні та західні.

Літературна мова сформувалася в середині XIX ст. на основі північно-східних говорів. Велику роль у цьому відіграла творчість П. Верона, Л. Каравелова, Х. Ботева, І. Вазова та ін. Найдавніші пам'ятки сягають X ст. Писемність - на основі кирилиці.

Македонська мова - державна мова Македонії. Дуже близька до болгарської. Кількість мовців досягає 2 млн. Має три групи діалектів: західну, східну та північну. Літературна мова - з 1948 р. Графіка - на основі кирилиці.

Сербська мова - офіційна мова Югославії (Сербії, Чорногорії, Боснії). Поширена також у сусідніх державах, в Америці та Австралії. Чисельність мовців перевищує 13,5 млн. Писемність - на основі кирилиці.

Хорватська мова - державна мова Хорватії. Поширена в сусідніх державах, в Америці та Австралії. Кількість мовців - 7 млн. осіб. Писемність - на основі латинської графіки.

До утворення окремих самостійних держав Хорватії та Югославії ці дві мови розглядали як одну - сербсько-хорватську, або хорватськосербську. Нині вважають, що це різні мови, бо саме так це розцінюють самі мовці.

Словенська мова - державна мова Словенії. Крім того, поширена в сусідніх державах, зокрема в Югославії, Австрії та Італії, а також у США. Загальне число мовців перевищує 2 млн. Має аж 49 діалектів. Найдавніша пам'ятка - Фрейзингенські уривки, які належать до кінця X - початку XI ст. Сучасна літературна мова сформувалася в середині XIX ст. під впливом творчості поета Ф. Прешерна. Писемність - на основі латинської графіки.

Германська група

Германські мови, якими розмовляють 425 млн. 460 тис. осіб, поділяються на три підгрупи: північногерманську (скандинавську), західногерманську і східногерманську.

Північногерманська (скандинавська) підгрупа.

До неї належать датська, шведська, норвезька, ісландська і фарерська мови.

Датська мова - офіційна мова Королівства Данії (з XVI до XIX ст. і Норвегії). Поширена також на Фарерських островах, у Гренландії та США. Користуються

нею 5,6 млн. осіб. Писемність - на основі латинського алфавіту. Найдавніші пам'ятки сягають IX ст.

Шведська мова - офіційна мова Королівства Швеції і друга офіційна мова Фінляндії. Поширена також у США та Канаді. Розмовляють нею майже 10 млн. осіб. Має 6 груп діалектів. Найдавніші писемні пам'ятки - рунічні написи IX-XII ст. Сучасна літературна мова почала формуватися в XVI-XVII ст. на основі говірок, поширених навколо Стокгольма. Писемність - на основі латинського алфавіту.

Норвезька мова - офіційна мова Королівства Норвегії. Поширена також у США та Канаді. Кількість мовців сягає майже 5 млн. осіб. Має дві групи діалектів: західну і східну. Літературною мовою до кінця XIX ст. була датська. Нині в Норвегії функціонують дві форми літературної мови: риксмол, або букмол (книжна, близька до датської), і лансмол, або нюнорск (близька до норвезьких діалектів). Писемність - на основі латинського алфавіту. Стародавні пам'ятки писемності - рунічні написи "епохи вікінгів" (найдавніші з них належать до II ст.).

Ісландська мова - офіційна мова Республіки Ісландії. Поширена також у Канаді та США. Загальна кількість мовців становить 300 тис. Діалектних відмінностей не має. Писемність виникла наприкінці XI ст. на основі латинської графіки. Найдавніші пам'ятки сягають другої половини XII ст. (саги).

Фарерська мова - офіційна мова Фарерських островів (автономна область Данії). Загальне число мовців становить 42 тис. Писемність на основі латинського алфавіту введена в XIX ст. До XIX ст. функції літературної мови виконувала датська мова. На основі літературної мови лежить діалект м. Торсхавн.

Західногерманська підгрупа .

До неї належать англійська, голландська, фламандська, фризька, німецька та їдиш.

Англійська мова поширена в Великобританії, Ірландії, Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії, а також у деяких країнах Азії та Африки. Кількість мовців перевищує 322 млн. Є однією з міжнародних мов і офіційною мовою Королівства Великобританії і Північної Ірландії, США, Австралії, Нової Зеландії, Канади, Ірландії, Республіки Індії та 15 держав Африки. Писемність

Існує з VII-VIII ст. на латинській основі. Перша писемна пам'ятка - рунічний напис на скринці Франкса (VII ст.).

Голландська (нідерландська) мова функціонує в Нідерландах, Бельгії, Вест-Індії та частково в США. Користуються нею 20 млн. осіб. Є офіційною мовою Королівства Нідерланди й однією з двох (поряд із французькою) офіційних мов Королівства Бельгії. Писемність - на основі латинської графіки.

Різновидом голландської мови є бурська (африкаанс), якою розмовляють переселенці з Голландії в Південно-Африканській Республіці.

Фламандська мова - умовна й традиційна назва південного варіанта нідерландської мови, поширеного в північних провінціях Бельгії (Західна і Східна Фландрія, Брабант, Антверпен, Лімбург). Розмовляють нею більше 5 млн. осіб.

Фризька мова поширена в нідерландській провінції Фрисландія, а також у Німеччині (Нижня Саксонія, північний захід Шлезвіга, Фризькі острови та острів Гельголанд). Переважно як розмовною мовою користуються нею понад 400 тис. осіб. Перші писемні пам'ятки належать до XIV ст.

Німецька мова - офіційна мова Федеративної Республіки Німеччини, Австрійської Республіки, Швейцарської Конфедерації (як і французька, італійська і ретороманська), Великого Герцогства Люксембург (як і французька), Королівства Бельгії (як і нідерландська та французька). Поширена також у Росії, Румунії, США, Канаді та інших країнах. Користуються нею 98 млн. осіб. Має два діалекти: нижньонімецький (Niederdeutsch, або Plattdeutsch) на півночі і верхньонімецький (Hochdeutsch) на півдні. Літературна мова утворилася на основі південних говірок. Писемність - на основі латинського алфавіту (є два різновиди: готичний і антиква). Найдавніші писемні пам'ятки сягають VIII ст.

Їдиш - побутова й літературна мова ашкеназьких (німецьких за походженням) євреїв. Сформувалася в X-XIX ст. на основі одного з верхньонімецьких діалектів із великою домішкою давньоєврейських і слов'янських елементів. Поширена в Україні, Польщі, Росії, Білорусі, Литві, США, Канаді, країнах Латинської Америки, в Ізраїлі (тут витісняється івритом). Писемність давньоєврейська, пристосована для передачі фонетичної системи їдиш.

Східногерманська підгрупа.

До неї належить готська мова, яка виникла на основі двох діалектів (дехто їх розглядає як дві мови) - вестготського, що був поширений в Іспанії та Північній Італії, та остготського (мова східних готів, які жили в ранньому середньовіччі на північному узбережжі Чорного моря і в південній Наддніпрянщині; у Криму вона існувала до XVI ст.). Найвидатнішою пам'яткою готської мови є переклад Біблії, здійснений єпископом Ульфїлою (Вульфїлею), що дійшов до нас в остготських рукописах V-VI ст.

Мертвими східногерманськими мовами є також бургундська, вандальська, гепідська та герульська, якими розмовляли давньогерманські племена на території Східної Німеччини.

Романська група

Романська (від лат. *romanus* "той, що стосується Риму") група мов пов'язана спільним походженням від латинської мови. Поширені романські мови в більш ніж 60 країнах. Загальна кількість мовців становить 576 млн. 230 тис.

Умовно виділяють чотири підгрупи романських мов: галло-романську, італо-романську, іберо-романську і балкано- (дако-) романську.

Галло-романська підгрупа.

До неї належать французька, провансальська і каталонська мови.

Французька мова - офіційна мова Французької Республіки, Королівства Бельгії (як і нідерландська мова), Швейцарської Конфедерації (як і німецька, італійська та ретороманська), Канади (як і англійська), Республіки Гаїті, Монако, Великого Герцогства Люксембург (як і німецька), Андорри (як й іспанська та каталонська), а також у багатьох країнах Африки (Гвінеї, Заїрі, Конго, Малі, Нігері, Сенегалі, Чаді, Бурунді, Руанді та ін.). Кількість носіїв - 72 млн. Одна з міжнародних мов, офіційна і робоча мова ООН. Літературна мова утворилася в XVI ст. на основі діалекту Ільде-Франс із центром у Парижі. Перші писемні пам'ятки належать до VIII ст. - "Рейхенауські глоси". Писемність - на основі латинської графіки.

Провансальська (окситанська) мова поширена на півдні Франції та в Альпійській Італії. Розмовляють нею майже 10 млн. осіб. Літературна мова існує з XI ст. (лірика трубадурів). Після приєднання Провансу до Франції в XIII

ст. функціонування провансальської мови різко обмежалося: в основному використовується в усно-побутовому спілкуванні.

Каталонська мова поширена в Іспанії (Каталонія, Валенсія, Балеарські острови), Франції (Руссильон, Східні Піреней), в Андоррі та на острові Сардинія. Чисельність мовців наближається до 8 млн. Літературна мова бере свій початок із XIII ст. Перші писемні пам'ятки датуються XI ст. Писемність - на основі латинського алфавіту.

Італо-романська підгрупа.

До неї входять італійська, сардинська і ретороманська мови.

Італійська мова - офіційна мова Італійської Республіки, Ватикану (як і латинська), Республіки Сан-Марино і Швейцарської Конфедерації (як і німецька, французька і ретороманська). Поширена також у США, ФРН, Аргентині, Франції, Бельгії, Ефіопії, Сомалі, Лівії та на Мальті). Загальна кількість мовців становить 37 млн. Літературна мова виникла на основі тосканських говірок. Помітну роль у формуванні та нормуванні літературної мови відіграла творчість Аліг'єрі Данте, Дж. Бокаччо, Ф. Петрарки. Писемність - на основі латинського алфавіту. Перші писемні пам'ятки сягають X ст. Італійська мова стала першою національною мовою в Європі.

Сардинська (сардська) мова локалізована на острові Сардинія й прилеглих до нього островах. Користуються нею майже 1,5 млн. осіб. Функціонує переважно як розмовно-побутова мова. Вважається найархаїчнішою романською мовою. Писемність - на латинській графіці.

Ретороманська мова - з 1938 р. одна з офіційних мов Швейцарської Конфедерації. Розмовляють нею понад 770 тис. осіб в Італії та 50 тис. у Швейцарії (дані 1987 р.). Дехто вважає, що існує три різні ретороманські мови: швейцарська ретороманська, тірольська ретороманська і фриульська. Писемність - на основі латинського алфавіту.

Іберо-романська підгрупа.

До неї належать іспанська і португальська мови.

Іспанська мова - офіційна мова Іспанії та 19 країн Латинської Америки. Поширена також на Філіппінах, в Африці та США. Загальна кількість мовців

становить 332 млн. Одна з шести міжнародних мов, офіційна й робоча мова ООН. Має велику кількість діалектів. Літературна мова утворилася на основі кастильського діалекту. Писемність - на латинській графіці. Найдавніша писемна пам'ятка - "Пісня про мого Сіда" (1140 р.).

Португальська мова поширена в Португалії, Бразилії, в деяких країнах Африки та Азії. Загальна кількість її носіїв перевищує 170 млн. Є офіційною мовою Португальської Республіки, Федеративної Республіки Бразилії, Республіки Анголи, Народної Республіки Мозамбік, Республіки Гвінеї-Бісау, Республіки Кабо-Верде та ін. Утворилася в XII-XIV ст. внаслідок змішування говорів півночі та півдня. Нині виділяють два варіанти португальської мови - португальський і бразильський. Перші літературні пам'ятки - пісні трубадурів (кінець XII ст.). Писемність - на основі латинської графіки.

Балкано- (дако-) романська підгрупа.

До неї належать румунська та молдавська мови.

Румунська мова - офіційна мова Румунії, якою розмовляють майже 26 млн. осіб. Утворилася на основі народної латини і мов корінного населення римської провінції Дакії. Перші пам'ятки писемності належать до початку XVI ст. Графікою спочатку служила кирилиця, а з 1860 р. - латиниця.

Молдавська мова локалізована в Молдові та деяких суміжних державах. Кількість її носіїв перевищує 2,5 млн. Дуже близька до румунської, тому багато хто вважає її варіантом (діалектом) румунської. Літературна мова повністю сформувалася в другій половині XIX ст. Писемність на основі кирилиці в 1989 р. замінена латиницею.

Мертвою романською мовою є латинська, якою користувалися до VI ст. Була державною мовою Давнього Риму. Багата на літературні твори (епос, лірика, драма, історична проза, юридичні документи, ораторське мистецтво - з VI ст. до н.е.). Після утворення на її основі різних романських мов служила літературною мовою в Західній Європі в середні віки. Мовою католицької церкви залишилася до наших днів. Була і є джерелом міжнародної наукової термінології. Офіційна мова (як і італійська) держави Ватикан.

Фіно-угорські мови

Фіно-угорськими мовами розмовляють 24 млн. 35 тис. осіб. Ці мови поділяють на дві групи: угорську та фінську.

Угорська група

До цієї групи належать угорська, мансійська і хантійська мови.

Угорська мова - офіційна мова Угорщини. Поширена також у прилеглих до Угорщини країнах - Югославії, Австрії, Чехії, Словаччині, Румунії та Україні (Закарпаття). Кількість її носіїв досягає 15 млн. осіб. Писемність - на латинській основі. Перша писемна пам'ятка належить до XII ст.

Мансійська (вогульська) мова поширена на лівобережжі ріки Об та її приток у Тюменській та Єкатеринбурзькій областях Росії. Кількість мовців становить 3,7 тис. Писемність на основі кирилиці не набула поширення. Функціонує переважно в побутовій сфері.

Хантійська (остяцька) мова локалізована в Ханти-Мансійському та Ямало-Ненецькому автономних округах (Тюменська область) і в деяких районах Томської області (Росія). Носії - 14 тис. осіб. Писемність - на основі кирилиці.

Фінська група

Мови цієї групи поділяють на три підгрупи: прибалтійську, пермську і волзьку.

Прибалтійська підгрупа. До неї належать фінська, естонська, карельська, лівська, іжорська, вепська і водська мови.

Фінська (суомі) мова - одна з двох (поряд із шведською) офіційних мов Фінляндської Республіки. Поширена також у Росії, Швеції, Норвегії, США, Канаді, Австралії та інших країнах. Загальна кількість мовців становить понад 5,3 млн. осіб. Писемність - на основі латинської графіки.

Естонська мова - державна мова Естонії. Поширена також у Росії, Швеції, США та Канаді. Користуються нею 1,1 млн. мовців. Перші писемні пам'ятки сягають XIII ст. Єдина літературна мова сформувалася в другій половині XIX ст. Писемність - на основі латинського алфавіту.

Карельська мова поширена в Карельській Автономній Республіці, Калінінградській, Ленінградській і Новгородській областях (Росія). Розмовляють нею 77 тис. осіб. Найдавніша писемна пам'ятка належить до XIII ст. Писемності зараз не має (перестала вживатися з 40-х років). Карельська мова використовується переважно як розмовно-побутова.

Лівська, іжорська, вепська та водська мови є побутовими. Нині вони перебувають на стадії вимирання: у 1979 р, лівською мовою користувалося 100 осіб у Латвії, іжорською - 244 в Ленінградській області, вепською - 3 тис. осіб у Карелії, Ленінградській і Вологодській областях, водською - кілька десятків осіб у Ленінградській області.

Пермська підгрупа.

До неї належать комі-перм'яцька, ко-мі-зирянська та удмуртська мови.

Комі-перм'яцька мова поширена в Комі-Перм'яцькому автономному окрузі Росії, а також на північному сході Кіровської та Пермської областей. Загальна кількість мовців становить 151 тис. Писемність - на основі кирилиці.

Комі-зирянська мова використовується в Автономній Республіці Комі, а також на Кольському півострові, в Ямало-Ненецькому і Ханті-Мансійському автономних округах Росії. Розмовляють нею 327 тис. осіб. Літературна мова сформувалася в ХХ ст. Мала оригінальну писемність із XIV ст., яка в XVII ст. була витіснена кирилицею.

Удмуртська (вотяцька) мова поширена в Удмуртській, а також у Башкирській, Татарській і Марійській автономних республіках Росії. Користуються нею 550 тис. осіб. Писемність створена в XVIII ст. на основі кирилиці.

Волзька підгрупа.

До неї належать марійська та мордовська мови.

Марійська (марі, черемиська) мова поширена в Марійській, Татарській, Удмуртській, Башкирській автономних республіках і суміжних областях у Росії. Кількість мовців становить приблизно 540 тис. Складається з двох діалектів, які покладено в основу двох літературних мов, тому існує думка, що є дві марійські мови - гірська марійська (на правому березі Волги) і лугово-східна марійська (на лівому березі Волги). Писемність - на основі кирилиці. Перша граматика марійської мови з'явилася в 1775 р.

Мордовська мова функціонує в Мордовській, Башкирській, Татарській, Чуваській автономних республіках Росії та суміжних областях. Спілкуються нею до 1 млн. осіб. Останнім часом учені вважають, що є дві окремі мордовські

мови - ерзянська і мокшанська. Перші пам'ятки письма відносять до XVII ст. В основі писемності - кирилична графіка.

Запитання і завдання

1.	Скільки мов тепер існує у світі? Чому не можна точно встановити кількість мов?
2.	За якими параметрами розрізняють мови світу? Наведіть до кожного розрізнення конкретні приклади.
3.	За якими критеріями визначається спорідненість мов?
4.	Що таке генеалогічна класифікація мов?
5.	На основі якого методу створена генеалогічна класифікація мов?
6.	Назвіть учених, які заклали основи порівняльно-історичного мовознавства. Вкажіть на заслуги кожного з них.
7.	Визначте поняття мовної сім'ї. скільки мовних сімей є у світі?
8.	Назвіть основні мовні сім'ї.
9.	На які групи поділяють індоєвропейську мовну сім'ю?
10.	Охарактеризуйте слов'янські, германські, романські та фіно-угорські мови за генеалогічною класифікацією.

Лекція 5.

Звуки мови, їх вивчення і класифікація

План

1. Фонетика як лінгвістична дисципліна. Три аспекти вивчення звуків
2. Фізичний аспект у характеристиці звуків
3. Фізіологічний аспект у вивченні звуків
4. Класифікація звуків

Фонетика як лінгвістична дисципліна. Три аспекти вивчення звуків

Будь-яка мовна одиниця (морфема, слово, речення) передається через звукове вираження. Звукове вираження - це матеріальна оболонка мови. Матеріальна звукова форма мови є об'єктом фонетики.

Фонетика (від гр. phone "голос, голосовий звук", rhônētikōs "звуковий") - наука, яка вивчає звуки мови.

Об'єктом вивчення фонетики є не тільки окремо взяті звуки, а й закономірності їх поєднання (сполучуваність), фонетичні процеси (вплив позиції звука у слові та сусідства інших звуків на його звучання), природа й структура складу, а також наголос та інтонація.

Розрізняють фонетику загальну і конкретну. Загальна фонетика вивчає загальні особливості, характерні для звуків усіх мов. Конкретна фонетика вивчає звуки певної мови або якоїсь групи мов.

Звуки можна вивчати як у синхронічному, так і в діяхронічному (історичному) аспектах. Відповідно до синхронії і діяхронії розрізняють описову й історичну фонетику. Описова фонетика вивчає звукову систему мови на певному етапі її розвитку. Історична фонетика встановлює формування звукової системи мови, закономірності й тенденції її розвитку.

Для дослідження звуків описова фонетика використовує безпосереднє спостереження і різні експериментальні методи: палатографію (визначає місце зіткнення язика з піднебінням при творенні звука); рентгенографію (дає змогу визначити положення всіх органів мовлення при творенні звука); осцилографію (перетворення звукових коливань на електричні, запис їх на екрані й встановлення таким чином довготи, висоти та інтенсивності звуків); спектрографію (фіксування спектра звука, тобто визначення його загальної акустичної картини, сукупності значень амплітуд його частотних складників).

Лінгвістична дисципліна, яка вивчає звуки мови за допомогою точних приладів та апаратів, називається експериментальною фонетикою.

Осібнo виділяють зіставну фонетику, яка виявляє і характеризує спільне й відмінне в звукових системах та просодичних засобах двох чи більше мов.

Фонетика має велике практичне значення. Знання з фонетики необхідні для створення алфавітів для безписемних мов, для удосконалення графіки й орфографії, для навчання орфоепії рідної і, особливо, іноземної мови (як правило, іноземну мову починають вивчати з фонетики), для виправлення недоліків мовлення (логопедія) і навчання розуміння звукової мови глухонімими (сурдопедагогіка), для автоматичного розпізнавання мовлення електронно-обчислювальною машиною (навчити машину розпізнавати передавану людським голосом інформацію). Фонетист із тонким звуковим відчуттям, почувши декілька фраз незнайомця, може багато чого дізнатися про нього. Згадайте професора Хіггінса з "Пігмаліона" Б. Шоу, який із перших слів безпомилково визначав, звідки родом його співбесідник.

Фонетика пов'язана з такими нелінгвістичними дисциплінами, як фізика (акустика), анатомія, фізіологія (творення звуків) і психологія (мовленнева діяльність людини є частиною її психічної діяльності).

Звуки мови можна одночасно розглядати як фізичні, фізіологічні і лінгвістичні явища. Фізичний аспект звука - це його звучання, акустика, фізіологічний - творення його мовленнєвим апаратом, лінгвістичний - його функція в мові. Відповідно до цих аспектів у вивченні мови розрізняють акустичну, артикуляторну й функціональну фонетику.

Фізичний аспект у характеристиці звуків

Звук людської мови - фізичне явище. Усі звуки, в тому числі і мовленнєві, - це хвилі, які виникають унаслідок коливання фізичного тіла. Так, звук скрипки чи бандури виникає внаслідок коливання струни. Звуки людської мови утворюються коливанням голосових зв'язок і приводяться в рух струменем повітря з легенів. Середовищем будь-якого звука є повітря. Коливальна хвиля сприймається вухом. Людське вухо здатне сприймати від 16 до 20 000 коливань за секунду, тобто від 16 до 20 000 герців. Поширюється звук із швидкістю 340 метрів на секунду.

Коливання тіла можуть бути ритмічними і неритмічними. Якщо коливальний рух є ритмічним, то утворюються звуки, які називаються тонами (звук струни); якщо неритмічним, то виникають шуми (шелест листя від вітру). При творенні мовних звуків тони виникають унаслідок коливання голосових зв'язок, шуми - внаслідок подолання повітряним струменем різних перешкод у мовленнєвому апараті. Голосні є тоновими звуками, а приголосні - переважно шумовими.

Акустика розрізняє в звуках силу, висоту, довготу і тембр.

Сила звука залежить від амплітуди (розмаху) коливання: чим більша амплітуда, тим звук сильніший. Так, скажімо, що сильніше ударити по струні, то більшою буде й амплітуда коливання і відповідно сила звука. Сила звука вимірюється белами. Десята доля бела називається децибелом. Гучність шелесту листя дорівнює приблизно 10 децибелам, голосна розмова - 70 децибелам, а звук літака - 100 децибелам.

Висота звука залежить від частоти коливань за одиницю часу: чим більша частота коливань, тим вищий звук. Голосові зв'язки утворюють звуки від 80 (дуже низький бас) до 1300 герців (найвище сопрано, колоратурне сопрано). Вищий голос у жінок пояснюється тим, що в них коротші й тонші зв'язки.

Довгота звука залежить від тривалості звучання.

Сила, висота і тривалість пов'язані з різними типами словесного наголосу в мовах. Є мови з силовим (динамічним), тонічним (музикальним, висотним) і довготним наголосом. Крім того, в деяких мовах довгота є однією з важливих особливостей звуків, за якою вони протиставляються і розрізняються. Наприклад, в англійській, німецькій, чеській та деяких інших мовах розрізняють довгі та короткі голосні.

Особливо важливим для звуків людської мови є тембр (від фр. *timbre* "дзвіночок") - звукове забарвлення. Тембр виникає внаслідок накладання на основний тон додаткових тонів, які є вищими від основного. Такі тони називають обертонами (від нім. *ober* "верхній, вищий"). Якщо основний тон дорівнює 100 герцам, то виникають обертони в 200, 300, 400 герців.

В утворенні тембру провідну роль відіграє резонатор - порожнє тіло з твердими стінками й отвором певного розміру (для музичних інструментів - їх корпус, у людини - порожнина рота, носа і глотки). Самі обертони є слабкими, але їх звучання може бути посилене резонатором - тілом, у якому відбувається явище резонансу.

Явище резонансу (фр. *resonance* від лат. *resonans* "той, що звучить у відповідь") полягає в тому, що коливання звучного тіла викликають коливання іншого тіла, яке перебуває в замкнутому просторі (в порожнині). Так, скажімо, гучний звук у горах відбивається (резонує) відлунням; якщо камертон, який звучить, наблизити до іншого камертона, то той також почне звучати.

Як уже зазначалося, резонатором при творенні звуків мовлення є порожнина рота, носа і глотки, яка під час вимови різних звуків змінює свою форму й об'єм, що зумовлює появу різних резонаторних тонів, тобто утворення різних звуків. Зміна форми резонаторів, яка посилює певний обертон, визначає відмінності в тембрі звука. Два звуки можуть бути однаковими за основним тоном, але різними за тембром.

Звуки мовлення можуть бути розкладені на ряд простих коливань, які утворюють певний спектр. Характерні ознаки спектра, тобто тони звука, які найбільше посилюються впливом резонаторів, називають формантами (від лат. *formans* "такий, що утворює"). Форманти, якими розрізняються мовленнєві звуки, називають мовленнєвими формантами.

Крім мовленнєвих формант, виділяють голосові форманти, які властиві кожній людині. Голосові форманти залежать від особливостей мовленнєвого апарату

різних людей. Вони не впливають на розрізняння звуків, але дають можливість розрізняти людей за голосом.

У кожної людини є свій тембр, але й кожен звук має свій тембр. Тембр - це основний параметр звуків, і вони (звуки) розрізняються передусім за тембром (мовленнєвою формантою).

Фізіологічний аспект у вивченні звуків

Кожен звук, який ми вимовляємо, є не тільки фізичним, а й фізіологічним явищем, причому фізіологічний аспект звуків важливіший за фізичний, оскільки пов'язаний з безпосереднім творенням звуків мовлення.

Спеціально створених природою органів мовлення немає. Звуки творять органами, які виконують життєво важливі фізіологічні функції. Творення ними звуків мовлення - це, так би мовити, їхнє додаткове навантаження. Тому терміни органи мовлення, мовленнєвий апарат є умовними.

Органи мовлення складаються з органів дихання й органів, які безпосередньо беруть участь у творенні звуків. Умовно можна виділити три "поверхи" мовленнєвого апарату - нижній, середній і верхній.

До нижнього належить апарат дихання - легені, бронхи, трахея та діафрагма. їх функція - накопичувати й видихати необхідний для творення звуків повітряний струмінь.

Середній поверх - гортань. Гортань - це своєрідна трубка, яка складається з персневидного та розміщеного над ним щитовидного хрящів (виступ щитовидного хряща у чоловіків називають адамовим яблуком, або кадиком) і двох рухомих пірамідальних хрящів. До щитовидного і двох пірамідальних хрящів прикріплені голосові зв'язки - дві натягнуті еластичні мускульні плівки, які складаються з волокон, розташованих у горизонтальному, вертикальному й діагональному напрямках. Це дає можливість змінювати їх товщину і затискати їхні коливальні частини в різних місцях, що впливає на характер творення звуків. Рухомі пірамідальні хрящі змінюють положення голосових зв'язок, і щілина, утворена голосовими зв'язками й пірамідальними хрящами (голосова щілина), змінює свою форму. Виділяють три основні положення пірамідальних хрящів і голосових зв'язок (див. рис. 1).

1. Видих.

Голосові зв'язки розслаблені, пірамідальні хрящі розсунуті, повітря вільно проходить через гортанну щілину.

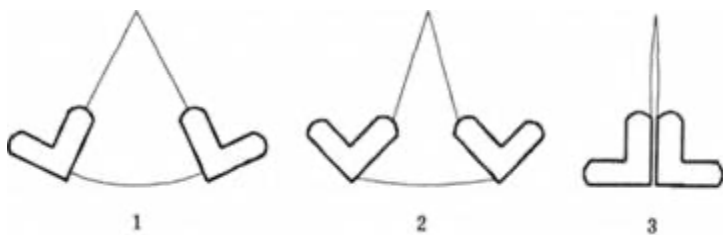

Рис. 1

2. Шепіт.

Голосова (міжзв'язочна) щілина звужена, міжхрящова залишається доволі широкою, видихуване повітря створює слабкий шум.

3. Голос.

Пірамідальні хрящі зближені, так що міжхрящова щілина закрита, міжзв'язочна щілина дуже вузька, зв'язки напружені й коливаються ритмічно під тиском повітряного струменя, виникає тон.

Як бачимо на третьому зображенні, голосові зв'язки, натягуючись, як струни музичного інструмента, під впливом струменя повітря вібрують і створюють музикальний тон. Цей тон є голосом. Голос використовується для творення голосних звуків, а також сонорних і дзвінких приголосних. При звуженні голосової щілини у доволі широкій міжхрящовій щілині (зображення 2) виникає шум, який творить шумні приголосні. Отже, на середньому поверсі творяться голос і шум, а не конкретні звуки.

Верхній поверх - надставна порожнина (її ще називають надставною трубою), до якої належать порожнини глотки (фаринкс), рота і носа. Це резонатор, де творяться обертони і резонаторні тони та шуми, тобто конкретні звуки. Ротову й носову порожнину розділяють тверде (palatum) та м'яке піднебіння (velum), яке закінчується піднебінною завісою і маленьким язичком (uvula). Коли м'яке піднебіння опущене, порожнина рота змикається з порожниною носа і частина повітря проходить через ніс.

Порожнина рота має здатність змінювати свою форму й об'єм завдяки рухомих органам - губам, язичку, язичку, м'якому піднебінню. Язик складається з трьох

частин: кореня, спинки й кінчика. Спинка ділиться на передню, середню і задню. Залежно від того, яка частина язика бере участь у творенні звуків, розрізняють передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові звуки. Коли кінчик язика торкається зубів, то утворюються зубні звуки; якщо альвеол (горбиків біля коренів верхніх зубів; лат. *alveolus* "жолобок, виїмка") - творяться альвеолярні звуки типу англ. [t], [d], [n], [l]. Якщо кінчик язика займає позицію ніж зубами, творяться міжзубні приголосні, як наприклад, англійські [b], [g]. Потрібно зазначити, що язик є одним із найважливіших органів звукотворення, а значить, і мовлення загалом, що засвідчують такі слова: язикатий "який багато говорить", без'язикий "який не говорить" і надзвичайно велика кількість фразеологізмів, як-от: сіпати за язик, вертїтися (крутїтися) на язиці, гострий на язик, язик як бритва, дерзкий на язик, добре підвішений язик, довгий язик, язик як помело, лопотїти (ляскати, ляпати, молоти) язиком, розв'язати язик, чесати язика, засвербїв язик, розпустити язика, давати волю язику. Не випадково в багатьох мовах одним і тим самим словом позначають і язик, і мову: рос. язык, польськ. *język*, чеськ. *jazyk*, болг. *езику* серб. *језик*, англ. *tongue* (див. *mother-tongue*, "рїдна мова"), ісп. *lengua*, фр. *langue*, лат. *lingua*, фїн. *kieli*, рум. *limba*, угор. *nyelv*, абхаськ. *абыз*, албан. *gjuhe*, осет. *квазар*, татар, тел, узб. тил.

Маленький язичок може дрижати і таким чином творити звук

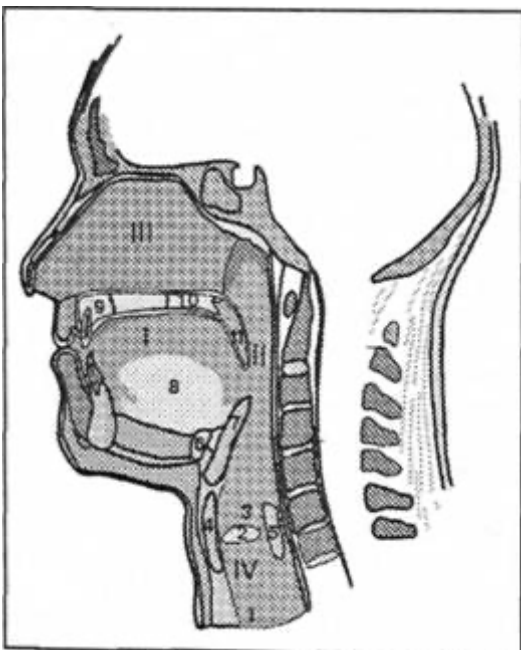

Рис. 2. Мовленнєвий апарат

I - порожнина рота; II - глотка (фаринкс); III - порожнина носа; IV - гортань; 1 - трахея; 2 - голосова зв'язка; 3 - неправдива голосова зв'язка; 4 - щитовидний хрящ; 5 - персневидний хрящ; 6 - під'язикова кістка; 7 - надгортанник; 8 - язик; 9 - тверде піднебіння; 10 - м'яке піднебіння.

(французький увулярний [г]). Надгортанник (хрящ, розташований у глотці під коренем язика над гортанню), крім функції закривати гортань при глитанні їжі, може, наближаючись до задньої стінки глотки, утворювати надгортанні звуки (надгортанні приголосні є в арабській мові).

Отже, кожен із трьох поверхів органів мовлення виконує певні функції. Діафрагма, легені, бронхи і трахея є джерелом струменя повітря, яке використовується для творення звуків. Гортань - джерело голосу і шумів. Надставна труба (порожнина рота і носа) - джерело обертонів і резонаторних тонів. Мовний апарат, за висловом В.І. Кодухова, нагадує духовий інструмент: легені - міхи, трахея - труба, ротова порожнина - клапани.

Усією роботою органів мовлення керує вища нервова система.

Робота органів мовлення, тобто сукупність їх порухів при вимові певного звука, називається артикуляцією (від лат. *articulatio* "вимовляння").

В артикуляції розрізняють три фази - екскурсію, кульмінацію і рекурсію.

Екскурсія (від лат. *excursio* "вибігання, вилазка"), або приступ, - початковий рух органів мовлення, підготовка органів мовлення до вимови звука.

Так, перш ніж вимовити звук [б], потрібно зімкнути губи, щоб потім видихуване повітря їх розімкнуло, а перед вимовою звука [з] необхідно утворити щілину, щоб видихуване повітря могло вільно проходити і тертися об стінки цієї щілини.

Кульмінація (від лат. *culmen* "вершина"), або витримка, - положення органів мовлення в момент вимовляння звуків.

Рекурсія (від лат. *recursio* "повернення"), або відступ, - повернення органів мовлення у вихідне положення.

За участю артикуляції органи мовлення поділяються на активні й пасивні.

Активні органи рухомі, вони виконують головну роботу при творенні звуків. До них належать язик, губи, нижня щелепа, м'яке піднебіння та язичок (у широкому розумінні творення звуків, тобто з урахуванням середнього і нижнього поверхів мовленнєвого апарата, сюди відносять ще діафрагму, легені, пірамідальні хрящі й зв'язки:).

Пасивні органи нерухомі й виконують при творенні звуків допоміжну функцію. До них належать зуби, альвеоли, тверде піднебіння, задня стінка зіва, верхня щелепа й порожнина носа. Слід зазначити, що не всі активні органи завжди є активними. Навіть найактивніший мовленнєвий орган - язик - при вимові звуків [б], [п] та інших губних і гортанного [г] є пасивним.

Артикуляція у кожній мові має свої особливості. Так, для англійської мови характерне напружене положення губ і розслаблення передньої частини язика. В українській мові більшість приголосних утворюється зближенням передніх частин органів мовлення (губи, передня частина язика, верхні зуби). В англійській мові - більш далеке, більш заднє творення звуків (язик наближається до альвеол). Французьке [г] твориться вібрацією маленького язичка, тоді як українське [р] є передньоязиковим. Польське м'яке [s'] відрізняється від [c'] українського шепелявістю. Німецький приголосний [h] вимовляється з придихом, а перед початковим [а] в німецькій мові має місце вибух без голосу, так званий Knacklaut (Apfel ['apfel]). У грузинській мові приголосні [п], [м], [к] вимовляються напружено і з придихом. Сукупність артикуляційних навичок, характерних для певної мови, називається артикуляційною базою.

Артикуляційна база рідної мови часто перешкоджає людині оволодіти вимовою звуків іншої мови, що виявляється в акценті. Так, представникам неслов'янських мов важко оволодіти вимовою м'яких приголосних (в російському мовленні іноземців часто можна почути нужно приходиш, трудно писат тощо), а в українців виникають певні труднощі у вимові англійських інтердентальних [о], [б], французького увулярного [г] тощо.

Класифікація звуків

З акустичного погляду всі звуки мови поділяються на голосні й приголосні, які розрізняються співвідношенням голосу (тону) і шуму. Якщо голосні складаються з чистого голосу і шуму в них немає, то приголосні складаються з голосу і шуму або лише шуму. Отже, голосні - це тональні звуки. Приголосні

обов'язково містять у собі шум. Співвідношення голосу і шуму в різних групах приголосних залежить від їх природи.

Голосні й приголосні розрізняються й за артикуляційними характеристиками. Так, при творенні голосних у мовленнєвому апараті немає перешкоди, так що струмінь повітря проходить вільно. При творенні приголосних видихуваному повітрю доводиться долати перешкоди. Різною є і м'язова напруга: при творенні приголосних вона є значно більшою. Крім того, у творенні голосних беруть участь інші м'язи, ніж у творенні приголосних: у першому випадку ті, які служать для відкривання рота, а в другому ті, які служать для закривання рота.

Голосні та приголосні розрізняються і функціонально. Особлива функція голосних полягає в тому, що вони є вершиною складу, тобто складотворчими. Правда, ця ознака не є абсолютною. У деяких мовах складотворчими є й сонорні приголосні. Однак загалом голосні мають більшу складотворчу силу.

Голосні звуки

Відмінності між окремими голосними звуками полягають в особливостях типового для кожного з них тембру. Однак описати голосні звуки за тембром дуже складно, через що найпоширенішою класифікацією голосних є артикуляційна, тобто за ступенем просування язика вперед або назад і ступенем його підняття при їх творенні. За цими ознаками голосні поділяються на голосні переднього, середнього та заднього рядів і низького, середнього та високого піднесення (див. табл. 1).

Таблиця 1. Класифікація голосних

Ряд / Піднесення	Передній		Середній		Задній	
	Нелабіал.	Лабіал.	Нелабіал.	Лабіал.	Нелабіал.	Лабіал.
Високе	і (укр.)	й (нім., фр.)	ы (рос.)	у (швед.)	ы (казах.)	у
Середнє	е	ø (нім., фр.)	э: ə (англ.)		а	о
Низьке	æ (англ.)		а (рос.)		а (укр.) ɑ: (англ.)	ə (англ.)

Більшість голосних - це голосні переднього і заднього рядів. Голосних середнього ряду мало. Так, наприклад, в українській і тюркських мовах немає жодного. Дехто навіть схильний вважати, що голосні середнього ряду - це

пересунені голосні переднього і заднього рядів: російський звук [ы] пересунений з переднього ряду, а [а] із заднього ряду.

Подана таблиця класифікації голосних є спрощеною і не розкриває всіх параметрів характеристики звуків. У мовознавстві зроблено спроби по-іншому представити класифікацію голосних. Так, ще наприкінці XVIII ст. Гельвег запропонував класифікацію голосних подавати у вигляді трикутника з вершиною вниз, у кутах якого розташовані голосні з найбільш крайніми артикуляціями - [i], [y], [a].

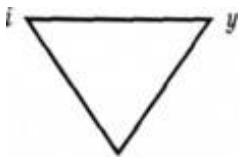

Рис. 3

Усі інші голосні займають проміжне між цими звуками положення.

Цю схему творчо використав Л.В. Щерба, заповнивши її звуками багатьох мов.

Рис. 4

Як бачимо, за Л.В. Щербою, піднесенень є значно більше, до того ж звуки за цією ознакою розташовані одні за одними на сходах, які розходяться від центру знизу вгору наліво і направо.

У сучасному мовознавстві набула поширення схема голосних у вигляді різностороннього чотирикутника, яка, здається, найбільшою мірою відтворює реальне місце кожного звука в класифікації за рядами і піднесеннями.

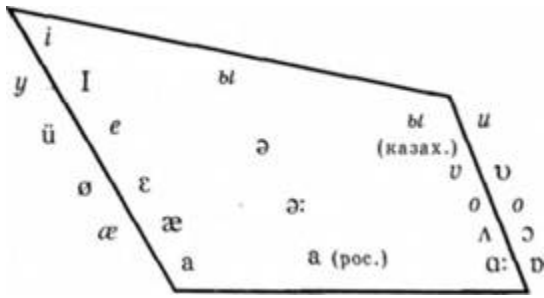

Рис. 5

За положенням губ під час артикуляції звуків розрізняють лабіалізовані і нелабіалізовані голосні. Лабіалізовані вимовляються з участю витягнутих і заокруглених губ. До них належать [o], [y], німецькі [o], [ü] (ofnen "відкривати", schon "красивий", überall "всюди", üben "тренуватися, вправлятися"), французьке [ü] (dur [dur] "твердий"), узбецьке [ü] (тук [тик] "волосок"). Лабіалізовані звуки е також в уральських і алтайських мовах, причому тут вони, як і в німецькій, французькій і узбецькій, протиставляються таким самим, але нелабіалізованим звукам і розрізняють значення слів (пор. фр. dire [dir] "сказати" - dur [dur] "твердий", нім. Helle "ясність" - Holle "пекло", узб. тик "крутий" - тук [тик] "волосок").

За положенням м'якого піднебіння при артикуляції голосні поділяються на ротові й носові. При творенні ротових м'яке піднебіння підняте і закриває прохід повітря в ніс, а при творенні носових м'яке піднебіння опущене і повітря проходить у ніс. Носові голосні є в польській (bedę "буду", dziekuje "дякую", pięć "п'ять", pięniqdze "гроші", rączka "ручка", рубас "рубати"), французькій (monde [mod] "світ", penser [päse] "думати", pain [ps] "хліб"), португальській (fim [ft] "кінець", bom [bo] "добрий") та інших мовах. Особливо багато носових у мові гінді, де кожному чистому голосному, відповідає носовий: [a] - [ä], [a] - [a], [i] - [T], [Г] - [7] та ін.

Були носові у праслов'янській і старослов'янській мовах. В останній вони позначалися буквами а (юс малий) і ж (юс великий).

Залежно від ступеня розкриття рота розрізняють відкриті та закриті голосні. При вимовлянні закритих м'язи більш напружені, ніж при артикуляції відкритих. Так, наприклад, у французькій мові є відкритий [e] і закритий [e] (pre[pre] "лука", prêt [pre] "готовий"), а в німецькій - відкритий [o] і закритий [o] (Sohn [zo:n] "син", Stock [JtDk] "палка").

За тривалістю звучання розрізняють довгі й короткі голосні. Були вони в латинській мові (os "кість" - os "рот", populus "народ" - populus "тополя", malus "поганий" - malus "яблуна"). Є довгі голосні в англійській (ship [ʃɪp] "судно" - sheep [ʃi:p] "вівця", rich [rɪtʃ] "багатий" - reach [ri:tʃ] "досягати", cut [kʌt] "різати" - cart [kɑ:t] "віз") та німецькій (statt "замість" - Staat "держав", Bett "ліжко" - Beet "клумба") мовах. В естонській мові розрізняють короткі, довгі і наддовгі голосні (sada "сто" - saada "прийшли" - saada "отримати").

Система голосних називається вокалізмом.

Приголосні звуки

За акустичною ознакою (співвідношенням голосу й шуму) приголосні поділяють на сонорні й шумні. У сонорних приголосних голос (тон) переважає над шумом. До них належать [л], [р], [м], [н], [j], укр. [в]; англ. [w], [п]; нім. [п]. У шумних приголосних шум переважає над голосом або наявний лише шум. Шумні приголосні у свою чергу поділяються на дзвінкі й глухі. У дзвінких шум переважає над, голосом. До них належать [б], [г], [ґ], [д], [ж], [з], [дж], [дз]; англ. [б]. Глухі приголосні творяться тільки шумом. До них належать [к], [п], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш]; англ. [в]; нім. [с], [п].

З артикуляційного (фізіологічного) погляду приголосні класифікують за місцем творення і способом творення.

За місцем творення розрізняють губні (лабіальні), язикові, язичкові (увулярні), глоткові (фарингальні) і гортанні (ларингальні) приголосні.

Губні приголосні членуються на дві підгрупи: губно-губні, або білабіальні (лат. *bi* від *bis* - "двічі"), до яких належать [б], [п], [м], англ. [w] (при творенні цих звуків нижня губа змикається з верхньою) і губно-зубні, або лабіодентальні (лат. *dentalis* від *dens* - "зуб"), як, наприклад, [ф] і [в] (нижня губа змикається з верхніми зубами).

Язикові приголосні поділяються на передньоязикові ([д], [т], [ж], [з], [с], [ш], [р], [л], [н], [ц], [ч], [дж], [дз], англ. [o], [v]), середньоязикові ([j], фр., ісп., італ., узб. [п]п, нім. [с]2)) і задньоязикові ([г], [к], [х], англ. [п]a>).

У всіх мовах найбільше передньоязикових.

За пасивним артикулятором передньоязикові поділяють на міжзубні, або інтердентальні (англ. [д], [б], зубні, або дентальні ([д], [т], [з], [с], [дз]), та піднебінні ([ж], [ш], [дж], [чр.

За акустикою вони бувають свистячими [з], [с], [дз] або шиплячими ([ж], [ш], [ч], [дж]). Залежно від форми, якої набуває язик, та ділянки передньої частини язика, що бере участь у творенні звуків, розрізняють серед передньоязикових приголосних апікальні, дорсальні та какумінальні. При творенні апікальних (від лат. apex "верхівка, кінець") кінчик язика (апекс) притискується до зубів, альвеол, ясен або загинається до твердого піднебіння. Апікальними є англійські зубні [d], [t] та міжзубні [θ], [v], український зубний [л].

При вимові дорсальних (лат. dorsalis від dorsum "спина") спинка язика торкається піднебіння, а його кінчик опускається вниз, наближаючись до нижніх зубів. Дорсальними є українські [д], [т], [з], [с]. Какумінальні (лат. cacumen "вершина"), або церебральні (лат. cerebrum "мозок"), приголосні утворюються при піднятому вгору краї передньої частини спинки язика. Такими є звуки [ж], [ш], [р].

Гортанні (ларингальні) звуки утворюються при зімкненні або зближенні голосових зв'язок. Ларингальним є англ. [h].

Глоткові (фарингальні) приголосні творяться в порожнині глотки. До них належать укр. [г], нім. [h] (голова, галас, нім. Hand "рука", Held "гроші", Freiheit "свобода"). Гортанних і глоткових звуків багато у грузинській та інших кавказьких мовах. Є вони в івриті та арабській мові.

Язичкові (увулярні) приголосні характеризуються активною артикуляцією маленького язичка (увули). Таким є французький гаркавий звук [г].

За способом творення приголосні поділяють на проривні, щілинні, зімкнено-прохідні й африкати.

"Див.: фр. signe [sin] "знак", ісп. señor "пан", італ. signore "пан", узб. унг [on] "правий".

2) Це так званий ich Laut, який вимовляється у словах типу ich "я", Recht "право", durch "через" тощо.

31 Див.: sing [sin] "співати", siting [sitio] "сидіти" тощо.

Проривні, або зімкнені, утворюються зімкненням двох артикуляторів, що створюють перешкоду, яку повітря з силою прориває, тобто це приголосні, які творяться при різкому розкритті зімкнення. їх ще називають вибуховими, експлозивними (від фр. explosion "вибух") та миттєвими (їх не можна вимовляти протяжно). До них належать [б], [п], [д]. М, [г], [к].

Щілинні, або фрикативні (від лат. fricare "терти", fricatus "тертя"), - приголосні, які утворюються при неповному зімкненні активного й пасивного органів, внаслідок чого утворюється щілина, через яку проходить повітря і третється об стінки цієї щілини, витворюючи шум. їх ще називають спірантами (від лат. spirans "який дує, дме, видихає"). До них належать [в], [з], [ж], [г], [ф], [с], [ш], [х], англ. [б], [б], англ. і нім. [h].

Зімкнено-прохідні приголосні утворюються одночасним поєднанням зімкнення і проходу (щілини). Органи мовлення змикаються, але десь залишається щілина для повітря. Зімкнено-прохідними є [р], [л], [м], [н], французький увулярний [г]. Серед них розрізняють: 1) дрижачі, або вібранти (від лат. vibrans "дрижачий"), при творенні яких артикулятор (язик або язичок) дрижить і таким чином то закриває, то відкриває шлях для повітря ([р], фр. увулярне [г]);

2) плавні, або бокові, латеральні (від лат. lotus "бік", lateralis "боковий"), які характеризуються тим, що повітряний струмінь проходить краями порожнини рота (наприклад, приголосний [л] утворюється боковою щілиною при опущенні країв язика і зіткненні кінчика язика з верхніми зубами);

3) носові, або назальні (фр. nasal від лат. nasus "ніс"), які утворюються при опущеному м'якому піднебінні, внаслідок чого частина видихуваного повітря проходить через порожнину носа (звуки [м], [н]).

Африкати (від лат. affricatus "притертий") - зімкнені приголосні, вимова яких закінчується щілинною (фрикативною) фазою. Це своєрідні гібриди проривних і щілинних. До них належать [ц], який починає вимовлятися як проривний [т], що згодом переходить у фрикативний [с], і [ч], початок вимови якого нагадує [т], а кінець [ш]; звуки [дж]<укр., серб., англ.), [дз] та нім. [ɛf] (Pferd "кінь", Apfel "яблуко", Pfeil "стріла").

За додатковою артикуляцією, коли до основного тембру додається ще інше (додаткове) забарвлення, виділяють звуки тверді й м'які та аспірати.

М'які, або палаталізовані, звуки відрізняються від твердих тим, що при їх творенні відбувається артикуляційний зсув у напрямку до середнього піднебіння. Саме тому всі середньоязикові є м'якими: [j], [л'], [н']" [с'], [т'] та ін. М'які приголосні, що утворюють із твердими пари, є тільки у слов'янських, японській та ще деяких мовах. В інших мовах кожен із приголосних є або м'яким, або твердим. Так, наприклад, у французькій мові приголосні [ж] і [ш] м'які. Та й у слов'янських мовах класифікація приголосних на тверді та м'які не збігається. Наприклад, у російській мові [ч] є м'яким звуком, тоді як у білоруській і польській - тільки твердим.

Аспірати, або придихові (від лат. *aspirare* "дути, видихати", *aspiratus* "придиховий"), - приголосні, які характеризуються великим струменем видихуваного повітря при їх творенні, що призводить до появи фази шуму в кінці звучання. Придиховими є німецькі глухі приголосні [p], [t], [k] (Pilz "гриб", Tat "справа, дія, вчинок", Kuh "корова" вимовляються приблизно так: Philz, That, Khuh). Багато придихових є у санскриті, гінді, урду, в'єтнамській, корейській і китайській мовах.

У деяких мовах існують так звані абрубтивні (глоталізовані, зімкнено-гортанні) приголосні, які характеризуються зімкненням або зближенням голосових зв'язок у кінцевій фазі артикуляції. Замкнута гортань піднімається вгору, і стиснуте повітря утворює в ротовій порожнині тиск. Відтак настає гортанний прорив, який надає приголосному різкого забарвлення. Такі звуки є в кавказьких (грузинській, осетинській, аварській та ін.), семіто-хамітських і деяких індіанських мовах.

Існують також огублені (лабіалізовані) приголосні. При їх творенні збільшується ротовий резонатор, відповідно знижується тональність приголосного. Лабіалізовані приголосні є в діалектах японської мови.

Вважають, що в індоєвропейській прамові існували губні [*kw], [*dʒ], [*hw].

За тривалістю вимовлення (артикуляції) приголосні, як і голосні, бувають довгими і короткими. Наприклад, в українських словах знання і життя довгими є приголосні [її'], [т'], які звичайно називають подвоєними, але в транскрипції записують як довгі звуки [знан'а], [жит'а]). У російській мові довгими є [ж *] і [ш']: вожжи [вбж 'и], изжога [иж 'огь], щи [ш 'и], щука [ш 'ук*ь]. В арабській мові довгота приголосних широко використовується для розрізнення слів. Наприклад: [сама] "бути високим" - [сам ії] "називати".

Таблиця 2. Класифікація приголосних

Співвідношення голосу і шуму		Місце творення		Губні		Язикові						Узу- лярні	Глотко- ві (фарин- гальні)	Гортан- ні (ларин- гальні)		
		Спосіб творення		Губно- губні	Губно- зубні	Передньоязикові				Задньоязикові						
		Дзвінкі	Глухі			Між- зубні	Зубні	Альве- олярні	Підне- бінні	Серед- ньо- язикові	Серед- ньо-під- небінні				Задньо- підне- бінні	
Шумні	Дзвінкі			Щільні (фрикативні)	w англ.	v, v'	ð англ.	z, z'	ʒ англ.	ʒ, ʒ'	j нім.	ʎ'	ʎ	ʎ	ʎ	г укр.
	Глухі		ф, ф'			с, с'	ʃ англ.	ш, ш'	ch [ç] ich- Laut нім.	х'	х			h нім.	h англ.	
	Дзвінкі	Проривні	б, б'			д, д'	d англ.			г'	г'	г'	г'			
	Глухі			п, п'		т, т'	t англ.			к'	к					
	Дзвінкі	Африкати				дз, дз'		дж, дж'								
	Глухі			р'	нім.	ц, ц'		ч, ч'								
	Сокорні	Зв'язко- но-про- хідні	Носові	м, м'			н, н'	n англ.		п'	п	п	п	п	п	п
			Бокові				л, л'	l англ.								
Дрижа- чі						р, р'								г	г	
Щільні									j укр., рос.							

Систему приголосних називають консонантизмом.

Примітка до табл. 2. Українські звуки передані буквами українського алфавіту, звуки інших мов – буквами латинського алфавіту або знаками, які використовуються в транскрипції цих мов.

Запитання і завдання

1.	Що є об'єктом вивчення фонетики?
2.	Поясніть, чим відрізняється загальна фонетика від конкретної, описова від історичної? Що є предметом вивчення зіставної фонетики?
3.	Що таке експериментальна фонетика? Які приклади для вивчення звукової природи мови використовує експериментальна фонетика?
4.	У чому практичне є значення фонетики?
5.	З якими нелінгвістичними дисциплінами пов'язана фонетика?
6.	Які є три аспекти у вивченні звуків?
7.	Охарактеризуйте звук людської мови як фізичне явище. Розкрийте сутність понять "сила звука", "висота звука", "довгота звука", "тембр звука".
8.	Що таке форманта? Які різновиди формант ви знаєте?
9.	Дайте загальну характеристику мовленнєвого апарата?
10.	Що таке артикуляція? Із яких фаз вона складається. Назвіть активні й пасивні органи мовлення.
11.	Як ви розумієте термін <i>артикуляційна база</i> ?
12.	Назвіть основні відмінності між голосними й приголосними звуками.

13.	За якими ознаками класифікуються голосні звуки? Які схеми класифікації голосних відомі в мовознавстві?
14.	За якими параметрами класифікуються приголосні звуки?
15.	Охарактеризуйте приголосні за акустичною ознакою.
16.	Назвіть групи та підгрупи приголосних за місцем творення.
17.	Які групи приголосних виділяють за пасивним артикулятором?
18.	Назвіть групи приголосних, які розрізняють за способом творення.
19.	Як характеризуються приголосні за додатковою артикуляцією?
20.	Охарактеризуйте кожен звук у словах <i>дзвінок</i> , <i>грунт</i> , <i>пісня</i> , нім. <i>Ich</i> «я», <i>Pfiff</i> «свист», англ. <i>this</i> «цей», <i>part</i> «частина».

Лекція 6.

Письмо

План

1. Значення письма в історії суспільства. Передумови виникнення письма
2. Етапи і форми розвитку графічного письма
3. Графіка
4. Орфографія. Принципи орфографії

Значення письма в історії суспільства. Передумови виникнення письма

Письмо - штучно створена система фіксації мовлення, яка дає змогу за допомогою графічних елементів передавати мовленнєву інформацію на відстані й закріплювати її в часі.

Справді, звукова мова, яка є одним із найгеніальніших винаходів людства, обмежена в просторі й часі. За допомогою звукової мови неможливо передати інформацію на великі відстані, як і неможливо передати її безпосередньо майбутнім поколінням. Тому цілком природно, що людство шукало допоміжний засіб передачі інформації, який би усунув названі перешкоди. Таким засобом стало письмо.

Винайдення письма без перебільшення можна вважати за важливістю другим після мови винаходом людства. Поява письма знаменувала інтелектуальну революцію. Люди отримали можливість передавати свій досвід прийдешнім поколінням, а нащадки отримали можливість чути "голос минувшини". Це вплинуло на прискорення розвитку науки, техніки, культури та й загалом усієї цивілізації. Досвід поколінь став загальносвітовим набутком, наукові ідеї та відкриття стали загальнодоступними, зникла необхідність відкривати уже відкрите, а все це позначилося на інтенсифікації мислення й на науково-технічному й культурному прогресі загалом.

Зросла й об'єднувальна роль мови, оскільки письмо сприяло оптимальній організації суспільного життя, виробництва, торгівлі. Адміністративні документи, суспільно-політична й художня література згуртовували й етнос, який користувався однією мовою, і цивілізовані народи всього світу.

Навіть у наш час, коли винайдені засоби зберігання й передачі на відстань звукового мовлення (технічні засоби мовлення, радіо), роль письма в житті суспільства нітрохи не зменшилася.

Письмо виникло приблизно шість тисяч років тому. Правда, перші примітивні спроби графічної передачі інформації, віднайдені в печерах на півночі Іспанії, належать до значно ранішого періоду - 20 тис. років до н.е., однак достатніх підстав назвати це письмом немає.

У науці трапляються твердження, що письмо з'явилося ще до виникнення звукової мови. Однак це не є достовірним, бо про що могли писати безмовні люди. Все було якраз навпаки: між виникненням мови і винайденням письма минуло багато часу.

Письмо виникло в епоху, коли в людей з'явилася потреба передати інформацію віддаленим членам роду чи іншим племенам або щось увіковічнити, тобто в період уже складніших суспільних відносин.

Виникненню письма передував тривалий підготовчий період. Спершу були спроби передачі на відстань інформації способами, які мало нагадували графічне письмо. Йдеться про так зване "предметне письмо", або протописьмо, - оптичні мнемонічні системи, які не відтворюють безпосереднього мовлення, а є нагадуванням чи підказкою для особи, яка приймає повідомлення. Такі засоби інформації практикували різні племена вже в епоху неоліту (VIII-III тисячоліття до н.е.).

Мнемонічним і символічним знаком міг бути предмет чи декілька предметів і ритуальні дії з ними. Такі способи спілкування збереглися й до наших днів. Так, зокрема, в північноамериканських індіанців передача томагавка означала оголошення війни, а спільне викурювання люльки - укладення миру. В Україні символічні знаки використовували в обряді сватання. Якщо дівчина погоджувалася вийти заміж за хлопця, що сватався, то пов'язувала сватів рушниками, а руку нареченого хусткою, коли ж ні, то вручала хлопцеві гарбуз, звідки й пішли вислови гарбуза дістати, гарбуза з'їсти, які означають "відмову тієї, до кого сватаєшся; зазнати невдачі". До предметів-символів можна віднести "хліб і сіль", певні квіти (в подарунок), а до мнемонічних - пов'язаний на пам'ять вузлик на хустині. Рудиментами "предметного письма" можна вважати виставлені на вітрині хлібної крамниці хлібобулочні вироби, підвішений чобіт біля входу у взуттєву майстерню тощо.

Цікавий факт "предметного письма" описав грецький історик Геродот (V ст. до н.е.). Скіфи послали персам жабу, мишу, птаха і п'ять стріл. Жерці перського царя Дарія "прочитали" це "послання" так: "Якщо ви, перси, не вмієте літати, як птахи, стрибати по болотах, як жаби, і ховатися під землею, як миші, ви всі будете знищені нашими стрілами". Розгадуючи це "послання", перси враховували й те знання "контексту", хто такі скіфи, який у них спосіб життя, як вони воюють тощо.

Усі наведені факти - приклади мнемонічного і символічного "письма". Однак існувала, а подекуди й досі існує умовна сигналізація, коли самі речі нічого не виражають, а використовуються як умовні знаки. Наприклад, перуанське вузликове письмо кіпу й ірокезьке черепашкове письмо вампум.

Письмо кіпу - паличка з різнокольоровими шнурками з вузликами. Зміст передають кольорами шнурків і кількістю та формою зав'язаних на них вузликів.

Письмо вампум - це пояс або жезл із прикріпленими до нього різними за кольором і розміром черепашками. Інформацію передають порядком розташування, способом поєднання і кольором черепашок. Зрозуміло, що стороння людина не прочитає такого послання, бо про значення такого письма необхідно попередньо домовитися.

"Предметним письмом" можна передати лише дуже прості, елементарні повідомлення (вказівки, сигнали лих - землетрус, наступ ворогів тощо). Пошуки форм і способів передачі складніших повідомлень зумовили появу графічного письма.

Етапи і форми розвитку графічного письма

Власне письмо - графічне. Воно пов'язане з використанням графічних знаків - малюнків, значків, букв, цифр.

Графічне письмо пройшло декілька етапів у своєму розвитку. Першим етапом була піктографія.

Піктографія (від лат. *pictus* "розмальований" / гр. *grapho* "пишу") - відображення змісту повідомлення у вигляді малюнка або послідовності малюнків (малюнкове письмо).

У піктографії мистецтво і письмо нероздільні, хоча для функції письма художній рівень малюнків несуттєвий. Принагідно зазначимо, що первісно значення "малювати" і "писати" виражалися синкретично в одному слові, тобто

не диференціювалися. Та й до цього часу слово писати нерідко вживається в значенні "малювати": художник пише картину. Див. ще: писана красуня (гарна, як намальована), писанка (розмальоване великоднє яйце).

Найдавніші зразки піктографії належать до епохи палеоліту. Правда, провести чітке розмежування між живописом палеоліту і власне піктографією важко.

Давні піктографії до цього часу збереглися на стінах печер, на скелях, камінні, рогах та кістках тварин. В індіанців Америки, аборигенів Африки, Австралії та Сибіру піктографія була поширена аж до ХХ ст.

Як приклади наведемо піктограми "Щоденник ескімоса-мисливця" і "Звернення індіанців до конгресу США".

Із "Щоденника" (див. мал. 1) можна дізнатися, що мисливець пішов на полювання, здобув шкуру звіра, потім Другу, полював на моржа, і там заночував.

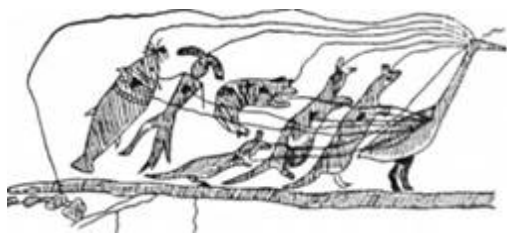
Звернення індіанців (див. мал. 2) виражає значно абстрактніший зміст: племена журавля, трьох куніць, морської людини і морського kota одностайно доручили голові племені журавля звернутися до конгресу з проханням дати дозвіл на переселення в район нижніх трьох озер. Щоб передати цей досить таки складний зміст, автор піктограми вдався до різноманітних способів. Хвиляста коротка лінія від очей журавля вперед - звернення до конгресу, а лінія, яка йде від голови журавля до озер, указує на предмет прохання. Одностайність племен передана тим, що голови (розум) і серця (почуття) всіх шести зображених істот з'єднані лініями з головою й серцем уповноваженого - журавля.

Піктографічне повідомлення може складатися з одного складного знака-повідомлення, в якому "прочитуються" його складові елементи, і послідовності простих знаків-піктограм, розгорнутих у просторі у вигляді окремих "кадрів".

За піктограмою не закріплена конкретна одиниця мо

Мал. 1. Щоденник ескімоса-мисливця.

Мол. 2. Звернення індіанців до конгресу США.

ви. Вона може бути "прочитана" як слово, синонім цього слова, словосполучення, речення, декілька речень.

Піктографія не пов'язана з алфавітом, тому для її розуміння непотрібно вміти читати й писати. Непов'язаність піктографії з мовними формами - зручний засіб спілкування різних племен. Недолік піктографії полягає в тому, що абстрактне в ній розшифрувати дуже важко.

Деякі народи створили досить розвинуті системи піктографії, які давали змогу передавати складні повідомлення. Серед них система неїбіді в Західній Африці, "жіноче письмо" юкагірів на північному сході Азії, піктографія індіанського племені делаварів, за допомогою якої був записаний епос "Валам-Олум", рукописи ацтеків, у яких поряд із піктограмами трапляються спроби передачі власних імен за допомогою "ребусних написань" (використання знаків омонімічних слів або слів, близьких за звучанням, для передачі тих понять, які не можуть мати прямого предметного зображення).

У сучасних культурах піктографію використовують як допоміжний засіб спілкування в дорожній сигналізації (діти, бензоколонка, виделка і ложка як вказівка на місцезнаходження їдальні тощо), а також як покажчики чого-небудь, розраховані на іноземців (зображення прибиральниці та офіціантки в готелях, піктографічні знаки міжнародного телефонного зв'язку тощо). Особливо ваговою є роль піктографії в умовах багатомовності й безграмотності.

Ще в XVI ст. були спроби створити на основі піктографії універсальний засіб спілкування - пазиграфію (від гр. *pas* "кожний, усякий"), яка могла б ліквідувати бар'єри природних мов. Однак вони не мали успіху ("неогліфи" А. Баті, "пикто" Х. Єнсена).

Другим етапом у розвитку графічного письма була ідеографія.

Ідеографія (від гр. *idea* "поняття" і *grâphô* "пишу") - письмо графічними знаками, що позначають поняття.

Основною одиницею ідеографії є ідеограма, або логограма, - писемний знак, який, на відміну від букв, позначає не звук чи склад якоїсь мови, а ціле слово або корінь слова. Ці знаки - своєрідні схематичні малюнки, якими можна передавати поняття конкретних істот і предметів, дієслівні поняття, а також абстрактні, які так чи інакше асоціюються із зображеннями. У примітивних писемностях прості ідеограми в загальних рисах збігаються. Наприклад, ідеограма око зі сльозами на позначення горя використовується в таких історично і територіально далеких писемностях, як китайська і майя. Позначуваним, як бачимо, є не сам життєвий факт, а ті поняття, які виникають у свідомості людини і вимагають свого вираження на письмі.

Перехід від піктографії до ідеографії пов'язаний із потребою графічно передати те, що не має наочності й не піддається малюнковому зображенню.

Позначувачами на перших етапах ідеографічного письма залишалися ті самі малюнки, але позначуване змінюється. Якщо в піктографії зображення ока позначало око, то в ідеографії воно крім ока позначало й зіркість.

Згодом знаки схематизувалися. Так, в єгипетському письмі поняття "вода" передавалося хвилястою лінією (хвилі), "сонце" в шумерській і китайській ідеографії позначалося кружечком із крапкою посередині. Як бачимо, в ідеографії малюнок виступає і в прямому, і в переносному значеннях.

В ідеографічній системі кожен знак може позначати будь-яке слово в будь-якій граматичній формі у межах поняттєвих асоціацій, викликаних зображенням. Коло можливих значень знака обмежене сусіднім колом значень. Так, скажімо, знак, який зображує ноги, може означати "ходити", "стояти", "приносити" тощо, але не може означати "ступня", "підощва", бо для цього існують інші знаки.

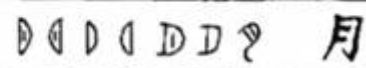

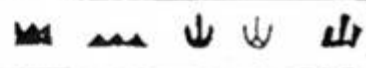

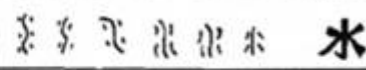

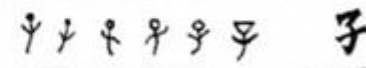

На відміну від піктографії, в ідеографії можна говорити про систему письма. Система письма характеризується постійним складом знаків.

Потреба прискорити розвиток письма і можливість передавати складніші за змістом і довші за розміром тексти зумовили схематизацію малюнків,

перетворення їх на умовні знаки - ієрогліфи (від гр. hieroglyphoi "священні письмена") - ідеографічні знаки, в зображенні яких зберігається деяка символічна подібність із зображуваним предметом (див. мал. 3).

З утвердженням ієрогліфічного письма виникла проблема алфавіту і навчання письму та читанню. Щоб прочитати ієрогліфічне письмо, необхідно знати значення знаків, що оформились у середовищі, яке виробило їх і певний час користувалося ними.

Хоч ідеографія має багато спільного з піктографією (вона зародилася в середині піктографії; єгипетське письмо III - II тисячоліття до н.е. - зразок перехідного від пік

Сучасний ієрогліф доого читання і значення	Малюнок	Поступова еволюція малюнка
Сонце <i>жи</i> 日		
Місяць <i>ю</i> 月		
Гора <i>шань</i> 山		
Вода <i>шуй</i> 水		
Дитина <i>цзи</i> 子		
Око <i>му</i> 目		

Мал. 3. Еволюція китайського письма.

тографії до ідеографії письма: має малюнки й ідеограми), однак вона різко відрізняється від піктографії. Ідеографічне письмо, по-перше, досить повно передає зміст словесного повідомлення незалежно від його конкретності/абстрактності; по-друге, передає елементи структури висловлювання - словесний склад, словопорядок; по-третє, користується строго фіксованими і стійкими за зображенням знаками.

До ідеографічного письма належить шумерське (IV - I тис. до н.е.), еламське (XXIII - IV ст. до н.е.), єгипетське (XXX ст. до н.е. - V ст. н.е.), хетське (XV- VII ст. до н.е.), китайське (з XIII або XV ст. до н.е.), майя (IV-XVI ст.), ацтекське (до XVI ст.), ще не розшифровані пам'ятки острова Пасхи (XIV-XIX ст.).

Так, зокрема, в китайській писемності 60 тис. ієрогліфів (у широкому вжитку - 5 тис). Омоніми передаються різними ієрогліфами, хоч морфологічний склад і звучання в них однакове.

Недоліком ідеографічного письма, в тому числі китайського, є те, що дуже багато знаків у системі, їх важко вивчити і зобразити (написати).

Закономірно виникає запитання, як таке письмо так довго протрималося у Китаї і нині не здає своїх позицій. Цьому сприяли й тепер сприяють два чинники. По-перше, в умовах Китаю, де кожна провінція говорить своєю власною мовою або діалектом, який відрізняється від інших діалектів більше, ніж деякі різні мови між собою, ієрогліфічна писемність виявилася дуже зручним засобом міждіалектного і навіть міжнаціонального спілкування. Так, скажімо, ієрогліф Ці існує в китайській, японській та корейській писемностях і означає одне й те саме - "гора", хоча читається він по-китайськи тань, по-японськи яма, по-корейськи сан. Другим чинником є структура китайської мови, де слова, як правило, є односкладовими, складаються тільки з кореня, не мають морфем - префіксів, суфіксів, закінчень, для яких потрібно було б вводити якісь додаткові знаки. Все це сприяло тому, що китайська писемність є єдиним у світі послідовним ідеографічним письмом, ефективно діючим і нині.

На сучасному етапі ідеографія використовується в системі дорожніх знаків (5"зигзаг", х "перехрестя", ! "небезпечна дорога"); в картографії і топографії (знаки корисних копалин), в математиці і математичній логіці (+, -, <, >, V, 1, 3, V, X, %, п, є, с); в хімії (H₂O, Ca, H₂SO₄); в шахах (Kh6:f 7x, ФБЗ-d5U). Використання ідеограм у названих сферах зумовлено їх точністю, лаконічністю і міжнародністю. Носії різних мов їх розуміють, але озвучують по-різному. Так, скажімо, запис 2 + 3-5 українець прочитає як два плюс три дорівнює п'ять, а англієць - як two and three is five.

З часом у зв'язку із суспільним розвитком і розширенням сфери використання письма виникла проблема його спрощення. Можливими були три шляхи спрощення письма:

1. Лексичний

(Цим шляхом пішла китайська писемність): для скорочення кількості ієрогліфів використовують два знаки. Наприклад, поєднання ієрогліфів, що позначають собаку і рот, означає "говорити", дитину і рот - "кричати", людину і рот - "населення", ворота і рот - "запитувати". Див. ще: ієрогліфи жінка і дитина

означають "любити", чоловік і дитина - "оберігати", місяць і сонце - "світлий", гора і людина - "самітник", гора і вода - "природа, пейзаж". Інколи використовується повторення двох однакових знаків (редуплікація): дерево і дерево - "ліс".

Цей шлях скорочення кількості графічних знаків неефективний, особливо для мов, у яких є префікси, суфікси та закінчення.

2. Граматичний.

Для коренів залишають їх ієрогліфи, а для префіксів, суфіксів та закінчень використовують додаткові ієрогліфи.

Цей шлях підходить тільки мовам з афіксами і закінченнями і не є дуже ефективним, оскільки кількість коренів у мовах велика.

3. Фонографічний.

Фонографія (від гр. phone "звук" і grâphd "пишу") - різновид письма, в якому графічні знаки позначають звуки.

Фонографічне письмо передає мову не тільки в її граматичній будові, а й у фонетичному звучанні. Цей тип письма є найпродуктивніший. Він виник на основі ідеографічного. У давньоєгипетській мові, де переважали складні слова, головним було створення знаків-ребусів. Суть цього методу полягає в тому, що письмові знаки для коротких слів можна було використати для позначення частин довгих слів. Поступова спеціалізація знаків для передачі певних звукосполучень зрештою привела до утворення нестандартизованого алфавіту, що складався з 24 знаків для окремих приголосних і 21 знака для сполучень приголосних.

У розвитку фонографії розрізняють три етапи: складове, консонантне і буквено-звукове письмо.

Складове, або силабічне (гр. sylldbikos "той, що стосується складу слова, складовий" від syllabe "склад"), письмо - це система графічних знаків, які передають звучання складів, тобто кожен склад позначається окремим знаком.

Найдавнішим складовим письмом було шумерське пізнішого періоду (3 тис. р. до н.е.), близьким до нього - асиро-вавилонське. Складовою була й та

синайська (давньосемітська) писемність, що розвинулася в другій половині II тисячоліття до н.е. з єгипетських ієрогліфів і налічувала майже 100 знаків. На основі цієї писемності виробилося декілька форм фінікійського письма.

Суто складовим є давньоіндійське письмо деванагарі, яке існує з VII ст. Застосовувалося в санскриті, нині ним пишуть ті, хто користується мовами гінді, маратхі, Непалі, мунда, гонді та ін. Деванагарі складається з 60 знаків: 13 для голосних і дифтонгів, 33 складових знаків і 4 допоміжних. Складовими є також арабське та ефіопське письмо, японське письмо кана та корейське письмо кунмун.

Силабічний алфавіт повинен відповідати кількості складів із кожним голосним, що, як правило, становить від декількох десятків до 300 одиниць. Як бачимо, це значно простіший від ідеографічного алфавіт. У японському силабічному письмі, наприклад, всього 48 графем. До речі, в українському алфавіті також є деякі елементи силабічного письма. Це букви я, ї, ю, є, які позначають склади [ja], [ji] > [ju]"[je].

Подальший крок у розвитку фонографії зробили фінікійці. Вони буквами позначали приголосні, які виражали лексичне значення коренів, а голосні, які чергуються в корені між приголосними для вираження граматичних значень, позначали діакритичними знаками.

Отже, усі види алфавітного письма формувалися на основі давньосемітського фінікійського буквеного консонантного, або квазіалфавітного, письма, яке використовували у Фінікії, Палестині та Карфагені з XIII ст. до н.е. до початку н.е. У класичному фінікійському алфавіті було 22 знаки, які фіксували мовлення за звуковим способом і легко та швидко запам'ятовувалися. Букви були введеш в алфавіт. Кожна буква мала назву, яка відповідала звичайному слову мови, що починалося з цієї букви: алеф "бик", бет "дім", далет "двері", вав "цвях", йод "рука", каф "долоня", мем "вода", нун "риба", пе "рот", реш "голова", шін "зуб" та ін.

Оскільки в цьому алфавіті букви позначають лише приголосні, то цей тип письма називають консонантним.

Буквено-звукове письмо започаткували давні греки. Запозичивши букви у фінікійців, вони стали позначати ними не тільки приголосні, а й голосні. Для цього використали фінікійські букви А, Б, І, О, що позначали такі приголосні, яких не було в грецькій мові (наприклад, буква А, яка позначала у

фінікійському алфавіті гортанний проривний звук, була використана для позначення голосного [a]), а також увели деякі власні букви - іжицю (V) та омегу (£2, o). На відміну від фінікійців греки стали писати зліва направо і відповідно обернули зображення букв (q - p, 3 - E). Це сталося в VIII ст. до н.е.

Грецьке письмо - велике культурне досягнення людства. Це перший буквено-звуковий алфавіт. Він став основою латинського, який виник у VI ст. до н.е. (нині це найпоширеніший алфавіт) і слов'янського (кириличного), що виник у IX ст.

Кирилиця була розроблена на основі візантійського грецького письма, до якого було додано ще 13 букв для специфічних слов'янських звуків - ц, ч, Ш, щ, Т", Ъ, Ь, а, ж, к, ю, іа. Букви ц і ш було взято з єврейського так званого квадратного письма, а інші винайдено спеціально. На Русі кирилиця введена в X ст. у зв'язку з прийняттям християнства.

До нашого часу не розв'язано питання про походження іншого слов'янського письма - глаголиці. Повністю збігаючись за складом, порядком і значенням букв, кирилиця і глаголиця різко різняться за формою букв. Глаголиця була поширена головним чином у південно-західних слов'ян-католиків Болгарії, Моравії, Хорватії і перестала використовуватися у пізньому середньовіччі (наприкінці ХУІІІ ст.).

Графіка Кирилиці змінювалася з X до ХVІІІ ст. Спершу писали уставом (кожну букву чітко виводили, не допускалися скорочення), відтак напівуставом, що являв собою спрощений устав і забезпечував більшу швидкість написання, нарешті, вязью, де букви поєднувалися в безперервний орнамент, допускалися скорочення і зменшення деяких букв.

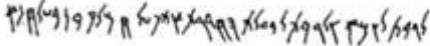
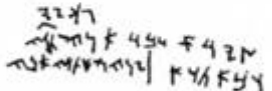
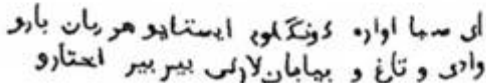
Сучасні слов'янські системи письма (українська, білоруська, російська, болгарська, сербська) розвинулися на основі кирилиці, яка пережила кілька реформ (1708- 1710 рр., 1735 р., 1758 р., 1918 р.), внаслідок яких графіка спростилася й наблизилася до латинської.

На основі фінікійського письма виникло й арамейське письмо, яке перейшло на схід до монголів і маньчжурів та на південь до арабів.

Римляни переробили грецький алфавіт, а римський алфавіт (латиницю) запозичили всі романо-германські народи, фінни, угорці, естонці, латиші,

литовці, албанці та деякі слов'яни (поляки, чехи, словаки, хорвати, словенці, лужичани).

Графічний аспект письма вивчає допоміжна наука - палеографія (від гр. "древній" і grāpho "пишу").

ЗРАЗКИ ПИСЬМА	
Єгипетське письмо.	
Фінікійське письмо.	
Арамейське письмо.	
Вірші мовою тюркі (давньоузбецькою).	

Графіка

Графіка (гр. graphike від graphō "пишу, креслю, малюю") - 1) сукупність усіх засобів письма (всіх букв і допоміжних знаків); 2) розділ мовознавства, який вивчає співвідношення між графемами і звуками.

Букви певної мови складають її алфавіт.

Алфавіт (від перших двох букв грецького алфавіту альфа і бета, у середньо-грецькій вимові віта) - сукупність букв якогось фонографічного письма, розташованих у історично усталеному порядку.

Таку ж мотивацію мають і синонімічні назви алфавіту - азбука (перші букви кирилиці аз і буки) та абетка (перші букви українського алфавіту а і бе).

Майже 75 відсотків населення Землі користується бук-вено-звуковим письмом. Нині існує чотири сім'ї алфавітів: латинська (30 відсотків), слов'янська (10 відсотків), арабська (10 відсотків) та індійська (20 відсотків). До латинської сім'ї належать 70 алфавітів: 30 європейських, 20 азійських і 20 африканських.

Ідеальний алфавіт повинен мати стільки букв, скільки є звуків у мові, причому кожна графема (буква) повинна позначати тільки один звук, а кожен звук - мати одну графему. Однак ідеальних алфавітів немає. Це

пояснюється тим, що, по-перше, 24 буквами грецького і 25 латинського алфавітів неможливо передати усі звуки сучасних мов; по-друге, в усіх мовах відбуваються фонетичні зміни, а орфографія залишається традиційною (в англійській мові, скажімо, 46 фонем, а 26 букв). Цю суперечність якоюсь мірою усуває складовий принцип графіки. Так, зокрема, в українській мові немає спеціальних букв для м'яких приголосних, однак вони позначаються голосними я, ю, є, і, які йдуть після них. Але й складовий принцип не може розв'язати всіх проблем графіки. У багатьох графіках доводиться вдаватися до нововведень: фр. с (се седіль), нім. (З (шарфес ес), датськ. б, польськ. І. Однак і це не рятувало становища, через що в багатьох графіках використовують лігатуру (від лат. *ligatura* "зв'язок") - букву, утворену поєднанням елементів двох букв (серб. л> (л+ь), іь (н+ь), фр. се (о+е), кириличні ю (і+оу), кх (і+а), ц/ (ш+т), діаграфи (укр. дж, дз, нім. ck, ch, польськ. sz, cz, rz), триграфи нім. sch, англ. oeu [u:J), поліграфи нім. tsch [c], англ. augh [o:], а також букви з надрядковими знаками

(білор. у, нім. О, іі, польськ. с, s, z, чеськ. §, б, z, £). І все одно в жодній мові світу немає повної відповідності між звуками і буквами, тоді як невідповідність може бути значною. Так, скажімо, в німецькій мові звук [f] незалежно від позиції може бути позначений графемами f, v, ph (für "для", vor "перед", Phonetik "фонетика"), а англійська графема a може позначати звуки [ei] (lake "озеро"), [aɪ] (cat "кішка"), [a:] (class "клас"), [z:] (salt "сіль"), [o] (wan "блідий"), [a] (affect "впливати на когось"), [i] (climate "клімат").

За співвідношенням зі звуками букви бувають:

- 1) однозначні: рос. ц, ш (вони завжди позначають тверді звуки [ц] і [ш]);
- 2) двозначні: укр. п, б, в, т, д, н, с, з, л, р (позначають тверді й м'які звуки);
- 3) які позначають два звуки: я, ю, є, і (яр, юний, єдиний, їм), їх можна назвати силабографемами;
- 4) які не позначають жодного звука: укр. ь, рос. т>, ь.

Орфографія. Принципи орфографії

Орфографія (відгр. *orthos* "правильний" і *grapho* "пишу") - 1) система однакових написань, що історично склалася, яку використовують в писемному мовленні; 2) розділ мовознавства, який вивчає й опрацьовує систему правил, що забезпечують однакові написання.

Орфографія будь-якої мови ґрунтується на певних принципах. Орфографічні принципи визначають вибір одного написання там, де є орфограми, тобто там, де можливі два чи більше різних написань. На основі цих принципів встановлюються орфографічні правила.

Залежно від того, який принцип є провідним при позначенні звукового складу слів у тій чи іншій національній орфографії, говорять про основний принцип цієї орфографічної системи загалом.

Існує чотири принципи орфографії: фонетичний, морфологічний, історико-традиційний та ідеографічний.

Фонетичний принцип.

Суть його полягає в тому, що слова пишуть так, як вимовляють.

За цим принципом в українській мові пишуться префікси з- і с- (зробити, здерти, зняти, але спитати, стихати, схопити), а також слова гарячий (пор. горіти), чорний (йор. черниця), чеський (пор. чех), серце (пор. сердечний), тижневий (пор. тиждень) та ін. У російській мові за фонетичним принципом пишуться префікси на -з (-с) (разыграть, безвольный, беззубый, развесить, вознаграждение, чрезвычайный, але расписать, бессилие, восхищаться); голосні в суфіксах після шиплячих під наголосом (снежок, крючок). Дехто до фонетичного принципу написань відносить написання слів типу дар, том, день тощо, але тут фонетичний принцип не діє, бо немає вибору: вони пишуться за вимовою і не можуть бути написаними по-іншому.

Фонетичний принцип характерний для білоруської, сербської та хорватської орфографій. Пор. білор. воды, але вада, голavy, але голова, стол, але сталы, лес, але лясы, вёсны, але вясна, сестры, але сястра; серб, отац "батько", оца "батька", оче "батьку" (кличний відмінок).

Онтологічно фонетичний принцип є першим для всіх мов.

Морфологічний принцип.

Для нього характерне однакове написання однієї й тієї самої морфемі незалежно від її вимови в тій чи іншій позиції.

За морфологічним принципом пишуться слова боротьба, сміється, братський, пісня, агентство, де однакове написання морфем зберігається, незважаючи на вимову [бо-род'ба], [с'м'Уец'а], [брац'киі], [п'іс'н'а], [агенство]. У російській мові за цим принципом, який, до речі, є в ній основним, пишуться слова, що закінчуються на приголосний, як, наприклад, лад, род, друг, дуб, раж (вимовляються [лат], [рот], [друк], [дул], [раш]), префікс с- (сбить, сделать, сговор; вимовляються [зб' ит'], [зд'з*лгт'], [згбвгр]), ненаголошені голосні (вода, земля, делом; вимовляються [влда], [з'эимл'а], [д'эльм]), буквосполучення стн, стл, здн, рдц у коренях слів типу счастливый, поздно, сердце тощо.

На відміну від російської орфографії, де переважає морфологічний принцип написання, українська орфографія ґрунтується на двох принципах - фонетичному і морфологічному.

Історико-традиційний принцип.

Він полягає в тому, що зберігаються такі написання, які на сучасному етапі втратили свою мотивованість, тобто слова пишуться так, як вони писалися колись, хоч таке написання не відповідає ні звучанню слова, ні його морфемній структурі.

До традиційних написань в українській мові належать написання я, ю, є, ї, щ на позначення двох звуків, збереження подвоєння приголосних в іншомовних власних назвах (Голландія, Руссо, Уатт) і написання без подвоєння іншомовних загальних назв (каса, клас, колектив), а також написання е та и в ненаголошених позиціях таких слів, як левада, леміш, лиман, кишеня тощо.

Значно більше традиційних написань у російській мові. До них належать написання и після твердих шиплячих (жизнь, ширь, цирк), м'якого знака після твердих шиплячих у іменниках III відміни й у формах другої особи однини теперішнього часу та формах другої особи однини і множини наказового способу дієслів (рожь, мышь, пишешь, ешь, режьте), закінчень -ого, -его в родовому відмінку однини прикметників, порядкових числівників та деяких займенників чоловічого і середнього роду (доброго, пятого, его, моего).

Дуже багато традиційних написань у французькій мові, а для англійської орфографії історико-традиційний принцип є основним. Так, скажімо, тепер такі слова, як knight "лицар" і night "ніч" вимовляються однаково [naɪt], однак пишуться по-різному, і саме так, як вимовлялися і писалися в XIV ст. Однак рекорд за історико-традиційними написаннями утримує ірландська мова, де розбіжності між вимовою і написанням надзвичайно великі. Наприклад, слово sambradh "літо" читається як [saura].

Ідеографічний, або символічний, принцип

(Його ще називають диференційними написаннями). Опирається на смислові відмінності подібних написань.

Так, наприклад, в українській мові є слова компанія і кампанія. Слово компанія вживається тоді, коли потрібно виразити значення "товариство", а кампанія, коли слово має значення "сукупність заходів для здійснення в певний період якогось важливого громадсько-політичного або

господарського завдання". За ідеографічним принципом пишуться різні закінчення для різних значень у деяких словах. Наприклад: звука (в музиці, в лінгвістиці) і звуку (в інших значеннях), блока (механізм) і блоку (об'єднання), апарата (пристрій) і апарату (установа; сукупність органів), органа (частина організму) й органу (установа), центра (в математиці) і центру (в інших значеннях), оригінала (дивак) і оригіналу (першоджерело). Цим принципом обґрунтовується також різне написання прийменника з іменником і ононімічних прислівників (до дому і додому, на зустріч і назустріч, з боку і збоку), написання малої букви в загальних назвах і великої у власних (віра і Віра, любов і Любов, орел і місто Орел), а також написання займенників ви і Ви (з великої букви Ви пишеться у випадку підкресленої шанобливості). У російській мові диференційним принципом визначаються написання ожёг (дієслово) й ожог (іменник), плачь (наказова форма дієслова) і плач (іменник).

У німецькій мові на цьому принципі ґрунтується написання з великої букви всіх іменників (пор.: leben "жити" і das Leben "життя", lesen "читати" і das Lesen "читання", gut "добрий" і das Gut "маєток, товар"). Як приклади диференційного написання можна навести Ia (артикль) і їй "там, туди" у французькій мові, di "скажи" і "я дав" - в іспанській.

Деякі вчені як окремий принцип виділяють написання запозичених слів, які відображають іншомовні правила орфографії, тобто ті випадки, які ґрунтуються на практичній транскрипції і транслітерації: фойє, рос. йод, йогурт, майор, батальон, йеменский тощо.

Підсумовуючи все сказане, наголосимо на тому, що орфографія має особливе соціальне значення. Вона торкається інтересів усього суспільства і тому є предметом постійної уваги і турботи мовознавців, які займаються питаннями культури мовлення.

Запитання і завдання

1.	У чому полягає значення письма в історії суспільства?
2.	Що таке «предметне письмо»? Наведіть приклади «предметного письма».
3.	Назвіть епати розвитку графічного письма.
4.	Що таке піктографія? Наведіть приклади піктографічного письма. Де застосовують піктографію в наш час?
5.	Чим відрізняється ідеографія від піктографії? Які існують різновиди ідеографії? Які народи користуються ідеографічним письмом у наш час? Які ідеограми і чому збереглися в мовах із фонографічним письмом?
6.	Що таке фонографія? Де і коли вона виникла?

7.	Які мови користуються силабічною системою письма?
8.	Що таке консонантне письмо? Де ця система письма використовується нині?
9.	Розкрийте суть буквенно-звукового письма. Де воно зародилося?
10.	Що таке графіка? Що є предметом графіки?
11.	Які чотири сім'ї алфавітів існують на Землі?
12.	Що є предметом орфографії?
13.	Які принципи орфографії ви знаєте?
14.	Який принцип орфографії є основним для української, англійської та угорської мов?

Лекція 7. Слово та його значення

План

1. Лексикологія. Розділи лексикології
2. Слово як одиниця мови. Слово і лексема
3. Значення слова

Лексикологія. Розділи лексикології

Лексикологія (від гр. *lexikos* "такт, що стосується слова" і *logos* "наука") - розділ науки про мову, який вивчає лексику (словниковий склад мови).

Лексикологія суттєво відрізняється від фонетики і фонології. Якщо фонетика й фонологія вивчають односторонні одиниці, що мають лише план вираження, то лексикологія - двосторонні одиниці, які мають план вираження і план змісту.

Розрізняють загальну, конкретну, історичну, зіставну й прикладну лексикологію. Загальна лексикологія встановлює загальні закономірності будови, функціонування й розвитку лексики. Конкретна лексикологія вивчає словниковий склад однієї мови. Історична лексикологія займається історією словникового складу, причинами й закономірностями його зміни. Зіставна лексикологія досліджує словниковий склад двох чи більше мов із метою виявлення структурно-семантичних подібностей і відмінностей між ними або з метою виведення спільних семантичних закономірностей. Прикладна лексикологія вивчає питання укладання словників, перекладу, лінгводидактики й культури мовлення.

Лексикологія - багатоаспектна наука, яка вивчає природу й суть слова, його виникнення та зміну, визначення значення слів та їх уживання, структуру словникового

складу мови, шляхи його поповнення та ін. У компетенції лексикології й стали словосполучення. Такий широкий спектр лексикологічних проблем зумовив необхідність розрізняти лексикологію у вузькому й широкому значеннях. Якщо у вузькому значенні лексикологія (власне лексикологія) - це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови, то в широкому значенні - це загальне позначення всіх розділів, які вивчають слово.

До лексикології в широкому значенні слова належать такі науки:

1) власне лексикологія - наука про словниковий склад;

2) семасіологія (від гр. *semasia* "знак, значення") - наука про значення слів. Її ще називають лексичною семантикою (від гр. *semantikos* "позначальний"). Слово семантика дуже часто вживається і в розумінні "значення". Деякі лінгвісти семасіологією і семантикою називають тільки вивчення значень слів, але не інших одиниць мови. Однак останнім часом під семантикою розуміють а) весь зміст, інформацію, передавані мовою або якоюсь її одиницею (морфемою, словом, словосполученням, реченням); б) розділ мовознавства, який вивчає цей зміст, інформацію;

3) ономасіологія (від гр. *onomasia* "називання, именовання") - наука, яка вивчає процеси найменування. Її називають ще теорією номінації. Ономасіологія протиставляється семасіології за спрямуванням, напрямком дослідження. Якщо семасіологія йде від позначення (слова) до значення, то ономасіологія веде дослідження від речі або явища до думки про них і до їх позначення мовними засобами;

4) етимологія (від гр. *etymon* "істина") - наука, яка досліджує походження слів;

5) фразеологія (від гр. *phrasis* "мовний зворот, фраза") - наука про стійкі словосполучення;

в) ономастика (від гр. *onomastikos* "той, що стосується імені", *onomastike* "мистецтво давати імена") - наука про власні назви, яка складається з антропоніміки (гр. *antropos* "людина") - науки про імена людей і топоніміки (від гр. *topos* "місце") - науки про географічні назви та ін.;

7) лексикографія (від гр. *lexicon* "словник" і *grapho* "пишу") - наука про укладання словників.

Лексикологія як окремий розділ мовознавства виділилася пізніше від інших розділів, наприклад - граматики. Ще в першій половині ХХ ст. деякі мовознавці, як, скажімо, американський мовознавець Леонард Блумфільд (1887-1949) та його школа, вважали, що мовознавство загалом не повинно займатися семантикою, яка насправді становить ядро лексикології.

Термін лексикологія вперше введено французькою енциклопедією Д. Дідро та Л. Д'Аламбера в 1765 р.

Слово як одиниця мови. Слово і лексема

Хоч будь-яка людина без філологічної освіти легко може виділити в чужому чи своєму мовленні слова (поняття слова стихійно наявне в свідомості всіх носіїв мови), однак дати визначення слова дуже важко. Є безліч визначень слова, але жодне з них не враховує різних нюансів, притаманних різнорідним словам у мовах світу. Так, зокрема, такі визначення, як "смилова одиниця в складі речення", "звук або комплекс звуків, що має значення" не є неправильними, але вони можуть відноситися до інших одиниць, які мають значення, наприклад, морфем, речень. Крім того, слова є дуже різними і в межах однієї мови і, особливо, при порівнянні їх у різних мовах (пор. школа, вчитися, гарний, і9 а, в, для, ой, ку-ку; нім. *der, die, das*; англ. *the, a*, фр. *le, la* та ін.). Тому охопити ознаки таких різних слів у одному визначенні не просто. Саме це, очевидно, стало причиною того, що деякі лінгвісти заперечували поняття слова. Так, зокрема, Ф. де Соссюр стверджував, що "поняття слова несумісне з нашим уявленням про конкретну одиницю мови... Не в слові потрібно шукати конкретну одиницю мови". Ш. Баллі, Ф. Боас, А. Мартіне заявляли про необхідність звільнитися від невизначеного поняття слова. Про неможливість визначення слова говорив Б. Сепір: "Перша наша спонука - визначити слово як мовний символ, що відповідає певному поняттю. Але... подібне визначення немислиме". А російський мовознавець Л. В. Щерба (1880-1944), який вивченню слова присвятив значну частину своїх праць, засумнівався загалом в існуванні такого поняття: "Насправді, що таке слово? Я думаю, що в різних мовах це буде по-різному. Із цього, власне, виходить, що поняття "слово" загалом не існує". Відомий чеський мовознавець В. Скалічка (1909) на відміну від Л.В. Щерби радив не відмовлятися від поняття слова, але не давати йому визначення.

Більшість же мовознавців вважають, що слово - найконкретніша мовна одиниця, основна і базисна. Мова - це перш за все мова слів, а не форм чи звуків. Тому-то спроби дати дефініцію слова не припиняються. Наведемо деякі з визначень:

"Слово - найважливіша одиниця мови, яка позначає явища дійсності та психічного життя людини і звичайно однаково розуміється колективом людей, які розмовляють однією мовою й історично пов'язані між собою" (Р.О. Будагов);

"Слово - граничний складник речення, здатний безпосередньо співвідноситися з предметом думки" (О.С. Ахматова);

"Слово - найменша смислова одиниця мови, вільно відтворювана в мовленні для побудови висловлювань" (Б.М. Головін);

"Слово - мінімальна структурно-семантична одиниця мови, яка виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їхні ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні і служить для побудови висловлювань" (Д.І. Ганич, І.С. Олійник);

"Слово - оформлена за нормами даної мови, неподільна на менші подібні єдності мовна одиниця, що складається із звука чи комплексу звуків і називає певні предмети, процеси і явища об'єктивної дійсності та їх ознаки або тільки вказує на них чи на відношення між ними, або виражає емоціонально-вольові прояви" (Є.В. Кротевич, Н.С. Родзевич).

Як бачимо, для всіх визначень спільним є акцентування на смисловому аспекті слова (щось позначає). Інші ознаки визначень не збігаються. Зокрема, Р.О. Будагов звертає увагу на однакове розуміння слова мовцями, Б.М. Головін, І.С. Олійник та Д.І. Ганич - на те, що слово служить для побудови висловлювання. Подібне відзначено О.С. Ахмановою (складник речення). Вільна відтворюваність слова в мовленні відзначається Б.М. Головіним, Д.І. Ганичем і І.С. Олійником. Є.В. Кротевич і Н.С. Родзевич наголошують на неподільності слова на менші подібні єдності.

Для того щоб визначити слово, очевидно, потрібно його відрізнити від інших мовних одиниць.

Як засвідчують усі вищенаведені визначення, слово - це єдність звучання і значення. Нема слів без звукової оболонки, але й немає слів без значень. Слово - двостороння одиниця: має план вираження (звукова оболонка, експонент) і план змісту (значення). Але ж ці ознаки мають і морфема, і словосполучення. Таким чином, проблема виділення слова (і його визначення) містить два аспекти: проблему окремоті слова (визначення меж слова в тексті, що вимагає, з одного боку, відрізнений слова від його частини - морфема, а з іншого - від сполучення двох чи більше слів) і проблему тотожності слова, його ідентифікацію (встановлення словесної тотожності різних слововживань). Тут все залежить від того, на що опирається лінгвіст при визначенні меж слова: на написання ("орфографічне слово" - послідовність букв між пробілами) чи на його лексичне й граматичне значення. Англ. to get up "вставати" - одне, два чи три слова? Рос. железная дорога "залізниця" - одне чи два слова?

Проблема тотожності слова охоплює і питання про належність різних вживань одного звукового комплексу одному слову (розмежування полісемії й омонімії). Так, скажімо, О.О. Потебня в кожному новому значенні бачив інше слово.

Спочатку з'ясуємо, чим слово відрізняється від іншої двосторонньої одиниці - морфема. Головна відмінність слова від морфема в його більшій самостійності, автономності. Слова можна вставити у висловлювання і переставити, тобто слово має позиційну автономність. Наприклад: Це було ранньою весною - Весною ранньою це було - Це було торік ранньою весною. Переставити морфема в слові неможливо: * Це обул ою-ранн ою-весн.

Крім позиційної, слову властива й синтаксична автономність. На відміну від морфема, воно здатне виконувати синтаксичну функцію, тобто бути членом речення чи утворювати самостійно однослівне речення. Саме з самостійністю слова пов'язана його легка відтворюваність.

Однак існує чимало суміжних (перехідних) випадків, які можна трактувати двояко. Так, наприклад, важко пояснити, чому в англійській мові cannot вважається одним словом (пишеться разом), а may not, must not - різними словами (пишуться окремо), хоча вони всі належать до групи близьких за значенням і функцією слів (модальних дієслів). До важких випадків виокремлення слів належать їх аналітичні форми. Пор.: читати - буду читати, читав би; дотепний - більш дотепний, найбільш дотепний; англ. to read "читати" - has read "читав", will read "читатиме", is reading "читає зараз"; нім. lesen "читати" - hat gelesen "прочитав", wird lesen "буде читати", wird gelesen haben

"буде прочитаний". Функціонально тут всюди одне слово (пор.: прочитаю, дотепніший тощо), але структурно - словосполучення, яке допускає вставлення всередину іншого слова (Я буду запоем читати цю книжку; He has never read a book in the train "він ніколи не читав у поїзді книжку").

До таких же суміжних випадків належать дієслова з відокремлюваними префіксами в німецькій мові (aufstehen "вставати"; Ich stehe früh auf "Я встаю (прокидаюсь) рано"; Stehe auf "Встань!") і форми знахідного, орудного та місцевого відмінків українських займенників ніхто, ніщо, дехто, дещо, ніякий тощо (ні про кого, ні на кому, ні на що, ні в чому, де в кого, де в чому, де з ким, де з чим, ні в якому),

У подібних випадках суттєвим для виділення слова є критерій системності. Якщо буду читати і читатиму є співвідносними, то це свідчить, що розчленована форма буду читати є одним словом (словоформою).

Крім самостійності, слово характеризується цільно-оформленістю (слова розділені паузами й об'єднані наголосом, мають також граматичну оформленість, через що є непроникними) та ідіоматичністю (довільним зв'язком звучання зі значенням). Отже, характерними ознаками слова є цільність, виокремленість, ідіоматичність і вільна відтворювальність у мовленні.

Важкість визначення слова пояснюється й тим, що слова є неоднорідними за своєю структурою і за функціями. Вважають, що основною функцією слова є номінативна. Тільки за цією однією функцією (за способом номінації) слова поділяють на чотири типи:

1) повнозначні, до яких належать іменники, дієслова, прикметники, числівники й прислівники. Це слова-етикетки, слова, що називають явища навколишнього світу. Вони є носіями понять. У реченні виконують синтаксичні функції членів речення;

2) вказівні (займенникові), які позначають предмети опосередковано або за відношенням до осіб мовлення. Реальний зміст займенники отримують лише в мовленні (у висловлюваннях, у тексті);

3) службові, до яких належать сполучники, прийменники, частки, зв'язки, слова ступеня, артиклі. За своїми функціями вони близькі до морфем: не мають номінативної функції, а лише виражають відношення. Це слова-організатори,

гвинтики для побудови речень. Службові слова несуть інформацію не стільки про світ, скільки про саму мову;

4) вигуківі, які стосуються не думки, а емоцій. Вони не мають номінативної функції (не називають явищ й не виражають понять) і не можуть вступати в синтаксичні відношення з іншими словами в реченні.

Повнозначні слова також не становлять однорідну групу. Так, зокрема, серед іменників розрізняють власні та загальні назви.

Власні назви на відміну від загальних служать для виділення названого ними об'єкта з низки подібних, для його індивідуалізації та ідентифікації. До них належать антропоніми (імена людей), топоніми (географічні назви), теоніми (назви божеств), зооніми (клички тварин), астроніми (назви небесних тіл), космоніми (назви зон космічного простору і сузір'їв), хрононіми (назви відрізків часу, пов'язані з історичними подіями), ідеоніми (назви об'єктів духовної культури), хрематоніми (назви об'єктів матеріальної культури) та ін. Усі ці назви вивчаються спеціальною наукою ономастикою (від гр. "майстерність давати імена").

У лексикології прийнято розрізняти поняття "слово" і "лексема". Слово є конкретною одиницею.

Лексема - слово-тип, абстрактна одиниця мови, інваріант, у якому абстрагуються від його форм.

Іншими словами, лексема - це слово в сукупності його форм і можливих значень у всіх його вживаннях і реалізаціях. Так, у реченні Людина людині друг є три слова і дві лексеми, бо слова людина і людині є формами (варіантами) однієї лексеми.

Лексема може варіюватися і в плані вираження, і в плані змісту. Формальними варіантами, тобто варіантами у плані вираження, є, наприклад, співати і співать, сміятися і сміятись, би і б, рос. прочитать і прочесть, хнычет і хныкает, а варіантами в плані змісту є різні значення багатозначного слова, які прийнято називати лексико-семантичними варіантами.

Значення слова

Лексичне значення - історично закріплена в свідомості людей спів* віднесеність слова з певним явищем дійсності.

Це зв'язок певного звучання з певним поняттям, почуттям, волевиявленням тощо, "відоме відображення предмета, явища чи відношення у свідомості..., яке входить до структури слова як його внутрішня сторона, відносно якої звучання слова виступає як матеріальна оболонка..." (О.І. Смирницький), або це той зміст слова, та інформація, яку воно несе.

Лексичне значення слова є продуктом мисленнєвої діяльності людини. Воно пов'язане з редукцією інформації людською свідомістю, з порівнянням, класифікацією, узагальненням.

Оскільки слова називають речі, то лексичне значення нерідко називають речовим.

Ядром лексичного значення є концептуальне значення (мисленнєве відображення певного явища дійсності, поняття). Так, наприклад, слово обличчя має концептуальне значення "передня частина голови людини". Крім концептуального значення (його ще називають денотативним), слово може мати конотативне значення (від лат. *Con* "разом із" і *notatio* "позначення"), тобто емоційні, експресивні, стилістичні "додатки" до основного значення. Наприклад, слова морда, пика, фізіономія мають таке ж концептуальне значення, як і обличчя, але на нього нашаровуються експресивно-стилістичні відтінки (конотації). Пор. ще: кінь і шкапа, черевики і шкарбани тощо.

Концептуальне й конотативне значення є загальноприйнятими, тобто належать мові й зафіксовані в словниках. Від таких значень потрібно відрізнити контекстуальні значення, тобто значення, які виникають у певних контекстах. Так, словами котик і лапочка пестливо називають дітей чи близьких, однак таке значення в цих словах не фіксується словниками.

Говорячи про значення слова, необхідно мати на увазі, що слово загалом вступає в три типи відношень: предметний (слово - предмет), поняттєвий (слово - поняття) і лінгвальний (слово - слово).

Відношення слово-предмет.

Існує у двох різновидах: загальна віднесеність і конкретна віднесеність.

Загальна предметна віднесеність - віднесеність концептуального значення до цілого класу денотатів. Наприклад, слово кінь позначає будь-якого коня.

Конкретна предметна віднесеність - віднесеність концептуального значення до певного, одиничного денотата. Наприклад: На лузі пасся кінь.

Власні імена мають тільки конкретну предметну віднесеність {Івано-Франківськ, Черкаси, Дніпро, Карпати). Загальні назви у мові мають тільки загальну віднесеність [студент, книжка, собака, кінь), а в мовленні - як загальну, так і конкретну (Кінь - велика свійська однокопитна тварина і Сусід купив собі коня). Займенники, як і загальні назви, в мові мають тільки загальну предметну віднесеність (я - будь-який, кожен мовець, ти - будь-який слухач, це - все є це). У мовленні вони набувають конкретної предметної віднесеності. Коли Т. Шевченко пише "Я ввечері посумую, А вранці поплачу", то в цьому випадку під я розуміємо саме його, поета.

Віднесеність слова до предмета називають денотативним значенням (від лат. *denotatum* "позначуване").

Відношення слово-поняття.

Поняття - результат узагальнення і виділення предметів, явищ якогось класу за певними спільними і в сукупності специфічними для них ознаками. Так, поняття "стіл" означає будь-який за формою та призначенням стіл.

Прямо виражають поняття тільки загальні назви, і то слово-загальне ім'я не стільки виражає поняття, скільки позначає його і вказує на нього. Власні назви й займенники співвіднесені з поняттями, але прямо їх не виражають. Вигуки зовсім не виражають понять, а лише сигналізують про стан мовця.

Віднесеність слова до поняття називають сигніфікативним значенням (від лат. *significatum* "позначуване").

Необхідно розрізняти побутові й наукові поняття. У мовленні слова, як правило, позначають побутові поняття (їх ще називають формальними поняттями), під якими розуміють мінімум найзагальніших і водночас найхарактерніших ознак, які необхідні для виділення й розпізнання предмета. Відмінність між побутовим (формальним) і науковим (змістовим) поняттями фіксують тлумачні й енциклопедичні словники. Якщо в тлумачному словнику для пояснення слова вода достатнім є таке визначення, як "прозора рідина, що

утворює струмки, ріки, озера і моря", то в енциклопедичному словнику вода визначена так:

"Вода, оксид водню, Н.О - найпростіша, найпоширеніша на Землі хімічна сполука водню з киснем... Вода є головною складовою частиною гідросфери, що вкриває близько 360 млн. км², тобто 70,8% поверхні Землі. Вода - безбарвна рідина без запаху і смаку. При нормальному тиску температура тверднення 100°С, температура кипіння 100°С. Найбільша густина (при 3,98°С) дорівнює 1000,00 кг/м³" (Українська радянська енциклопедія. - К., 1978. -Т.2. - С. 344).

Терміни слово і поняття не збігаються: по-перше, слово може позначати декілька понять (багатозначні слова); по-друге, одне поняття може виражатися декількома словами (синоніми); по-третє, поняття може виражатися сполученням слів (сірчана кислота, квадратний корінь тощо); по-четверте, є слова, які не позначають понять (вигуки).

Немає повної відповідності й між значенням слова та поняттям. Значення слова є ширшим від поняття (як було вже сказано, на концептуальне значення, тобто побутове поняття, нашаровуються різні конотації, а також асоціації (вербиченька, патякати, калина). Поняття ж є глибшим від значення, в чому можна переконатись із вищенаведеного енциклопедичного визначення води. Як зазначав О. Потебня, у слові міститься не сама думка, а відбиток думки.

Відношення слово-слово.

Значення слова існує не само по собі, а в певному співвідношенні зі значеннями інших слів. Близькі й протилежні за значенням слова уточнюють семантику слова, визначають для нього певні семантичні межі. Значення слів, таким чином, є системно зумовленими. У цьому легко переконатися, коли порівняти слова різних мов, які позначають одні й ті ж явища. Такі слова часто виявляються нетотожними за своїм концептуальним значенням. Пор.: укр. рукавичка - рос. рукавичка і варежка, укр. сир - рос. сыр і творог, рос. билет - укр. білет і квиток, укр. дерево - англ. tree і wood, нім. Baum і Holz; укр. рука - англ. hand і arm, нім. Hand і Arm, фр. bras і main; укр. палець - англ. finger і toe, нім. Finger і Zehe, фр. doigt і orteil; англ. to wash, нім. waschen - укр. мити і прати; укр. пастух і вівчар - болг. пастир, овчар, говедар "той, що пасе корови", козяр "той, що пасе кози"; укр. високий - англ. tall (про людину, тварину) і high (про інші предмети). Узбецьке ин позначає житло птахів, ведмедя і миші, тоді як у нас цьому слову відповідають три різні назви: гніздо, барліг, нора.

Співвідношенням слова з іншими словами в лексичній системі мови визначається його структурне значення.

За характером відношення до позначуваного об'єкта розрізняють значення прямі й переносні.

Прямі значення безпосередньо називають явища дійсності. Наприклад: сім'я з трьох осіб, красиве обличчя, ключ від дверей, хлопчик іде, камінна стіна, світлий день.

Переносні значення є вторинними, тобто похідними від прямих, й опосередковано через прямі значення називають явища дійсності: сім'я мов, обличчя театру, ключ від серця, час іде, камінна душа, світлі думки.

Вторинні (переносні) значення можуть утрачати зв'язок із основними. Так, англ. table "стіл" означало "кам'яна дошка", switch "вимикач" - "прут", travel "подорож" - "праця", harvest "урожай" - "осінь"; нім. Rede "мовлення, промова" мало значення "відповідальність", machen "робити" - значення "місити тісто", а Sache "діло, річ" - значення "судовий розгляд справи, судовий спір".

За синтагматичною зумовленістю значення поділяються на вільні й зв'язані.

Вільні значення.

Вживання цих значень не має жодних, крім логічних, обмежень. Так, зокрема, номінативне значення є вільним, бо воно може вільно поєднуватися з певним колом слів (тут обмеження на сполучуваність мають предметно-логічний характер). Наприклад, слово білий у значенні "який має колір снігу" поєднується з назвами всіх предметів, що можуть мати такий колір, а слово дерев'яний сполучається з усіма назвами предметів, зроблених із дерева (білий сніг, біла крейда, біла мука, білий папір, біла стіна та ін.; дерев'яний стіл, дерев'яний будинок, дерев'яна коробка, дерев'яні двері, дерев'яний стелаж, дерев'яна ложка тощо).

Зв'язані значення.

Ці значення можуть реалізуватися за певних синтагматичних умов. Серед зв'язаних значень розрізняють фразеологічно зв'язані, синтаксично і конструктивно зумовлені.

Фразеологічно зв'язані значення - значення слова, які реалізуються лише в певних сполученнях. Так, скажімо, слово білий реалізує значення "який виділяється чимсь незвичайним" лише в словосполученні біла ворона, слово дерев'яний має значення "обезцінений" лише з назвами грошових знаків (дерев'яний рубль). Значення "приємний за тембром" слово малиновий реалізує у словосполученні малиновий дзвін. Рос. потупить значення "опустити" має у словосполученнях потупить взор, потупить глаза, потупить голову (див. неможливість потупить бельє в воду, потупить вниз руки).

Синтаксично зумовлені значення - значення, які реалізуються тільки в певній синтаксичній позиції. Так, наприклад, значення "безхарактерна людина, телепень" у слові шляпа реалізується тільки в тому випадку, коли це слово виступає присудком: "Тоді він шляпа, коли не бачить, що під носом робиться" (О. Корнійчук).

Конструктивно зумовлені значення - це такі значення, які реалізуються лише в певних конструкціях. Наприклад, значення "виражати своє ставлення до якихось подій, явищ тощо в слові відгукнутися реалізується тільки в конструкції відгукнутися на щось (дієслово + прийменник ка+ іменник у знахідному відмінку), а значення "позначитися на кому-, чому-небудь" - у конструкції відгукнутися в (на, по) чому (дієслово + прийменник в, на, по + іменник у місцевому відмінку). Пор. ще: грати на скрипці "виконувати що-небудь на музичному інструменті", грати в футбол "брати участь у грі", грати життям "поводитися з чимсь як з іграшкою"; рос. вертеть сигаретой "повертати в різні боки", вертеть сигарету "скручувати, робити, виготовляти".

Запитання і завдання

1.	Що вивчає лексикологія?
2.	Що є предметом загальної, конкретної, історичної та зіставної лексикології?
3.	З яких наукових дисциплін складається лексикологія? Що вони вивчають?
4.	Дайте визначення слова. Чим відрізняється слово від морфеми?
5.	Назвіть основні ознаки слова.
6.	Як класифікуються слова за способом номінації?
7.	У чому полягає різниця між термінами СЛОВО І ЛЕКСЕМА?
8.	Дайте визначення лексичного значення слова, з яких компонентів воно складається?
9.	У яві типи відношень вступає слово?

10.	Розкажіть про співвідношення слова і поняття,
11.	Що таке денотативне, сигніфікативне і структурне значення слова?
12.	Які значення розрізняють за характером їх відношення до позначуваного об'єкта?
13.	Які значення виділяють за їх синтагматичного зумовленістю?

Лекція 8.

Лексико-семантична система мови

План

1. Поняття лексико-семантичної системи
2. Словниковий склад мови

Лексико-семантична система мови має польовий характер, тобто її структура організована за принципом поля, в якому є центр із його ядром і периферія. Польова структура лексико-семантичної системи передбачає неоднорідний і нерівноцінний її склад. До лексико-семантичної системи мови належать слова, різні за їх семантикою, функціями, важливістю, використанням у мовленні, територіальним поширенням, стійкістю в часі, стилістичною характеристикою, походженням тощо.

До центра лексико-семантичної системи належать найбільш необхідні слова, на периферії знаходяться рідковживані і не всіма вживані слова. Отже, за соціальною важливістю лексику поділяють на активну й пасивну.

Активна лексика - частовживані (вони ж і загальноживані) слова. Цю лексику використовують усі носії мови незалежно від професії, освіти, місця проживання тощо: в, і, на, я, бути, що, він, ви, ти, ми, цей, весь, все, свій, який, такий, один, сказати, тільки, ще, говорити, наш, знати, рік, великий, інший, час, новий, йти, люди, перший, рука, життя, бачити, треба, дуже, день, хотіти (саме в такому порядку за спадом частот наводять частотні словники найчастотніші слова української мови).

До активної лексики належать такі тематичні групи: назви спорідненості, назви частин організму людини і тварин, назви свійських і широковідомих диких птахів, назви риб, рослин, явищ природи, часових понять, жител та їх частин, предметів і процесів харчування, одягу, взуття, почуттів, кольору, смаку, розміру, чисел, усі займенники й широкоживані службові слова.

Серед активної лексики виділяється основний словниковий фонд - ядро словника, найбільш необхідні слова. Критеріями основного словникового фонду є три ознаки: ці слова вживаються 1) завжди (в часі), 2) всіма, 3) у всіх випадках. Основний словниковий фонд дуже стійкий, майже не змінюється. За

даними американського вченого М. Сводеша, за 1000 років змінюють свою семантику чи зникають із мови 20% слів основного словникового фонду.

Пасивна лексика - це рідковживані (вужковживані, нечастотні) слова, якими переважно є застарілі слова (зигзиця, перст, челядь, пастир), слова, які тількино з'явилися в мові (брифінг, кіднепінг, пейджер), а також професіоналізми, екзотизми, жаргонізми й арготизми.

Професіоналізми - слова, що їх уживають люди, об'єднані певною виробничою діяльністю, тобто слова, притаманні мовленню представників певної професії: забій, врубмашина, на-гора (шахтарі); сталеплавильна груша, мартен, плавка, проба, болванка, вагранка, затискач (сталевари); оранка, косовиця, скирдування, силосування (сільські трудівники); курсив, петит, набір, гранки (працівники поліграфії), перкусія, пальпація, ремісія, кома (медики).

Діалектизми - слова, які вживають на певній території: вуйко "дядько по матері", стрий "дядько по батькові", нанашко "хрещений батько", швагер "шурин", бараболя, крумплі "картопля", блават "волошки", жалива "кропива", вивірка "білка", нецьки "ночви", кертиця "кріт", когут "півень", маржина і товар "худоба", клювок "дятел", гейби "ніби", чень "може, може-таки", бігме їй-богу"; рос. корец (літературне ковш), клукать (літературне искать), лонись "у минулому році", лыбиться (літературне улыбаться), баз (літературне двор), кочет (літературне петух), гутарить (літературне говорить); нім. Schlachter (північне), Metzger (південне), Metzler (рейнське) - діалектні назви м'ясника, який у літературній мові позначається словом Fleischer.

Екзотизми (від гр. exotikos "чужий, іноземний") - слова, які позначають властиві іншим народам або країнам поняття: гуайява "плодове дерево з тропічної Америки", чинара "дерево з роду платанових, яке росте в Середній Азії й має символічне значення", чалма "мусульманський головний убір", мінарет "башта біля мечеті для заклику мусульман молитися", ікебана "мистецтво складання букетів, поширене в Японії, а також сам букет, складений за принципами ікебани", корида "бій на великій арені кінних бійців із розлюченими биками; традиційне видовище, поширене в Іспанії і в деяких країнах Латинської Америки".

Жаргонізми (від фр. jargon), або сленгові слова, - слова, властиві розмовній мові людей, пов'язаних певною спільністю інтересів. Наприклад, у студентському мовленні можна почути такі жаргонізми, як хвіст "заборгованість", плавати "слабо знати матеріал", засипатись "не скласти іспит", стипуха "стипендія", автомат "залік за результатом роботи в семестрі", кайф "задоволення"; рос. кол

"одиниця", удочка "задовільно", петрить "розбиратися в чомусь", идти на шпорах "користуватися шпаргалками". У мовленні водіїв бублик "руль автомобіля", тачка "автомобіль"; рос. мигалка 'ліхтар для подачі сигналів", дворники "стрілки для механічного витирання скла автомобіля від снігу, вологи, пилу", резина і скаты "покришка", баранка "кермо автомобіля". Останнім часом великого поширення набув молодіжний жаргон: чувак "хлопець", башлі "гроші", бакси "долари", предки "батьки", шнурки "діти", відкинути копита "померти", крутий "сильний, інтенсивний, незаурядний", тусовка "зборище людей, об'єднаних спільними інтересами", лох "бевзь, йолоп, роззява", дурка "психіатрична лікарня" тощо. У функції жаргонізмів стали використовуватися перекручені англійські слова: лейбл "етикетка", баттон "гудзик", воч "годинник", бег "сумка", фазер "батько", гирла "дівчина", сейшн "вечірка", спікати "говорити", рінганути "зателефонувати" та ін.

Жаргон дуже швидко змінюється. Жаргонізми, які активно вживалися в 50-х-60-х роках, типу шамати "їсти", рубон "їжа" не зрозумілі сучасній молоді. Засилля жаргонізмів у мовленні сучасних молодих людей завдає великої шкоди. Вони висушують, забруднюють і вульгаризують усне мовлення молоді, по-своєму стандартизують його, наповнюють сумнівними дотепами, заглушують живу думку., справжню мовну творчість, позбавляють мовлення індивідуальної своєрідності.

Арготизми (від фр. argot) - спеціальні слова й вирази, типові для якогось соціального прошарку, вживані з метою засекречення комунікації (щоб сторонні не розуміли, про що йдеться). Так, в українському жебрацькому й лірницькому арго вживалися такі слова, як дулясник "вогонь", макохтій "місяць", кунсо "хліб", хаза "хмя", камуха "шапка", обоки "чоботи", морзуля "цибуля". В умовному мовленні сучасних злочинців вживаються такі слова, як гранд-отель "велика тюрма", опричник "працівник органів безпеки", бугор "високопоставлений чиновник", діряве військо "жінки", жорж "шахрай", голуб'ятник "злодій білизни з горища", гризун "жебрак", антрацит "кокаїн", антрамент"кріплене вино", вашингтон "сто доларів однією купюрою", грязний "російський рубль", граматика "акордеон" тощо. Політична система СРСР з її ГУЛАГом, де відбували покарання мільйони людей, значна частина з яких перебувала там без вини, спричинила те, що табірна лексика широко входила в мову загалом. Такі слова, як зона, зек, стукач, розколотися, зав'язати, шестірка тощо стали загальноновживаними .

На периферії лексико-семантичної системи знаходяться Також вульгарна та лайлива лексика.

Необхідно4 підкреслити, що до активної лексики відносять слова, які часто вживаються всіма людьми, незалежно від їх соціального стану, освіти, професійної діяльності тощо. Нерідкі випадки, коли пасивні слова є активними

серед певного соціального прошарку людей. Наприклад, слова лекція, аудиторія, семінар, тема, конспект належать до пасивної лексики, однак вони активно використовуються в учнівському й студентському середовищі (в мовленні тих, хто навчається і хто навчає, це активна лексика). Слова кредит, дебет, рахунок г відомість також не часто вживані, однак вони активно функціонують у середовищі бухгалтерів. Не буде перебільшенням твердження, що в мовленні злочинців та мафіозних структур арготизми належать до активної лексики.

Отже, з погляду вживання лексику поділяють на загальнонародну (вживається всіма незалежно від соціального стану і на всій території поширення певної мови) і соціально та територіально обмежену.

Статистичні дані вживаності слів фіксуються в так званих частотних словниках, у яких слова подаються не за алфавітом, а за спадом частот. Дані таких словників дуже важливі для вивчення іноземних мов. Як дослідив американський учений Дж. Ципф, 1100 найчастотніших слів покривають 80% будь-якого тексту. Це значить, що, наприклад, усі тексти творів О. Пушкіна, в яких використано більше ніж 21000 слів, на 4/5 зайняті найбільш активними 1100 словами і лише на 1/5 іншими, менш активними 20000 слів. Отже, щоб вивчити іноземну мову, в першу чергу необхідно засвоїти ці 1100 найчастотніші слова. Знаючи їх, людина зможе читати й розуміти тексти (значення 20% невідомих слів можна якоюсь мірою визначити з контексту).

Говорячи про активну і пасивну лексику, слід також згадати про такі явища, як табу й евфемізми. Табу- полінезійське слово, яке стосується етнографії: означає заборону на вживання тих чи інших слів, виразів або власних імен через забобони, вірування, з цензурних і етичних міркувань. У сучасних мовах до табу можна віднести тенденцію не говорити прямо про смерть, тяжку хворобу, уникати згадок про "непристойні" предмети тощо.

Евфемізми (гр. *euphemismes* від *eu* "добре" і *phèmi* "говорю") - слова або вислови, які вживають замість заборонених слів. Це переважно нейтральні слова або вирази, що вживаються замість синонімічних слів, які, на думку мовця, є непристойними, грубими або нетактовними. Так, замість умер в українській мові вживають упокоївся, спочив (у Возі), відійшов у вічність; в російській мові - скончался, преставился, отправился к праотцам, отдал Богу душу, приказал долго жить. Подібне маємо в англійській мові: *to be no more, to be gone, to lose one's life, to breathe one's last, to pass away, to be gathered to one's fathers, to join the majority, to go the way of all flesh*. Замість пропасниці в українській мові вживався евфемізм тітка, в сербській мові замість оспа - богин>е. У багатьох областях України в день перед святвечором заборонено вимовляти слово мак (щоб не завелось комашок як маку) і замінюють його словами насіння, зернятка. Евфемістичною є українська назва журавля веселик,

пов'язана зі словом веселий. За народним повір'ям, той, хто, побачивши журавля, який повертається з вирію, скаже журавель, буде цілий рік журитися. Замість старої назви ведмедя (лат. ursus) слов'яни стали використовувати описову назву (рос. медведь, укр. ведмідь, білор. мядзведзь, польськ. niedzwiedz, серб. медвед та ін.), що буквально означає "той, що їсть мед". Подібне маємо і в інших мовах: нім. Ваг, англ. bear буквально означає "бурий", лит. lokys - "лизун". Евфемізмами є укр. домовик, змія "земна", медичні вирази летальний кінець (рос. летальный исход) "смерть" і новоутворення (замість пухлина) та звороти поїхати в Ригу, відхилитися від істини тощо, французьке executer "страчувати", яке буквально означає "виконати", польське ротос domowa замість sluzqca. Інколи трапляються випадки повторного табування: рос. медведь - хозьяин, ломака, мохнач, лесник, потапыч, косолапый, он.

За стилістичною класифікацією вся лексика поділяється на стилістично нейтральну і стилістично забарвлену.

Стилістично нейтральна лексика - слова, які вживаються в усіх стилях мови (розмовно-побутовому, художньої літератури, публіцистичному, науковому, офіційно-діловому). Вони не мають стилістичного забарвлення і є загальноживаними: батько, мати, довгий, новий, жити, робити, давати, дарувати, думати, такий, цей, п'ять, сто, потрібно та ін. Таку лексику називають ще міжстильовою.

Стилістично забарвлена лексика - лексика, яка вживається в певних стилях. Її поділяють на лексику високу (книжну, піднесену) і лексику знижену.

Висока (книжна) лексика - лексика, яку використовують передусім у літературно-писемному і піднесеному усному мовленні - науковому й публіцистичному, в ділових документах, в художній літературі.

До піднесеного стилю належать:

Поетична лексика: укр. блакить, борня, відлуння, живодайний, зоріти, легіт, осяйний, розмай, діброва; перст, десниця тощо; рос. година, твердыня, отчизна, стяг, возмездие, чаяние, жребий, сокровенный, незыблемый, извечный, доблестный, осенить, тишь, синь, очи, реять, стражду, ладья тощо; нім. Ross "кінь" (стилістично нейтральне Pferd), Lewand "одяг" (стилістично нейтральне Kleid); англ. brow "чоло" (стилістично нейтральне forehead), billow "хвиля" (стилістичне нейтральне wave), couch "ложе" (стилістично нейтральне bed), warrior "воїн" (стилістично нейтральні soldier, fighting man).

Народнопоетична лексика (вживається в народних піснях, думах тощо): укр. бранець, гожий, лілея, розмай-зілля, лебідонька, голубонька, битий шлях, сизий орел, буйний вітер, чисте поле, бистра (тиха) вода; рос. травушка-муравушка,

добрий молодець, красна девица, горе-гореваньнице, леса дремучие, мати-сыра земля, буйная головошка, пригорюнитися.

Наукова лексика поділяється на загальнонаукову, тобто таку, що вживається в різних галузях наук (індукція, дедукція, метод, синтез, аналіз, аргумент, концепція тощо) і вузькоспеціальну (вживається в окремій конкретній науці): суфікс, префікс, підмет, фонема, метатеза, енкліза; лірика, сентименталізм, футуризм, постмодернізм, ямб, хорей; бісектриса, діагональ, конус, паралелепіпед; терція, піанісімо, форте, фуга, соната, акорд; батман, пліє, арабеск, фуєте, круїзе, шине, антраша, балансе, глісад, жете, кабріоль, купе, па де баск, па де де, па де труа, пор де бра, релеве, рон де жамб.

Серед наукової лексики виділяють терміни.

Термін (від лат. *terminus* "межа, границя") - спеціальне слово або словосполучення, яке служить точним позначенням понять якоїсь галузі науки.

Терміни характеризуються такими ознаками: 1) системністю (кожен термін належить до якоїсь терміносистеми і своє значення отримує саме в цій системі); 2) наявністю дефініції (термін не тлумачать, а визначають); 3) тенденцією до моносемантичності (в межах свого термінологічного поля, тобто в межах певної науки, термін повинен мати тільки одне значення); 4) відсутністю експресії; 5) стилістичною нейтральністю.

Помітною є тенденція до інтернаціоналізації термінології, через що в ролі термінів виступають переважно запозичення.

Водночас слід зазначити, що між термінами і нетермінами немає "китайської стіни". Між ними постійно відбувається обмін: термінологізація загальнонавчаної лексики (пор. укр. гніздо зозулі - гніздо навушників, кулетне гніздо; корінь дерева - корінь слова; закінчення роботи - нульове закінчення, залетіла мушка - приціл на мушку; нім. *Nahn* "півень" - *Nahn* "кран", *Bär* "ведмідь" і *Bär* "частина парового молота"; англ. *to dress* "одягатися" - *to dress* "вишиковуватися" (військ.), *horse* "кінь" - *horse* "станок") і детермінологізація (авіаційне приземлитися "здійснити посадку" і жартівливе приземлитися "упасти"; морське кинути якір "зупинитися для стоянки, опускаючи у воду стержень із лапами" і кинути якір "зупинитися, пристати де-небудь", морське пришвартуватися "закріпитися швартовом" і розмовне пришвартуватися "влаштуватися де-небудь, у когось, у чому-небудь, біля когось").

Терміни - надзвичайно динамічний шар лексики. 90% нових слів - це терміни. Вважають, що нині тільки в хімії є 2 млн. термінів.

Терміни вивчає самостійна лінгвістична наука - термінознавство.

Професіоналізми (про них ішлося вище). Правда, не всі професіоналізми можна віднести до високої лексики. Зрозуміло, що такі вирази, як крутити бублика чи рос. мотор барахлит, мотор чихает належать не до високої, а низької лексики.

Публіцистична лексика: партократ, неділимщик, ідеологічні ритуали, шістдесятники, Імперія зла, ідеологічні противники, посттоталітарне суспільство, інформаційний простір, порушити питання, тривожний сигнал.

Офіційно-ділова лексика (канцеляризма) - слова, які обслуговують канцелярське діловодство: протокол, заява, акт, жилплоща, квартиронаймач, платоспроможний, вищезгаданий, нижчепідписаний, нарахування, декрет, позов; рос. уведомление, надлежит, оказывать помощь, настоящим доводится до вашего сведения, взыскание с работника имущественного ущерба.

До низького стилю належать:

Розмовно-побутова лексика - слова, поширені в розмовно-побутовому стилі усного літературного мовлення: дурниці, відлюдько, замазура, гуляка, зальоти, лахміття, перекинчик, бабахнути, барахтання, замакітритися, канючити, лупцювати, репетувати, шастати, хуткий, навсидячки; рос. наобум, охота "бажання", врасплох, дребедень, сумбур, парень, картошка, мямлить, огорошить, надо. Це літературні слова, але в офіційному мовленні не допускаються.

Просторічна лексика - слова, які вживають у літературній мові з метою зниженої, грубуватої оцінки певних явищ чи предметів: пузо, звиняйте, замандюритися, лісапед, самописка; рос. угробить, смьтсья, катись, лежить (замість класть), сморозить "сказати дурницю", до лампочки, помереть, глазеть, загигать "прибріхувати", спятить "зійти з розуму", обратно "знову" тощо. Просторіччя знаходяться на межі літературної мови.

Діалектизми. Потрібно зробити застереження, що хоча діалектизми перебувають за межею літературної мови, однак бувають випадки, коли окремі з них увіходять до літературної мови й навіть набувають ознаки високого стилю, як, наприклад, полонина, плай, трембіта, тронка.

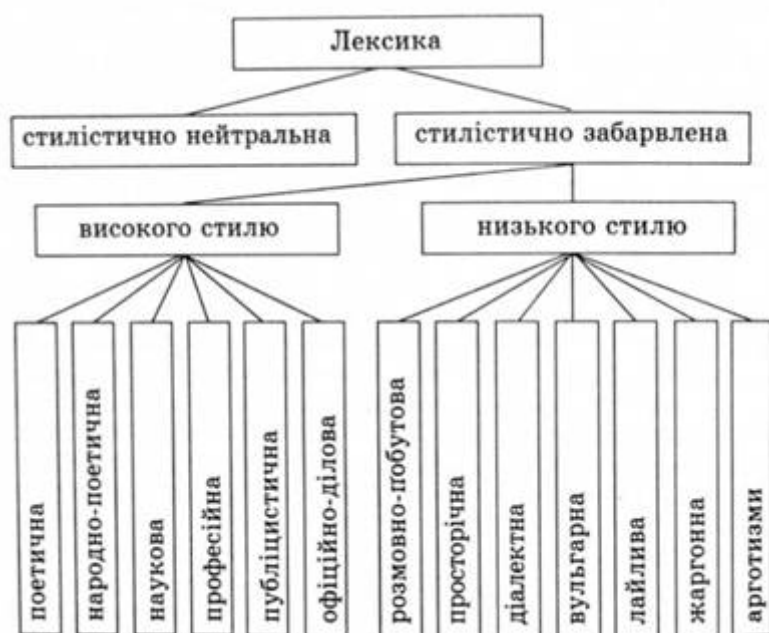
Вульгарна та лайлива лексика: пика, морда, гаспид, дурило, хам, хамло, сволота, падло, стерво, сатана, гадина, шкуродер, балда, дилда; рос. обалдуй, подлец, мерзавец, болван, прохвост, хрычовка, сдох тощо.

Жаргонізми та арготизми.

Як бачимо, до стилістично забарвлених слів належать слова пасивної лексики, а до стилістично нейтральних - слова активної лексики, хоча ці групи співвідносних слів не повністю збігаються, бо до стилістично нейтральної лексики належать і рідковживані слова.

Стилістичну класифікацію лексики можна представити такою таблицею:

Таблиця № 3

Необхідно відзначити, що слова, які позначають важливі поняття в житті людини, в усіх мовах мають кореляти високого й низького стилів. Пор.:

рос. лик	←	лицо	→	роза
англ. to bewitch	←	to attract "приваблювати"	→	to pull
to espouse to wed	←	to marry "одружуватися"	→	to get hitched to get spliced
propertied	←	rich "багатий"	→	well-wedged
neophite fledgling	←	beginner "новачок"	→	greenhorn
нім. Ross	←	Pferd "кінь"	→	Mähre

Знання стилістичної належності слів, правильне їх сприйняття, оцінка і використання - одна з доконечних умов високої культури мовлення. Незнання стилістичних особливостей слів може поставити людину в незручне становище. Уявіть собі, каже російський мовознавець В.Г. Костомаров, що чоловік запитує за обідом дружину, що вона робила до обіду, і дружина відповідає: "В первую половину дня я ускоренными темпами обеспечила восстановление надлежащего порядка на жилой площади, а также в предназначенном для приготовления пищи подсобном помещении общего пользования. В последующий период мной было организовано посещение торговой точки с целью приобретения необходимых продовольственных товаров". Після такої відповіді чоловікові нічого не залишається, як поцікавитися станом здоров'я дружини.

Запитання і завдання

1.	Обґрунтуйте системність лексичної семантики.
2.	На чому ґрунтується системність лексики?
3.	Які різновиди парадигматичних відношень існують у лексико-семантичній системі?
4.	Що таке лексико-семантичне поле?
5.	На чому базується зв'язок між лексико-семантичними полями? Як ви розумієте вираз <i>безперервність семантичного простору мови</i> ?
6.	Розкажіть, у чому полягає специфіка лексико-семантичних полів у різних мовах.
7.	Якою є структура лексико-семантичного поля?
8.	Як ви розумієте вираз <i>польова структура лексико-семантичної системи</i> ?
9.	Який ще вимір системності лексичної семантики, крім парадигматичного, ви знаєте? Розкрийте його зміст.
10.	На які групи ділиться лексика за вживаністю?
11.	Які слова належать до активної лексики?
12.	Назвіть групи слів, що входять до пасивної лексики?
13.	Розкрийте зміст термінів <i>професіоналізм, діалектизм, екотизм, жаргонізм, арготизм</i> . Наведіть приклади.
14.	Що таке табу й евфемізми?
15.	Як членується лексика за стилістичною класифікацією?
16.	Назвіть основні групи слів, що входять до лексики високого стилю і лексики низького стилю.
17.	Дайте визначення терміна. Назвіть основні ознаки терміна.
18.	Для чого потрібно знати стилістичну класифікацію лексики?

Лекція 9.

Історичні зміни словникового складу мови. Фразеологія. Лексикографія

План

1. Причини історичних змін у лексиці
2. Архаїзми
3. Історична лексикологія та етимологія
4. Фразеологія. Поняття фразеології
5. Класифікація фразеологізмів
6. Лексикографія. Поняття лексикографії
7. Типи словників

Лексична система, як і мова в цілому, постійно змінюється, причому порівняно з фонологічною і граматичною системами - найшвидше. Одні слова зникають із мови, інші – з'являються. Змінюються й значення слів.

Зміни в лексиці зумовлені як позамовними, так і внутрішньомовними причинами.

Позамовні (позалінгвальні) причини - це зміни в навколишньому світі. Будь-яке нововведення в техніці, побуті, суспільному житті, у сфері культури та ідеології супроводжується появою нових слів, а зникнення тих чи інших знарядь, форм побуту, суспільних явищ спричинює зникнення відповідних слів. Таким чином, мова в своєму словнику віддзеркалює всі суспільні зміни.

Внутрішньомовні (інтрамовні, внутрішньолінгвальні) причини зміни словникового складу представлені тенденціями до економії, уніфікації, системності мовних засобів, варіювання номінацій із різними мотивацією, походженням, завданнями експресивно-емоційної та стилістичної виразності.

Є чотири типи змін у лексико-семантичній системі: 1) зникнення слів; 2) зникнення значень слів; 3) поява нових слів; 4) поява нових значень. Ці лексико-семантичні зміни відображені в таких поняттях, як архаїзми, історизми, неологізми і запозичення.

Архаїзми

Архаїзми (від гр. "стародавній") - застарілі слова, які вийшли з активного вжитку, але збереглися в пасивному словнику.

Розрізняють власне архаїзми й історизми.

Власне архаїзми - слова, які називають предмети та явища, що існують і тепер, але витіснені з активного вжитку іншими синонімічними словами.

Наприклад: чадо "дитина", лицедій "артист", зегзиця "зозуля", десниця "рука", самокат "велосипед", аероплан "літак", перст "палець", дзигар "годинник", атрамент "чорнило", марець "березень", паздерник "жовтень", пря "спір"; рос. глагол "слово", одесную "праворуч", ланиты "щоки", выя "шия", вежды "повіки"; англ. behold "бачити" (загальноживане see), slay "убивати" (kill), steed "кінь" (horse), foe "ворог" (enemy); нім. Muhme "тітка" (Tante), Base "двоюрідна сестра (Kusine); фр. nef "судно" (navire), père "пастух" (berger), vespre "вечір" (soir) .

Власне архаїзми поділяють на лексичні та семантичні.

Серед лексичних архаїзмів виділяють: 1) власне лексичні архаїзми (див. усі вищенаведені приклади); 2) лексико-словотвірні (рос пастырь при сучасному пастух, рыбарь при сучасному рыбак); 3) лексико-фонетичні (піт "поет", рос ирой "герой").

Семантичні архаїзми - застарілі значення наявних в активному словнику слів. Так, скажімо, слово язык втратило значення "народ, етнос": "Встане правда! встане воля! І тобі одному помоляться всі язики Вовіки і віки" (Т. Шевченко). Слово живот перестало вживатися в російській мові у значенні "життя": "Не в честном бою положил свой живот, а сгинул от беглого каторжника" (О. Пушкін). Слово обиватель не вживається тепер у значенні "постійний мешканець якої-небудь місцевості", а лише в значенні "людина, позбавлена широких суспільних поглядів, яка живе дрібними, міщанськими інтересами", хоча в ХІХ ст. воно було активним: "Я, Галочка, дочка обивателя, Олексія Таранця, нагадую Семенові Івановичу, що він є благородний, панп (Г. Квітка-Основ'яненко). Рос слово позор колись мало значення "видовище"; подлый до ХУІІІ ст. вживалося в значенні "простонародний, неродовитий", а нині має значення, "який викликає осуд, морально низький"; міщанин колись означало "особа, що належить до соціального стану міщанства", а тепер має значення "обиватель".

Історизми - слова, які вийшли з ужитку в зв'язку зі зникненням позначуваних ними понять.

Наприклад: вїт "сільський староста", осавула "прикажчик у панському будинку", волосний "посадова особа, яка працювала у волосній управі", десяцький "поліцейський служитель на селі", сотник "особа, що очолювала сотню - складову частину полку", січовик "січовий стрілець", кожум'яка "майстер, що виробляв сирицю; "мнець", чумак "візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу", досвітки "зібрання сільської молоді, організовані для спільної праці та розваг в осінній та зимовий час"; рос боярин, кадет, шкраб (складноскорочене слово зі словосполучення школьный работник), колесовать і укр. колесувати "піддавати

дуже жорстокій смертній карі, ламаючи кістки на спеціально обладнаному колесі, що крутиться"; англ. halberd "алебарда", musket "мушкет", visor "забрало", whippingboy "хлопчик, який виховувався разом із принцом і якого карали биттям за провини принца", manbote "штраф, який виплачувався сеньйору за вбивство селянина"; фр. bailli "балї - королівський чиновник".

Історизми не мають синонімів у сучасній мові, однак вони можуть повертатися в мову, якщо відновлюються відповідні чи подібні реалії. Так, зокрема, в останні роки отримали друге життя колишні історизми гривня, віче, пластун; рос. дума, губернія, губернатор тощо. Водночас нерідко до історизмів переходять слова, які виникли зовсім недавно, як, наприклад, лікнеп, раднаргосп, перебудова.

Історизми використовують у художній літературі для відтворення історичного колориту, а архаїзми - для створення піднесеного і зниженого стилів.

Історична лексикологія та етимологія

Історична лексикологія - розділ мовознавства, який вивчає історію лексичного складу мови - його формування й розвиток, історію слів та їх значень, зміни в різних групах слів.

З історичною лексикологією тісно пов'язана етимологія.

Етимологія (від гр. *etymon* "істина" і *logos* "наука") - розділ мовознавства, який вивчає походження слів.

Слово етимологія вживається також у значенні "походження слова".

Завдання й основна мета етимології - знайти й пояснити давні (первинні) значення та форми слів. Важливим поняттям етимології є внутрішня форма, тобто спосіб мотивації слова, семантична й структурна співвіднесеність морфем, із яких воно складається, з іншими морфемами. Іншими словами, внутрішня форма - це покладена в основу називання ознака при утворенні нового значення, яке відображає ту ознаку, за якою названо предмет. Внутрішня форма мотивує звуковий вигляд слова, вказує причину, за якою дане значення виражене саме цим словом.

Вибір ознаки, що лежить в основі називання, тобто є внутрішньою формою, не завжди визначається її важливістю. Нею може бути одна з багатьох ознак, яка випадково привернула увагу. Це є причиною того, що в різних мовах один і той самий предмет називається на основі різних ознак. Пор.: укр. швець "той, що шиє", рос. сапожник "той, хто робить чоботи (рос. сапоги)", болг. обушар "той, хто робить взуття", нім. *Schuhmacher* "той, хто робить черевики"; укр. веселка

пов'язана з веселий, рос. радуга від рад або райдуга "весела дуга", нім. Regenbogen буквально перекладається як "дощова дуга"; укр. пролісок "такий, що росте на узліссі", рос. подснежник "такий, що цвіте під снігом", нім. Schneeglockchen "сніжний дзвіночок", англ. snowdrop "сніжна крапля"; укр. ковзани пов'язане з ковзатися, рос. коньки - з кіньми, нім. Schlittschuhe - з Schlitten "сани" і Schuhe "черевики".

Є слова з виразною внутрішньою формою, як, наприклад, читальня "приміщення, де читають", їдальня "приміщення, де їдять", пральня "приміщення, де перуть" чи назви рослин соняшник, безсмертник, незабудка або назви українських і білоруських місяців лютий, квітень, травень, липень, серпень, жовтень, листопад; сакавік, красавік, жнівень тощо. Однак більшість слів мають приховану (затемнену, забуту, утрачену) внутрішню форму. Втрату словом своєї внутрішньої форми, тобто етимологічних зв'язків із спорідненими словами (відповідно й первинного значення), називають деетимологізацією.

Не кожен пересічний мовець здогадається, що слово жінка пов'язане зі словами ген, генеза, генетив і мотивоване значенням "та, яка народжує", що слово вікно споріднене зі словом око, хист із хитрий, олівець із олово, долоня з долина, що слова початок і кінець мають один корінь, що рос. ожерельє пов'язане зі словом горло, що укр. начальник і польське naczelnik мають різне походження (начальник від начало, а naczelnik від szoio "чоло"), що нім. Elephant "слон" і укр. верблюду походять від одного й того самого слова.

Розрив зв'язку з однокореневими словами настає внаслідок фонетичних змін (слова початок і кінець походять від одного кореня, в якому чергувалися голосні [o] і [e] - кон/кен; [o] в українській мові перейшло в [І] за аналогією до інших форм цього слова, де [o] було в закритому складі; [к] перед голосним переднього ряду [e] перейшло в [ч], а ен за законом відкритого складу перетворилося в носовий голосний [є], який згодом перейшов у [а]) та перебудови семантичних зв'язків (рос. понедельник деетимологізувалося, оскільки неделя "день тижня, коли нічого не роблять (не делают)", стало використовуватися на позначення тижня).

Деетимологізація уможливорює поєднання слів, які за живої етимології були б неможливими (біла білизна, синя білизна, чорне чорнило, червоне чорнило, рос. путешествовать поездом).

Внутрішню форму слова можна встановити лише шляхом наукового етимологізування, тобто враховуючи закономірності фонетичних, словотвірних і семантичних змін. Забута внутрішня форма, яка відкривається при спеціальному дослідженні, називається етимомом.

Наукова етимологія пов'язана з порівняльно-історичним методом і ґрунтується на шести принципах: фонетичному, семантичному, словотвірному, генетичному, речовому і просторовому.

Фонетичний принцип передбачає врахування фонетичних законів, тобто встановлених закономірностей звукових змін і всередині мови, і в групі споріднених мов. Так, враховуючи зміну дифтонга [ai] на довгий голосний [ë], який згодом перетворився на [Ъ], перехід [к] в [ц] перед голосним переднього ряду, а також перехід [ъ] в [е] в російській мові та [і] в українській мові, ми можемо навести такі відповідники: лит. kaina "ціна", рос. цена, укр. ціна.

Семантичний принцип зобов'язує дослідника відшукати спільність у значеннях етимона й етимологізованого слова, враховуючи закономірності семантичних змін. Так, наприклад, слово лебідь пов'язують із індоєвропейським коренем "elb "білий" (лат. albus "білий", нім. Elba, чеськ. Laba - назва ріки, "біла") і вважають, що назва ця дана за кольором. Давати назви птахам за кольором - досить поширене явище (синиця, ворона, соловей "сірий" та ін.). Значить, така етимологія не порушує семантичний принцип.

Словотвірний (морфологічний) принцип передбачає з'ясування морфемної структури слова. Так, слово пир походить від пити, тому що це не заперечується його морфемною будовою: корінь пи- і суфікс -р (такий суфікс мають слова жир, дар, які відповідно походять від жити і дати).

Генетичний (генеалогічний) принцип полягає в зіставленні слів тільки споріднених мов, тобто в забороні виходити за межі мовної сім'ї.

Речовий принцип передбачає звернення до позначуваних словом реалій і речей, до етнографії. Так, назва квітки братики стає зрозумілою, коли врахувати, що кожна квітка складається з поєднаних двокольорових пелюсток. Етимологію слова червоний можна розкрити лише знаючи, що червону фарбу виготовляли з черв'яків (кошенілі).

Просторовий принцип полягає в урахуванні географічної локалізації слова, що може допомогти встановити, з якої мови запозичене слово.

Від наукової потрібно відрізнити народну етимологію.

Народна (побутова) етимологія - етимологізування за першим випадковим співзвуччям, без врахування фонетичних законів, способів переходу значень, морфемного складу та його змін і переосмислення невідомого (незрозумілого) чи маловідомого слова за випадковою подібністю з відомим і зрозумілим, що призводить до хибного встановлення внутрішньої форми, а часто й до фонетичного "спотворення" слова. Так, слово козак, яке є давнім запозиченням

із тюркських мов, деякі "любители етимологізувань" пов'язують зі словом коза (мовляв, козаки високо і легко стрибали, як кози). Слово кооператив у народі нерідко вимовляють, як купиратив, мотивуючи це слово як "місце, де можна щось купити", а кросівки як красовки, мотивуючи їх як красиві. Слово сальний у виразі сальний анекдот нерідко зближують із сало ("жирний анекдот"), тоді як насправді воно походить від фр. sale "грязний".

Народною етимологією зумовлена перекручена вимова таких слів, як копитал (капітал), помир (цигарки "Памір"), мілкоскоп (мікроскоп), нервоз (невроз), нерво-патолог (невропатолог); рос. спинжак (пиджак), верояции (варіації), клеветон (фельетон), гульвар (бульвар).

Дуже часто факти народної етимології трапляються в дитячому мовленні, що відзначено К. Чуковським у книжці "Від двох до п'яти": всадник - "это который в саду", деревня - "где деревьев много", кустарник - "старик, который караулит кусты", лодырь - "человек, который делает лодки", мельница - "жена мельника". У дитячому мовленні нерідко можна почути слова мазелін (вазелін), вулиціонер (міліціонер), тепломтр (термомтр).

Відомі випадки, коли слова у спотвореній під впливом народної етимології формі закріплюються в мові. Так, скажімо, рос. свідетель походить від слова вдьти "відати, знати" і повинно було б писатися як сведетель, однак під впливом більш відомого сучасним мовцям слова видеть стало сприйматися як похідне від нього, чим і пояснюється його теперішнє написання.

Фразеологія

Поняття фразеології

Фразеологія (від гр. phrasis "вираз" і logos "наука") - 1) сукупність фразеологізмів даної мови; 2) розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови.

Предметом фразеології як науки є дослідження природи фразеологізмів і їх ознак, а також виявлення закономірностей функціонування їх у мові.

Фразеологізми - стійкі словосполучення. Це готові сполучення слів, які не створюються в мовленні подібно до вільних словосполучень (новий костюм, великий будинок, читати газети, йти до школи), а відтворюються: якщо мовцеві необхідно вжити фразеологізм, то він його вилучає, як і слово, в готовому вигляді зі свого фразеологічного запасу, а не будує його заново.

Щоб усвідомити різницю між фразеологічними й вільними словосполученнями, порівняємо фразеологізм *кури не клюють* і вільне словосполучення *кури не клюють*.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ

кури не клюють.

Кожне слово зокрема не має власного значення; значення притаманне фразеологізму в цілому.
У нього грошей кури не клюють.

Переставити слова не можна, бо перестановка слів руйнує фразеологізм.
**У нього грошей не клюють кури.
Кури у нього грошей не клюють.*

Від компонентів словосполучення не можна утворити зменшувальні (пестливі) форми.
* У нього грошей курочки не клюють.

У середину словосполучення не можна вставити якесь слово.
* У нього грошей кури зовсім не клюють.

ВІЛЬНЕ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

кури не клюють.

Значення складається зі значень слів, що входять до словосполучення.
Це зерно кури не клюють.

Перестановка слів допускається, і вона не впливає на значення словосполучення.
Це зерно не клюють кури. Кури це зерно не клюють.

Від компонентів словосполучення можна утворити зменшувальні (пестливі) форми.
Це зерно курочки не клюють.

У середину словосполучення можна вставити якесь слово.

Це зерно кури зовсім не клюють.

Таким чином, фразеологізми характеризуються відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю, непроникністю. Достатньо навіть однієї з перелічених ознак, щоб вважати словосполучення фразеологізмом. Усі ці ознаки зближують фразеологізм зі словом. Переважна більшість фразеологізмів еквівалентна окремому слову, і, як окремі слова, фразеологізми виступають у ролі єдиного складеного знака: *нуль без палочки* - ніщо; *кирпу гнути* - гордувати; *на руку ковінька* = вигідно; *без року тиждень* = недавно; *ні кола ні двора* = нічого; *пекти раків* = червоніти; *кіт наплакав* = мало; *лізти в вічі* - набридати; *рос. спустя рукава* = небрежно; *одержать победу* = победить; *точить лясы* - бездельни чать; англ. *to skate on thin ice* (буквально "кататися на тонкому льоді") = *to risk* "ризикувати" *a mare's nest* (буквально: "кобиляче гніздо") = *fable* "небилиця"; нім. *in Wasser fallen* (буквально: "впасти у воду") = *zerrüttet werden* "розстроїтися"; фр. *piquer un chien* (буквально: "уколоти собаку") = *sommeiller* "задрімати".

На відміну від вільного словосполучення, де кожне повнозначне слово є окремим членом речення, фразеологізм у цілому виступає єдиним членом речення.

Із вільним словосполученням фразеологізм зближується тим, що складається з окремих слів, тобто є нарізнооформленим. Слово має один наголос, а фразеологізм має стільки наголосів, скільки є в ньому повнозначних слів.

Отже, фразеологізм, із одного боку, зближується зі словом, а з іншого - зі словосполученням. Виходячи з вищенаведених характеристик, можна дати таке визначення фразеологізму:

Фразеологізм - відтворювана одиниця мови з двох або більше слів, цілісна за своїм значенням і стійка за складом та структурою.

Фразеологізми є знаками вторинної номінації, де образ словосполучення, його первинна мотивація переносяться на нову (іншу) ситуацію. Через те фразеологізмам притаманна образність. Порівняємо речення: Йому цей капелюх не потрібен і Йому цей капелюх так потрібен, як рибі зонтик (як корові сідло, як п'яте колесо до воза). При використанні цих фразеологізмів разом із значенням непотрібності на поверхню спливає яскрава внутрішня форма (образ, гештальт) цих фразеологізмів.

Очевидно, колись усі фразеологізми були вільними словосполученнями. Вільне словосполучення, потрапляючи в інший, не характерний для нього контекст, набуває переносного значення (пор. грати першу скрипку а симфонічному оркестрі і грати першу скрипку в компанії бізнесменів; рос. принимать лекарства в час по чайной ложке і делать что-либо через час по чайной ложке). Постійне вживання словосполучення в прямому й переносному значеннях зумовлює усталення фразеологізму. Водночас, для того щоб словосполучення стало фразеологізмом, необхідно, щоб хоч одне зі слів повністю або частково втратило вільне значення (солонина вдова, дерев'яний рубль, яловий професор). Перетворенню вільних словосполучень у фразеологічні сприяє й частота їх вживання в певні періоди, пов'язана з актуальністю виражених ними понять у той чи інший період (холодна війна, оксамитова революція, празька весна тощо).

Іншим джерелом виникнення фразеологізмів є запозичення. Запозичені фразеологізми можуть виступати як у перекладеному, так і в оригінальному вигляді: час - гроші (англ. time is money), синя панчоха (англ. blue stocking), бути чи не бути (англ. to be or not to be), лат. contra spem spero "без надії сподіватись", memento mort "пам'ятай про смерть", аима матер "мати-годувальниця", tabula rasa "витерта (чиста) дошка", фр. C'est la vie "таке життя".

У науці існує проблема складу фразеології. Одні мовознавці до неї відносять лише номінативні форми, тобто словосполучення. Інші, котрі дотримуються широкого розуміння фразеології, сюди відносять й комунікативні форми - крилаті вирази у формі речень.

Кожна мова відзначається своєю оригінальною фразеологією, що пов'язано з неповторністю побуту, звичаїв, культури та й загалом ментальності народу. У фразеології ще більшою мірою, ніж у лексичній, відображено національну картину світу. Фразеологізми з одним і тим самим значенням у різних мовах мають неоднакову внутрішню форму (мотивацію). Пор. укр. сам на сам (на чотири ока), рос. с глаза на глаз, фр. tête à tête "голова з головою", англ. face to face "обличчя до обличчя", нім. unter vier

Augen "між чотирма очима"; укр. спасти на думку, рос. взбрести на ум; укр. бути напідпитку, рос. быть под хмельком, англ. to have a drop in one's eye (буквально: "мати краплину в одному оці"); укр. коли рак свисне, рос. после дождика в четверг, англ. when the pigs fly (буквально: "коли свині літатимуть"), фр. attendez-moi sous l'orme (буквально: "почекайте мене під в'язом"); укр. говорити про Химині кури, рос. говорит ерунду, англ. to talk of a dog's hind leg (буквально: "говорити про задню ногу собаки"); укр. у сорочці родитися, англ. to be born with a silver spoon in one's mouth (буквально: "народитися зі срібною ложкою в роті"), нім. Schwein haben (буквально: "свиню мати").

Національна своєрідність фразеології і в тому, що в ній зафіксовано реалії життя народу, його історії тощо: укр. на рушник стати, дістати гарбуза, передати куті меду, облизати макогона, наче набігла татарська орда, реве як орда в таборі, висипався хміль із міха, до булави треба голови, язик до Києва доведе, рос. коломенская верста, казанский сирота, Москва слезам не верит тощо.

Класифікація фразеологізмів

Існують різні класифікації фразеологізмів. Найвідомішою є класифікація фразеологізмів за ступенем злютованості їх компонентів, яку розробив французький мовознавець Ш. Баллі і доповнив російський мовознавець В.В. Виноградов (1894-1969).

За цією класифікацією фразеологізми поділяють на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення - семантично неподільні фразеологічні одиниці, значення яких не впливає зі значень їх компонентів.

Наприклад: собаку з'їсти "бути майстром у якійсь справі". Тут власні значення слів собака і їсти не відіграють жодної ролі, бо неможливо пояснити, чому знання й досвід передбачають поїдання собак.

До фразеологічних зрощень належать такі фразеологізми, як укр. точити лясси (баляндраси) "вести пусті розмови", пекти раків "червоніти від сорому", дати кучми "побити", підсунути свиню "підступно завдати прикрощів комусь", збити з пантелику "викликати розгубленість у кого-небудь, дезорієнтувати"; рос. бить баклуши "нічого не робити, байдикувати", как пить дать "напевне", реветь белугой "сильно плакати", сапоги в смятку "нісенітниця", у черта на куличках "дуже далеко"; польськ. das deba "втекти" (буквально: "дати дуба"), англ. a fishy story "видумка" (дослівно: "риб'яча розповідь, казка"), to show the white feather "злякатися" (буквально: "показати біле перо").

Фразеологічні зрощення називають ще ідіомами (від гр. ідіома "самобутній зворот"), під якими розуміють фразеологізми з повною втратою внутрішньої форми. Пояснити, як склалося значення ідіом, - складна етимологічна проблема. Так, наприклад, англ. tit to tat має значення "око за око", але пояснити, що означають слова tit і tat, ніхто не може.

Ідіоми неможливо дослівно перекласти на іншу мову. До ідіоми в іншій мові можна лише відшукати ідіому-відповідник, якщо така є, або перекласти її одним словом чи вільним словосполученням. Скажімо, англ. skeleton in the cupboard перекладається як "сімейна таємниця", хоч дослівний переклад - "скелет у буфеті", англ. to wear one's heart on one's sleeve перекладається як "бути відкритим, відвертим", хоча дослівний переклад - "носити серце на рукаві".

Фразеологічні єдності-семантично неподільні фразеологічні одиниці, цілісне значення яких умотивоване значенням їх компонентів.

Значення фразеологічної єдності виникає внаслідок узагальненого переносного значення вільного словосполучення. Це результат образного метафоричного переосмислення словосполучення. Як приклади можна навести такі фразеологічні єдності: зробити з мухи слона "перебільшити щось", пальцем не ворухнути "нічого не зробити", мілко плавати "не мати достатніх здібностей, сил, знань для певної справи; погано розумітися на чомусь", прикусити язика "замовчати", тримати камінь за пазухою "приховувати ненависть до кого-небудь; готувати помсту", гнути спину "важко працювати", плисти за течією

"пасивно підкорятися обставинам"; рос. брать быка за рога "починати з найважчого", сесть в лужу "оскандалитися", положить зубы на полку "голодувати, відчувати нестаток".

Як бачимо, для фразеологічних єдностей характерна семантична двоплановість. В окремо взятих ізольованих від контексту таких зворотах не можна однозначно встановити їх семантику, бо такі словосполучення можуть уживатися як вільні у прямому значенні і як фразеологічні в переносному, тобто вони є омонімічними. Наприклад: Стоматолог закінчив примірку і поклав зуби на полицю. Гроші вичерпались, і йому довелося на деякий час покласти зуби на полицю; Плисти за течією ріки значно легше, ніж проти течії. Він усе своє життя плыв за течією, ніколи не чинив спротиву. Дівчина намилила голову, а потім змила її теплою водою. На зборах йому добре намилили голову.

Фразеологічні сполучення - звороти, в яких самостійне значення кожного слова є абсолютно чітким, але один із компонентів має зв'язане значення.

Наприклад: брати участь, досада бере, розквасити ніс; рос. загадычный друг, уклончивый ответ, щекотливый вопрос, потупить глаза, одержать победу, нанести поражение; англ. to break silence "порушити мовчання", to make friends "подружитися"; нім. die Kraft nehmen "позбавити сил", das Wort ergreifen "брати слово".

У кожному наведеному звороті всі слова мають своє значення, але одне зі слів реалізує таке значення, як правило, тільки в цьому звороті. Так, скажімо, слово розквасити реалізує значення "розбити до крові" лише зі словами ніс, обличчя та їх синонімами. Слово брати має значення "проймати" тільки у сполученнях зі словами досада, злість (не можна сказати радість бере, щастя бере тощо). Російське слово одержать актуалізує значення "здобути" тільки в поєднанні зі словами победа і верх (не можна сказати одержать образование, одержать деньги тощо), а загадычный "щирий" загалом поєднується лише зі словом друг.

Ті мовознавці, що дотримуються широкого розуміння фразеології, тобто відносять до неї комунікативні одиниці (речення) і будь-які влучні (крилаті) фрази, виділяють четвертий тип фразеологізмів - фразеологічні вирази.

Фразеологічні вирази - стійкі за складом і вживанням семантично подільні звороти, які складаються повністю зі слів із вільним значенням.

Фразеологічні вирази - це прислів'я, приказки, афоризми відомих політиків, письменників, діячів науки й культури: Не все золото, що блищить; Крапля камінь точить; Сім раз відмір, один відріж; І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь (Т. Шевченко); Караюсь, мучусь, але не каюсь (Т. Шевченко); Борітеся - поборете (Т. Шевченко); Лиш боротись - значить жить (І. Франко); Та є печальна втіха далєбі; комусь на світі гірше, ніж тобі (Ліна Костенко); Любви все возрасты покорны (О. Пушкін); Перейти рубікон (Цезар); У здоровому тілі здоровити дух (Ювенал); Вірю, бо це абсурд (Августин); Гроші не пахнуть (Веспасіан); Добрим и намірами вимощене пекло (С. Джонсон); Блажен муж, що не йде на раду нечестивих (Біблія).

Фразеологізми - це майже завжди яскраві, образні вирази. Вони є важливим експресивним засобом мови. Кожна культурна людина повинна володіти цим скарбом літературної мови.

Лексикографія

Поняття лексикографії

Лексикографія (від гр. *lexikos* "словниковий" або *lexicon* "словниковий запас" і *igrafo* "пишу") - розділ мовознавства, який займається теорією і практикою укладання словників.

Це наука, яка має практичне застосування. Словники необхідні для вивчення рідної та іноземної мов, для піднесення культури усної та писемної мови і загалом інтелекту людини. Культурний рівень нації та рівень розвитку мови часто оцінюють за кількістю виданих словників.

Лексикографія тісно пов'язана з лексикологією. Укладання словників вимагає великих теоретичних знань і доброго чуття мови, тобто розуміння відтінків значення слова, особливостей його вживання, сполучуваності з іншими словами тощо.

Розрізняють теоретичну і практичну лексикографію.

Теоретична лексикографія опрацьовує загальну теорію словників: розробляє принципи відбору лексики, розташування слів і словникових статей, структуру словникової статті (граматичний і фонетичний коментар до слова, виділення і класифікація значень, типи словникових визначень, система ремарок, типи ілюстрацій, подача фразеологізмів, співвідношення лінгвістичної і нелінгвістичної, тобто енциклопедичної, країнознавчої інформації).

Практична лексикографія забезпечує навчання мови - як рідної, так і іноземної, описує й нормалізує рідну мову, дає матеріал для наукового вивчення лексики.

Для сучасної лексикографії характерні: розуміння лексики як системи; діалектичний погляд на значення (його змінність, відсутність чітких меж між значеннями полісемантичного слова тощо); визнання тісного зв'язку лексики з граматиною. Опрацьовуються різні типи словників залежно від того, кому вони адресовані. Є словники академічні, в яких інформація про слово найповніша, і навчальні, які мають на меті навчити людину, що вивчає мову, правильно використовувати слово. Є також словники для широкого використання і словники-довідники, адресовані представникам певної професії.

Типи словників

Усі словники поділяють на енциклопедичні й лінгвістичні.

Енциклопедичні словники описують світ, пояснюють явища, поняття, дають бібліографічні довідки про знаменитих (інколи й одіозних) людей, відомості про країни й міста, про видатні події тощо. Відомими є "Українська радянська енциклопедія" в 17 томах (К., 1960-1966; друге видання в 12 томах вийшло в 1977-1985), "Енциклопедія українознавства" за ред. В. Кубійовича, що вийшла в 1949 р. за кордоном і зараз перевидається у Львові і Києві (т. 1-7, Львів, 1993-1998; т. 1-4, Київ, 1994-1996), "Большая советская энциклопедия" в 50 томах (М., 1950-1958; останнє третє видання в 30 томах вийшло в 1969-1978), "Энциклопедический словарь" у 86 томах Ф. Брокгауза й І. Єфрона (С.-Петербург, 1890-1907), "Encyclopaedia Britannica" (Британська енциклопедія) в 30 томах (п'ятнадцяте видання вийшло в 1974-1986) та ін.

До енциклопедичних належать і галузеві термінологічні словники. Так, останнім часом в Україні з'явилася значна кількість таких словників, як, наприклад, "Словник термінів ринкової економіки" за редакцією В.І. Науменка (К., 1996), "Короткий словник філософських термінів" за редакцією В.М. Козакова (К., 1996), "Словник-довідник з екології" Є.М. Кондратюка і ГЛ. Хархоти (К., 1987), "Словник медичних термінів" В.Й. Кресюка та ін. (Одеса, 1994), "Соціологія: Короткий енциклопедичний словник" за редакцією В.І. Воловича (К., 1998) та багато інших.

Філологи повинні бути обізнані зі словниками лінгвістичних термінів, серед яких слід назвати "Словник лінгвістичних термінів" Є.В. Кротевича і Н.С. Родзевич (К., 1957), "Словник лінгвістичних термінів" Д.І. Ганичаї І.С. Олійника (К., 1985), "Словарь лингвистических терминов" О.С. Ахманової (М., 1966), "Словарь лингвистических терминов" Ж. Марузо (М., 1960; переклад із французької мови), "Словарь американской лингвистической терминологии" Е. Хемпа (російський переклад, М., 1964), "Лингвистический словарь Пражской

школы" И. Вахка (російський переклад, М., 1964), "Słownik terminologii językoznawczej" З. Голомба, А. Гайнца і К. Полянського (Варшава, 1968). "Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini" (Лейпциг, 1975) і надзвичайно цінні за багатством інформації "Українська мова. Енциклопедія." (К., 2000; друге видання - 2004), "Лингвистический энциклопедический словарь" за редакцією В.М. Ярцевої (М., 1990).

Лінгвістичні словники - це словники слів. Вони дають інформацію не про речі, явища, поняття, а про слова. Якщо енциклопедичні словники подають лише назви предметів та явищ, які в мові представлені іменниками та іменними словосполученнями, то лінгвістичні словники пояснюють усі типи слів, їх граматичні та стилістичні ознаки, особливості їх функціонування.

Лінгвістичні словники поділяють на одномовні й багатомовні.

Запитання і завдання

1.	Які слова називають архаїзмами? Яка відмінність між власне архаїзмами й історизмами?
2.	Назвіть групи лексичних архаїзмів.
3.	Що таке семантичні архаїзми?
4.	Які слова називають неологізмами? Які різновиди неологізмів ви знаєте? Що таке авторські неологізми? Який ще існує термін для їх позначення?
5.	Яка різниця між лексичними запозиченнями і кальками?
6.	Опишіть шляхи та способи запозичень.
7.	Яких змін зазнають запозичувані слова при їх адаптації в мові?
8.	Що означає слово <i>пуризм</i> ? Як потрібно ставитися до іншомовних запозичень?
9.	Що таке історична лексикологія?
10.	Дайте визначення етимології.
11.	Дайте визначення фразеології.
12.	Назвіть основні ознаки фразеології.
13.	Що зближує фразеологізм зі словом?
14.	Як виникають фразеологізми?
15.	Які типи фразеологізмів ви знаєте?
16.	Дайте визначення фразеологічних зрощень. Наведіть приклади й обґрунтуйте, чому вони належать до зрощень.
17.	Що таке лексикографія?
18.	Що є предметом теоретичної лексикографії?
19.	Які функції виконує практична лексикографія?
20.	На які два типи діляться всі словники?
21.	Яка відмінність між енциклопедичними і лінгвістичними словниками?
22.	Які енциклопедичні словники ви знаєте?

23.	Назвіть основні словники лінгвістичних термінів.
24.	На які дві групи поділяються лінгвістичні словники?
25.	Для чого потрібні зворотні й частотні словники?
26.	Які різновиди перекладних словників ви знаєте? Назвіть найбільш важливі перекладні словники, що вийшли в Україні.

Лекція 10.

Граматики. Граматичне значення. Граматичні категорії

План

1. Предмет граматики. Розділи граматики. Основні одиниці граматичної будови мови
2. Граматичне значення
3. Граматичні категорії
4. Лексико-граматичні категорії (розряди)

Предмет граматики. Розділи граматики. Основні одиниці граматичної будови мови

Граматики (від лат. *grammatike techne* "письмове мистецтво") - 1) будова мови (система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій); 2) наука, яка вивчає будову мови.

Що стосується граматики як науки, то розрізняють: 1) формальну, яка вивчає граматичні форми та їх структуру, і контенсивну (семантичну), яка вивчає значення цих форм і структур; 2) синхронічну, що вивчає будову мови на певному умовно виділеному часовому етапі, і діахронічну, яка вивчає мовну будову в її історичному розвитку. Із синхронічної граматики виокремлюють функціональну, яка вивчає функції граматичних одиниць.

Граматики складається з двох розділів: морфології й синтаксису.

Морфологія (від гр. *morphe* "форма" і *logos* "слово, вчення, наука") - розділ граматики, що вивчає граматичні властивості слова, зміну форм слів і пов'язаних із ними граматичних значень.

До морфології належить і вчення про частини мови. Можна сказати, що морфологія - це граматики слова.

Синтаксис (від гр. *syntaxis* "побудова, порядок") - розділ граматики, який вивчає засоби і правила побудови висловлювань, тобто його предметом є речення.

Іншими словами, синтаксис - це граматика зв'язного мовлення.

Поділ граматики на морфологію й синтаксис є умовним. По-перше, граматичні значення слів повністю розкриваються тільки в реченні; по-друге, значення такого поділу для кожної конкретної мови залежить від типу її будови: для мов із бідною морфологією (англійської, індонезійської, багатьох тибето-бірманських та ін.) морфологія відходить на задній план, а для китайської, в'єтнамської, тайських, йоруба не має жодної цінності, бо там її (морфології) немає.

Словотвір, або дериватологія (від лат. *derivatio* "відведення води з ріки", а згодом "утворення нових слів від наявного кореня"), займає проміжне місце між лексикологією і граматиною.

У структурі мови граматиці належить центральне місце, а фонетиці й лексиці - периферійне. Фонетика - це матеріальна периферія, а лексика - смислова. Оскільки граматика має узагальнюючий характер, то в ній найяскравіше виявляються найбільш суттєві риси структури мови, а це ще одне свідчення належності граматики до центральної частини, ядра мови.

Однією з особливостей граматики є її абстрактність. Щоправда, абстрактною є й лексика. Слово будинок позначає будь-який будинок незалежно від його форми, розміру, матеріалу, з якого він побудований тощо, а слово людина позначає будь-якого *homo sapiens* (кожну окрему людину і всіх). Однак граматична абстракція є значно вищою від лексичної, так що факти лексичної абстракції здаються конкретними порівняно з граматичною абстракцією. Наприклад, слова будинок, стіл, віз, віл, лікар для лексики - різні одиниці, а для граматики - одне й те ж: іменники чоловічого роду в називному відмінку однини.

Основні одиниці граматики - морфема для морфології і конструкція (речення) для синтаксису. Правда, є й інші погляди щодо цього. Дехто вважає, що їх значно більше й серед них називає слово, словоформу, словосполучення, просте речення, складне речення, надфразу єдність і навіть текст. Однак таке розуміння основних одиниць морфології та синтаксису не є коректним хоча б тому, що кожен мовний рівень повинен мати тільки одну основну одиницю.

Хоч у граматиці певною мірою використовують суто формальний, технічний опис будови мови, проте головною її метою є виявлення значень, що стоять за мовними структурами. Таким чином, основними для граматики є проблеми граматичної семантики (граматичних значень).

Грамматичне значення

Грамматичне значення - узагальнене (абстрактне) мовне значення, яке властиве рядам слів, словоформ, синтаксичних конструкцій і яке має в мові регулярне (стандартне) вираження.

Так, слова весна, літо, парк, робітник, праця, голубінь мають значення предметності; добрий, теплий, зелений, дзвінкий, золотий, дерев'яний - значення ознаки; йти, летіти, співати, їсти - значення процесуальності; дороги, книжки, стола, вікна, олії, бензину - значення родового відмінка; читав, думала, кричало, любили - значення минулого часу і т.д.

Крім тут згаданих, можна ще назвати граматичні значення роду, числа, особи, предикативності, суб'єкта, об'єкта та ін.

Як бачимо, граматичне значення відрізняється від лексичного масовістю, груповим характером свого виявлення, тобто воно властиве великим групам слів. Крім цього, граматичне значення відрізняється від лексичного:

1. Відношенням до слова і будови мови.

Воно є обов'язковим (не можна вжити слово, не використавши притаманні йому граматичні значення роду, числа, відмінка тощо). Оскільки граматичне значення характерне для багатьох слів, конструкцій тощо, то воно є значно частотнішим від лексичного. Якщо підрахувати, скільки разів трапляються слова людина чи робити на 100 сторінках якогось тексту і скільки там словоформ у родовому відмінку, то виявиться, що названих слів там може і не бути, а форма родового відмінка буде чи не в кожному реченні, а то й декілька в одному реченні.

2. Характером узагальнення.

Якщо лексичне значення пов'язане з узагальненням властивостей предметів і явищ дійсності, то граматичне значення - з узагальненням властивостей слів, з абстрагуванням від їх лексичного значення. Саме тому на відміну від

лексичних значень, кількість яких є неосяжною, граматичні значення кількісно обмежені й строго фіксовані.

3. Відношенням до мислення й об'єктивної дійсності.

Якщо лексичне значення співвідноситься з об'єктивною дійсністю, то граматичне значення може не співвідноситися з позамовним референтом. Чому, наприклад, ліс чоловічого роду, а діброва, яка є тим же лісом, жіночого роду, обґрунтувати позамовними фактами неможливо. Якби граматичне значення завжди співвідносилось із позамовною дійсністю, то слова-відповідники в різних мовах мали б одні й ті самі граматичні значення, однак цього немає навіть у близькоспоріднених мовах. Наприклад, укр. степ, мазіль, біль, Сибір є іменниками чоловічого роду, а рос. степь, мозоль, боль, Сибирь - жіночого роду; укр. артист, дантист, оркестр - чоловічого роду, а драма - жіночого роду, тоді як польськ. *artusta, dentusta, orkestra* - жіночого роду, чоловічого роду; укр. дівча середнього роду, а рос. девочка жіночого роду.

4. Способом вираження.

Граматичне значення має регулярне (стандартне) вираження. Про наявність граматичного значення в мові можна говорити лише в тому випадку, коли воно формально виражене в мові. Так, значення багатократно повторюваної дії в дієсловах виражається за допомогою префікса по- і суфікса -ува- (пописувати, посвистувати), а значення давального відмінка іменників - закінченнями -у (-ові), -і (сину, батькові, доньці). І хоч одне граматичне значення може виражатися різними формальними показниками і, навпаки, різні граматичні значення - одним граматичним показником (сестра - називний відмінок однини, брата - родовий відмінок однини, жнива - називний відмінок множини), однак список морфем для вираження певного граматичного значення є строго фіксованим. Ця ознака граматичного значення настільки важлива, що дехто з мовознавців бере її за основу його визначення: граматичне значення - значення, яке в даній мові регулярно виражається граматичними засобами.

Граматичні значення бувають трьох типів: дериваційні, реляційні й модальні.

Дериваційні значення - це незмінні, постійні показники слова, що дають йому певну граматичну класифікацію. Так, значення роду іменників, виду дієслів, перехідності, зворотності є дериваційними.

Реляційні значення (від лат. *relatio* "відношення") є змінними. Вони видозмінюються від однієї словоформи до іншої. Реляційні значення використовуються мовою для зв'язку слів у реченні. До них належать значення роду прикметників, значення відмінків, значення особи та ін.

Модальні значення виражають відношення людини до висловленої думки і до об'єктивного світу - ствердження, заперечення, умовність, бажаність, запитання, волевиявлення тощо.

Граматичні категорії

Граматична категорія - система протиставлених одна одній однорідних граматичних величин (граматичних форм із однорідним значенням).

Для того щоб констатувати, що в якійсь мові є певна граматична категорія, потрібно, щоб був ряд форм, об'єднаних якимсь спільним значенням, щоб усередині цього об'єднання було протиставлення і щоб ті протиставлені значення мали формальне вираження. Так, граматичною категорією є категорія числа, бо вона об'єднує мовні одиниці на основі спільного значення "число". Всередині цього об'єднання протиставляються одиничність і множинність, і граматичні значення однини й множини формально виражаються за допомогою спеціальних закінчень. Пор.: ліс - ліси, весна - весни, озеро - озера, де граматичне значення однини виражене нульовим закінченням і закінченнями -а та -о, а граматичне значення множини - закінченнями -и та -а.

Формальне вираження - дуже важлива ознака граматичної категорії, бо саме її наявність чи відсутність є основним критерієм виділення граматичної категорії. Річ у тім, що певне значення в одній мові може існувати як граматичне, а в іншій мові як лексичне. Звідси розрізняють граматичні й поняттєві категорії. Наприклад, існує поняттєва категорія статі й граматична категорія роду. Поняттєва категорія статі є універсальною, тобто всі люди незалежно від використовуваної ними мови розрізняють чоловічу і жіночу стать. Однак категорія роду притаманна далеко не всім мовам. Скажімо, її немає в англійській, китайській, тюркських і фіно-угорських мовах, бо там немає спеціальних формальних засобів її вираження. В українській мові, як і в інших слов'янських, а також романських та німецькій мовах, є така категорія, бо тут є формальні засоби її вираження: закінчення (учитель, стіна, вікно), артиклі (нім. *der Vater* "батько", *die Mutter* "мати", *das Kind* "дитя", фр. *le pere* "батько", *la mere* "мати"). Для германських і романських мов характерна граматична категорія означеності/неозначеності, яка формально виражена означеними і

неозначеними артиклями. Так, зокрема, нім. der Tag "день", die Blume "квітка", das Fenster "вікно" означають конкретні поняття, предмети, уже відомі мовцеві й слухачеві, тоді як ті ж іменники з неозначеним артиклем - ein Tag, eine Blume, ein Fenster - означають якийсь день, якусь квітку, якесь вікно. Аналогічно в англійській, французькій, італійській мовах: означеність виражається артиклями - англ. the, франц. le, la, італ. il, la, а неозначеність - артиклями - англ. a, франц. un, une, італ. un, una. У слов'янських мовах, за винятком болгарської і македонської, граматичної категорії означеності/неозначеності немає, бо немає її формального вираження, але поняттєва категорія означеності/неозначеності є і виражається вона лексично (ця книжка, якась книжка).

Мови світу різняться за кількістю і складом граматичних категорій. Так, в іберо-кавказьких мовах є категорія граматичного класу "людини" і "речі", в японській і корейській мовах - категорія ввічливості. Різняться мови й за кількістю протиставлених членів усередині категорій. Наприклад, в англійській мові є два відмінки, в німецькій - чотири, в російській - шість, в українській - сім, у фінській - чотирнадцять, у табасарайській - сорок шість.

Граматичні категорії поділяють на морфологічні й синтаксичні. До морфологічних належать категорія роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи; до синтаксичних - категорія активності/пасивності, комунікативної спрямованості (розповідність, питальність, спонукальність), стверджуваності/залеречуваності, синтаксичного часу й синтаксичного способу.

Морфологічні категорії, в свою чергу, поділяють на класифікаційні й словозмінні.

Класифікаційні (словотворчі, дериваційні) категорії - це такі, члени яких виступають як рубрики класифікації слів. Так, зокрема, класифікаційною є категорія роду іменників і категорія виду дієслова, бо іменники не відмінюються, а класифікуються за родами (кожен іменник належить до одного певного роду), а дієслова розподіляються між трьома видовими групами - дієсловами доконаного чи недоконаного виду або двовидовими.

Словозмінні (релятивні) категорії - граматичні категорії, яких слово може набувати залежно від іншого слова, з яким воно поєднується в реченні. До словозмінних належить категорія роду прикметників, бо прикметники не

класифікуються, а відмінюються за родами і родова форма прикметника залежить від поєднуваного з ним іменника (великий успіх, велика справа, велике враження). Суто реляційною є також категорія відмінка: кожна іменна частина мови змінюється за відмінками.

У мовах світу найчастіше трапляються граматичні категорії роду, відмінка, числа, означеності/неозначеності, ступеня якості, часу, виду, стану, способу й особи.

Категорія роду-граматична категорія, яка полягає в розподілі слів або форм за двома чи трьома класами, традиційно співвідносними з ознаками статі або їх відсутністю.

Вона є в більшості сучасних індоєвропейських мов. Немає її в англійській, фіно-угорських, тюркських, японській та деяких інших мовах. В українській мові категорію роду (чоловічого, жіночого або середнього) має кожен іменник. У прикметниках, порядкових числівниках, присвійних, вказівних, питальних займенниках, дієприкметниках і дієсловах у формі минулого часу ця категорія є залежною від іменника, з яким названі класи слів поєднуються. В італійській, французькій, іспанській і датській мовах іменники мають два роди - чоловічий і жіночий. Категорія роду має формальне вираження. В слов'янських мовах - це закінчення, в романських і німецькій - артиклі (нім. *der, ein* для чоловічого роду, *die, eine* для жіночого, *das, ein* для середнього, фр. *le, un* для чоловічого, *la, une* для жіночого, італ. *il, un* для чоловічого, *la, una* для жіночого роду).

Категорія відмінка - граматична категорія імені, яка виражає його синтаксичні відношення до інших слів висловлювання.

Кількість відмінків у різних мовах неоднакова. Є мови, в яких відмінків зовсім немає: болгарська, італійська, французька, таджицька, абхазька та ін.

Категорія числа - граматична категорія, яка виражає кількісні характеристики предметів думки.

У мовах світу категорія числа не збігається. Є мови, в яких, крім однини і множини, є двоїна і троїна. Двоїна була в давньоукраїнській мові (два стола, див. залишки цих форм у діалектах: дві руці, дві селі тощо). Троїна є в деяких папуаських мовах на острові Нова Гвінея. У давніх індоєвропейських мовах - санскриті, давньогрецькій, давньогерманських було три числа: однина, двоїна і множина.

Категорія означеності/неозначеності (детермінації) - граматична категорія, яка вказує на те, чи мислиться ім'я предмета як єдине в описуваній ситуації (означеність) чи як таке, що належить до класу подібних йому феноменів (неозначеність).

Як уже зазначалося, ця категорія характерна для германських, романських, болгарської, македонської та інших мов і виражається за допомогою артиклів. Означеними є англійський артикль the, німецькі der, die, das, французькі le, la, les (останній для множини), а неозначеними відповідно a; ein, eine, ein; un, une. У болгарській, македонській, румунській і скандинавських мовах існують постпозитивні артикли, тобто артикли, які стоять після слова, приєднуючись до нього як постфікси. Пор.: болг. стол "якийсь стілець" - столгт "певний стілець", маса "якийсь стіл" - масата "певний стіл"; село "якесь село" - селото "певне село".

У тих мовах, де немає артиклів, значення означеності/ неозначеності виражається лексично і контекстуально. Наприклад, в українській мові для цього використовують вказівні займенники цей, ця, це, ці, той, та, те, ті, частки тільки, ще (Тільки учитель цього не знав. Ще чашку!), неозначені займенники якийсь, якась, якесь, якісь, прикметники певний, цілий, невідомий, незнайомий, числівник один, порядок слів (перед присудком - означеність, після - неозначеність: Хлопчик вийшов на вулицю; На вулицю вийшов хлопчик), фразовий наголос (Ось зошит; Ось зошит). Найсильнішим засобом вираження значення означеності/неозначеності є контекст. Як бачимо, в українській мові категорія означеності/неозначеності є не граматичною, а поняттєвою, оскільки тут немає морфологічних засобів її вираження.

Категорія ступеня якості (порівняння) - граматична категорія, яка виражає ступінь якості, що характеризує предмет чи дію.

Розрізняють звичайний, вищий і найвищий ступінь. У деяких мовах є тільки два ступені порівняння - звичайний і елатив, який поєднує значення вищого і найвищого ступенів. Вищий ступінь указує на наявність в об'єкті якоїсь якості більше, ніж в іншому, найвищий - більше, ніж у всіх інших. Звичайний ступінь означає якість безвідносно до ступеня.

Ступені порівняння мають прикметники і прислівники (важкий, важчий, найважчий; темно, темніше, найтемніше). У деяких мовах ступені порівняння

мають також іменники й дієслова. Наприклад, у мові комі кужо "вміє", кужоджик "більше вміє".

Ступені порівняння виражаються афіксами (цікавий - цікавіший - найцікавіший; англ. large "великий" - larger "більший" - largest "найбільший", нім. interessant "цікавий" - interesanter "цікавіший" - interesantest "найцікавіший") і аналітично (відомий - більш відомий - найбільш відомий, англ. difficult "важкий" - more difficult "важкіший", (the) most difficult "найважчий"). У слов'янських, германських і романських мовах є декілька співвідносних за значенням прикметників та прислівників, які творять ступені порівняння від інших основ: укр. добрий - кращий - найкращий; рос. хороший - лучше - наилучший; англ. good - better - best, нім. gut - besser - best (am besten).

Категорія часу - граматична категорія дієслова, яка є специфічним мовним відображенням об'єктивного часу і служить для темпоральної локалізації події або стану, про які йдеться в реченні.

Ця категорія вказує на одночасовість, передування чи наступність події щодо моменту мовлення. У більшості мов є три часи: теперішній, минулий і майбутній. Це абсолютні часи. Крім них, у деяких мовах є спеціальні "відносні" часи, які позначають події відносно якоїсь точки відліку, яка, в свою чергу, визначається відносно моменту мовлення (передминулий час, передмайбутній час, майбутній у минулому тощо).

Категорія виду (аспектуальності) - граматична категорія дієслова, яка узагальнено вказує на протікання дії в часі.

У слов'янських мовах граматично протиставлені доконаний і недоконаний вид. Доконаний вид вказує на досягнення межі, тобто показує обмежену дію або її результат (зашумів, написав). Недоконаний вид не вказує на граничність дії (шумів, писав). У германських і романських мовах, на думку більшості мовознавців, граматичної категорії виду немає, бо там немає формальних морфологічних засобів (спеціальних суфіксів, префіксів) її вираження.

Категорія стану - граматична категорія дієслова, що виражає суб'єктно-об'єктні відношення.

У мовознавстві поки що немає загальноприйнятої класифікації станів, однак у всіх класифікаціях згадується активний, коли носій дієслівної ознаки відповідає

суб'єкту (Учні виконують пісню), і пасивний, коли носій дієслівної ознаки відповідає об'єкту (Пісня виконується учнями).

Категорія способу - граматична категорія, яка виражає відношення названої дієсловом дії до дійсності з погляду мовця.

Це оцінка мовцем дії як бажаної, можливої, передбачуваної (припущення) тощо.

Різні мови мають різний набір форм способу. Їх усіх мовах є дійсний (представляє дію як реальний факт), умовний (представляє дію як можливу, бажану, передбачувану, обумовлену) і наказовий (служить для передачі наказу, спонукання або прохання) способи. Західноєвропейські мови, крім того, витворили особливі форми кондиціонала для позначення обумовлених дій і для вираження допущення, можливості, бажаності і некатегоричного твердження (нім. *Ich würde es gerne tun* "Я охоче зробив би це"). У балканських мовах є ще переповідний спосіб (коментатив), що виражає дію, яку мовець безпосередньо не спостерігав, а переказує її з уст інших. Цим способом передають відтінок недовір'я, сумніву.

В аглютинативних мовах (наприклад, тюркських) налічують від чотирьох до дванадцяти способів, які виражають повинність, підтвердження, намір, згоду тощо.

Категорія особи - граматична категорія дієслова, яка позначає відношення суб'єкта дії до мовця.

Виконавцем дії може бути мовець, його співрозмовник або особа, яка не бере участі в розмові. Відповідно розрізняють першу, другу і третю особу (пишу, пишеш, пише).

Категорія особи належить до узгоджувальних, словозмінних. Вона виражається особовими закінченнями (я працюю, він працює; англ. / *work, he works*). У деяких мовах (самодійських, палеоазіатських) категорія особи характерна не тільки для дієслів, а й для імен у позиції присудка. Так, у коряцькій мові г'оляйгым "чоловік-я", г'оляйгыт "чоловік-ти", г'оля "чоловік-він"; нытуйгым "молодий-я", нытуйгыт "молодий-ти", нытуйкын "молодий-він". Однак є й такі мови, в яких категорія особи загалом не виражена. До них належать японська, китайська, індонезійська та деякі інші.

Лексико-граматичні розряди (категорії)

Від граматичних категорій треба відрізнити лексико-граматичні розряди, які нерідко називають лексико-граматичними категоріями.

Лексико-граматичні розряди (категорії) - це граматично важливі групи слів у межах певної частини мови, які мають такі властивості:

1) об'єднуються за спільною семантичною ознакою. Наприклад, лексико-граматичні розряди становлять збірні іменники, речовинні іменники, іменники - назви істот, іменники - назви неістот, власні назви, загальні назви, зворотні дієслова, бо кожна така група має спільну семантичну ознаку - збірність, речовинність тощо.

2) можуть мати і можуть не мати формальне морфологічне вираження. Якщо, скажімо, деякі збірні іменники мають формальне вираження - суфікси -ств(о), -(&) {студентство, ганчір'я), зворотні дієслова - постфікс -ся (умиватися, листуватися, обніматися), то власні та загальні назви, речовинні назви, назви істот/неістот формальних показників не мають (місто Орел і летить орел, масло і вікно, ворона і корона);

3) взаємодіють із пов'язаними з ними граматичними категоріями. Так, від зворотності дієслів залежить категорія стану (зворотні дієслова не належать до активного стану); від істоти/неістоти - категорія відмінка (у назвах істот форма знахідного відмінка збігається з формою родового, у назвах неістот форма знахідного відмінка збігається з формою називного); від особи/неособи - категорія роду (назви осіб мають, як правило, категорію чоловічого або жіночого роду, назви неосіб - усі три роди); від власних і загальних назв - категорія числа (власні назви мають форму лише однини або лише множини (Київ, Суми), загальні назви мають форми однини і множини (стіл - столи, книжка - книжки);

4) можуть мати і можуть не мати протиставлені всередині розряду ряди форм. Якщо, наприклад, власні назви протиставляються загальним, назви істот - назвам неістот, перехідні дієслова - неперехідним дієсловам, то всередині речовинних і збірних іменників подібного протиставлення немає.

Запитання і завдання

1.	Дайте визначення граматики.
----	-----------------------------

2.	Які різновиди граматики ви знаєте?
3.	З яких розділів складається граMATика? Дайте визначення цих розділів.
4.	Що є предметом морфології і синтаксису?
5.	Яке місце в структурі мови займає граMATика? Обґрунтуйте свою відповідь.
6.	Що таке граMATичне значення? Чим воно відрізняється від лексичного?
7.	Які типи граMATичних значень ви знаєте?
8.	Дайте визначення граMATичної категорії. Що необхідно враховувати при визначенні граMATичної категорії?
9.	Як класифікують граMATичні категорії?
10.	Назвіть і охарактеризуйте основні граMATичні категорії.
11.	Що таке лексико-граMATичні розряди (категорії)? Чим вони різняться від граMATичних категорій?

Лекція 11. Морфема та словоформа

План

1. Поняття морфеми
2. Види морфем
3. Морфеміка
4. ГраMATична форма слова

Поняття морфеми

Морфема (від гр. *morphe* "форма") - мінімальна двостороння одиниця мови.

Так, наприклад, у слові *рука* виділяються дві морфеми - *рука*. Звукосполучення *рук* вважається окремою морфемою тому, що за цим звукокомплексом (планом вираження) закріплене значення, пов'язане з поняттям *руки*. Так само окремою морфемою є *-а*, бо це також двостороння одиниця: має план вираження - звук [а] і план змісту - "називний відмінок, однина, жіночий рід". Обидві морфеми є мінімальними (елементарними) двосторонніми одиницями, бо їх не можливо поділити на простіші (менші) одиниці, які б також мали вираження і зміст.

Морфеми виділяють шляхом порівняння слів за звучанням і значенням. Якщо певні одиниці на основі порівняння виявляються мінімальними, тобто такими, що не можуть далі ділитися, то це й будуть морфеми. Наприклад:

вода, роса, стіна, лоза, зима, весна

води
воді
водою
води
вод
водами водах

Зіставивши форми в колонці, можна виділити спільну частину вод і відмінні частини -а, -и, -і, -ою, -оми, ах, а зіставивши форми в рядку - спільну частину а і відмінні вод-, рос. стін-, лоз; зим-, весн-. Усі виділені таким чином елементи мають вираження і зміст, тому їх слід вважати окремими морфемами. Це зіставлення вказує і на те, що морфема можуть мати матеріальне вираження і можуть його не мати. Так, зокрема, вод визначаємо як Форму жіночого роду в родовому відмінку множини. Але в цьому випадку немає матеріального показника цих значень. Саме відсутність матеріального закінчення і вказує на ці значення. Отже, є всі підстави вважати, що тут наявна морфема, але вона матеріально не виражена. Такі морфема називають нульовими. Нульову морфему видаляють лише там, де в інших формах цього слова є матеріально виражені морфема.

Морфема може варіюватися. Оскільки морфема є двосторонньою одиницею, то вона може варіюватися в плані вираження і в плані змісту. Наприклад, у словах надписати і надіслати одна морфема виступає в двох формальних варіантах - над- і наді-, а в словах надкусити й надбудувати - у двох змістових варіантах: "відняти частину*" і "додати частину, збільшити щось". Морфема пис- може реалізуватися у таких варіантах, як пис- (писати), пис'- (письмо), пиш- (пишу), морфема рук- - у варіантах рук- (рука), руч- (доручити), руц'- (руці)- Закінчення множини іменників англійської мови реалізується в таких варіантах, як -s (cats [kaets] "коти"), -z (pens [penz] "ручки"), -iz (boxes f'boksiz] "ящики"). Отже, морфема реалізується як певна сукупність варіантів, тобто є абстрактною одиницею, інваріантом, мовною одиницею. Варіанти морфема називають аломорфами, або морфами. Вони є лінійними мовленнєвими одиницями. Як фонема є класом алофонів, так морфема є класом аломорфів.

У більшості мов морфема не збігається зі складом. Так, у слові дорога є дві морфема (дорог- і -а) і три склади (до-ро-га). Повний збіг морфема і складу характерний для китайської, в'єтнамської та деяких інших мов, у яких цю одиницю називають морфослабевою, або силабоморфемою.

Морфемі мають три основних типи значень: речове, дериваційне і реляційне.

Речове (лексичне) значення - це узагальнене відображення дійсності, виражене поняття. Так, морфема чит- (читати, читач, читальня) виражає значення "сприймати щось зображене літерами", морфема добр- (добрий, добро та) виражає значення позитивної оцінки, морфема дерев-(дерево, дерев'яний) - значення, пов'язане з "багаторічною рослиною з твердим стовбуром".

Дериваційне значення - значення, яке доповнює речове, уточнює, конкретизує його. Морфема -ач у слові читач вказує на особу за дією ("той, хто читає"), а морфема -льн-у слові читальня - на приміщення ("місце, де читають"). Дериваційне значення стосується лексики і граматики.

Реляційне значення - суто граматичне значення, яке вказує на відношення між словами в реченні. Наприклад: Хлопчик читає книжку. Він дуже зацікавився цією книжкою. Тут морфемі -є, -у, -єю, -ою мають реляційне значення.

Види морфем

Морфемі поділяються на сегментні й несегментні.

Сегментні морфемі - морфемі, які виділяються шляхом сегментування (членування) лінійної одиниці - слова.

Сегментні морфемі, в свою чергу, поділяються на корені й афікси.

Корінь - сегментна частина, що є спільною для всіх споріднених слів. Він є центром слова, носієм речового (лексичного) значення. Корінь обов'язково наявний у кожному слові, через що корені кількісно не обмежені (їх кількість постійно збільшується у зв'язку з появою нових слів). Слово може мати у своєму складі два і більше коренів: укр. водогін, англ. blackboard "дошка" (буквально "чорна дошка"), фр. timbre-poste "поштова марка", нім. Wörterbuch "словник" (буквально "словникова книжка").

Афікс (від лат. affixus "прикріплений") - службова морфема, приєднана до кореня, яка виражає граматичне і словотвірне значення. Афікси мають лексико-граматичне, тобто дериваційне (руч-к-а, виручити), або власне граматичне, реляційне значення (рука, руки, рукою). Правда, є афікси, які не мають ні дериваційного, ні реляційного значення, а служать лише для поєднання двох коренів в одне слово (рукоділья). Таке значення можна назвати формально-

структурним. Деякі афікси виконують формально-класифікаційну функцію, як, наприклад, афікс *и-* у слові *приручити* вказує на те, що це дієслово належить до другої дієвідміни (пор. *зеленіти*, *веселіти*, де афікс *і-* вказує на належність цих дієслів до першої дієвідміни). Афікси мають значно абстрактніше значення, ніж корені. На відміну від коренів вони кількісно обмежені, їх можна полічити, подати списком.

Залежно від позиції щодо кореня афікси поділяються на префікси, постфікси, інтерфікси, інфікси, циркумфікси і трансфікси.

Префікс (від лат. *praefixus* "прикріплений спереду") - афікс, який стоїть перед коренем. Наприклад: *заїхати*, *еїхати*, *приїхати*, *виїхати*, *зїхати*, *переїхати*, *доїхати*; англ. *im possible* "неможливий", *un-known* "невідомий", нім. *ver-kaufen* "продавати", *eintreten* "входити", *aufstehen* "вставати". Префікси є в індоєвропейських, семіто-хамітських, кавказьких, австронезійських та інших мовах. Відсутні вони у фіно-угорських, тюркських, монгольських, тунгусо-маньчжурських, корейській, іранській, ескімоській мовах.

Постфікс (від лат. *post* "після" і *fixus* "прикріплений") - афікс, що стоїть після кореня. До постфіксів належать суфікси і флексії (закінчення).

Суфікс (від лат. *suffixus* "прикріплений") - афікс, що стоїть між коренем слова і закінченням: *баб уся*, *знахар к-а*, *поль-к-а*, *орлиний*; англ. *teacher* "учитель", *eat able* "їстівний", *beaut i-fui* "прекрасний"; нім. *Schonheit* "краса".

Флексія (від лат. *flexio* "згинання, відхилення"), або закінчення, - змінний афікс, що стоїть у кінці слова і виражає синтаксичні відношення між словами у словосполученні й реченні. Наприклад: *село*, *білий*, англ. *reads* "читає", нім. *fragst* "питаєш". Флексія виражає реляційне граматичне значення й утворює різні форми слова. & не можна усунути зі складу слова без руйнування його цільно-оформленості: *вікн/о*, *чорн/ий*, *розуми і'ий*, *пиш/у*.

У мовознавстві є й інше розуміння постфікса. Дехто схильний ним вважати лише афікс, який стоїть у слові після його закінчення, наприклад, укр. *смієшся*, рос. *трудящийся*, нім. *Kinderchen*, де афікси *-ся*, *-chen* стоять після закінчень *-єш*, *-ий*, *-єг*.

Інтерфікс (від лат. *inter* "між" і *fixus* "прикріплений") - афікс, що стоїть між двома коренями і служить для зв'язку цих коренів у одному складному слові. Наприклад: *пароплав*, *земл-є-мір*, нім. *Klasse-n-heft* "класний зошит", *Arbeit-stag*

"робочий день". Дехто до інтерфіксів відносить й так звані прокладки між коренем і суфіксом, які використовуються для утворення зручної для вимови форми (для уникнення збігу приголосних, фонетичних чергувань тощо): шосе-й-ний, дністровський, ялтинський.

Інфікс (від лат. *infixus* "вставлений") - афікс, вставлений у середину кореня. Наприклад: гр. *elabon* "узяв" - *la-m-bano* "беру", лат. *pigment um* "фарба" (корінь *pig-*) - *pi-n-go* "фарбую", англ. *stood* "стояв" - *st and* "стояти".

Циркумфікс (від лат. *circum* "навколо"), або конфікс (від лат. *confixus* "разом узятий"), - перерваний афікс, який охоплює з двох боків корінь. Як приклад такої морфеми можна назвати нім. *ge-t, ge-en*, які утворюють форми пасивного дієприкметника (*Partizip II*): *gemach-t* "зроблений", *ge-lesen* "прочитаний". Дехто до циркумфіксів відносить усі випадки префіксально-суфіксального словотворення: *за-річ-ч* (я), рос. *затылок*.

Трансфікс (від лат. *trans* "через, крізь" і *fixus* "прикріплений") - перерваний афікс, вставлений у перерваний корінь. Трансфікси наявні в арабській мові: *bank* "банк" - *banuk* "банки" (трансфікси *a, и-и*).

Несегментні морфеми - морфеми, які не можливо вичленити сегментуванням слова.

До них належать нульова морфема і суперсегментні морфеми.

Нульовими можуть бути флексії (вода - водф, зима - зимф; рос. белф - бела), суфікси (киян-ин -- киянф, болгарин-бол-гарф) і префікси (болг. фхубав "гарний, добрий" - по-хубав "кращий" - най-хубав "найкращий").

Суперсегментними (від лат. *super* "над") є морфеми, які розміщуються над сегментами. Це морфеми наголосу (руки - руки, англ. *progress* "прогрес", *progress* "прогресувати") і морфеми тону (в деяких мовах, як, зокрема, в мові тлінгіт, майбутній час дієслова утворюється високим тоном, а минулий - низьким).

Із функціонального погляду афікси поділяються на словотворчі і формотворчі.

Словотворчий афікс - афікс, який служить для творення нових слів. Наприклад: *учити* - *учитель* - *учите-ль-к-а*; англ. *read* "читати" - *reader* "читач", *friend* "друг" - *friend-ship* "дружба", *help* "допомога" - *helpless* "безпорадний, безпомічний",

book "книжка" - bookish "книжковий"; нім. Bruder "брат" - Bruderschaft "братерство", schon "гарний" - Schönheit "краса", arbeiten "працювати" - Arbeiter "робітник".

Формотворчий афікс - афікс, який служить для творення форм того самого слова: стіл - стола, стол-у, ід-у - ідеш - ід-е, голосний - голосн-іш-ий, писати - писа-в - писа-л-и; англ. book "книжка" - books "книжки", write "писати" - writes "пише", нім. Feder "перо" - Feder-n "пера", schreiben "писати" - schreib-e "пиши" - schreibst "пишеш" - schreibt "пише".

Як бачимо, формотворчі афікси поділяються на флективні, що служать для словозміни (стол-а, стол-у, ід-у, ідеш), і власне формотворчі, які, як правило, займають позицію між коренем і флексією (голосніший, писа-л-и).

Є випадки, коли деякі афікси можна одночасно інтерпретувати як словотворчі і як формотворчі. До цих випадків належать префіксальне творення дієслівних видів (писати - на-писати, підписати, с-писати, переписати тощо), де префікс утворює форму доконаного виду і нове слово, та суфіксальне творення іменників зі значенням одиничності, як, наприклад, горох - горошина (суфікс - ин-творить і нове слово, і нову форму жіночого роду).

Морфеміка

Морфеміка – розділ мовознавства, який вивчає типи й структуру морфем.

Об'єктом дослідження морфеміки є морфеми, їх формальні видозміни (аломорфи) та їх лінійне поєднання. Морфеміка вивчає: 1) види морфем за їх місцем у слові та за функцією (корінь, афікси); 2) типи значень, виражених морфемою (лексичне, граматичне, дериваційне); 3) мовні одиниці морфемного рівня (морфема і морф, лексема і форма слова, основа слова тощо); 4) принципи виділення морфем і правила їх сполучуваності; 5) звукові зміни, пов'язані з комбінаторикою морфем (чергування фонем у морфемах, усичення й нарощення основ) і морфематичні функції наголосу; 6) типи морфів різних класів і морфну структуру слів. Останні два питання належать також до сфери морфонології - розділу мовознавства, який вивчає фонологічну структуру морфем різного типу й використання фонологічних відмінностей для морфологічних цілей.

Морфемний аналіз потрібно відрізнити від словотворчого. Морфемний аналіз відповідає на запитання: "З яких морфем складається слово?". Він передбачає виділення в слові всіх його морфем і встановлення їх значень. Словотвірний

аналіз відповідає на запитання: "Як утворене слово?". Він передбачає виділення у слові твірної основи (основи, від якої утворене аналізоване слово) і способу його творення (при афіксальному способі визначається морфема, за допомогою якої від твірної основи утворене слово).

Граматична форма слова

Граматична форма слова - єдність граматичного значення і засобів його вираження; співвіднесеність певного граматичного змісту з певним граматичним способом у їх єдності.

Так, у фразях на крилах пісні і вдихнути нове життя цій пісні маємо дві різні форми - пісні та пісні, бо в них реалізовані різні значення (значення родового відмінка в першій формі і значення давального відмінка у другій). Форми читатиму і буду читати також слід інтерпретувати як різні, бо, хоч тут однакове значення (значення майбутнього часу, першої особи однини), але різне граматичне вираження (проста і складна форма майбутнього часу).

Різні форми слова становлять його парадигму. Наприклад: читати, читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте, читають, читав, читала, читало, читали, читатиму, читатимеш, читатиме", буду читати, будеш читати..., читав би, читали б, читай, читаймо, читайте, хай читає, хай читають, читаючи і т.д.

Розрізняють синтетичні (прості) й аналітичні (складні) форми слова.

Синтетичні форми - форми, в яких граматичне значення виражене в межах слова, тобто лексичне й граматичне значення синтезовані в одній формі.

Наприклад: праця (граматичне значення називного відмінка однини жіночого роду виражене закінченням слова -а), важніший (граматичне значення вищого ступеня виражене в межах слова за допомогою суфікса -іш), англ. foot "нога" - feet "ноги" (граматичні значення однини й множини виражені в межах слова за допомогою чергування звуків [и] й [і:]).

Аналітичні форми - форми, в яких лексичне і граматичне значення виражені різними словами: лексичне - самостійним словом, а граматичне - службовим. Наприклад: буду писати (лексичне значення виражене словом писати, а граматичне значення першої особи однини майбутнього часу - службовим дієсловом буду); писав би (лексичне значення виражене дієсловом писав, а граматичне значення умовного способу - за допомогою частки би). Пор, ще:

нім. Ich werde schreiben "Я буду писати"; англ. I shall write "Я буду писати", I am writing "Я пишу (в даний момент)", / was writing "Я писав"; more difficult "важніший". Як бачимо, в аналітичних формах службові слова виконують роль словозмінного афікса.

Говорячи про форму слова, слід зазначити, що є слова одноформені (учора, над, знов, вчасно, підтюпцем тощо) й багатоформені (див. вищенаведені форми дієслова читати). У багатоформеному слові виділяють його постійну частину, яку називають основою слова, і змінну частину, яку називають формантом:

Трапляються випадки, коли багатоформене слово не має єдиної основи для всіх словоформ, і різні словоформи цього слова утворюються від різних коренів. Наприклад: йде - йшов, я - мене, поганий - гірший, англ. good "добрий" - better "кращий", нім. du "ти" - dich "тебе", лат. bonus "добрий" - optimus "найкращий". Це явище називається суплетивізмом (від лат. "доповнюю", suppletivus "доповнювальний").

Запитання і завдання

1.	Дайте визначення морфемі й обґрунтуйте його.
2.	Як ви розумієте вираз <i>варіювання морфем</i> ? Як називаються варіанти морфем?
3.	Які типи значень властиві морфемам? Підкріпіть свою відповідь конкретними прикладами.
4.	На які два види поділяються всі морфемі?
5.	Назвіть різновиди сегментних морфем. До кожного різновиду наведіть приклади.
6.	Що таке суперсегментні морфемі?
7.	Як класифікуються морфемі з функціонального погляду?
8.	Як називається розділ мовознавства, який вивчає морфемі? Назвіть основні проблеми цього розділу.
9.	Чим відрізняється морфемний аналіз від словотворчого?
10.	Що таке граматична форма слова?
11.	Наведіть приклади синтетичних і аналітичних форм слова.

	Прокоментуйте їх.
12.	Що таке суплетивізм?

Лекція 12. Словосполучення і речення

План

1. Поняття словосполучення. Типи словосполучень
2. Синтаксичні зв'язки слів
3. Речення та його ознаки
4. Актуальне членування речення

Поняття словосполучення. Типи словосполучень

Словосполучення - два чи більше повнозначних слів, об'єднаних синтаксичним зв'язком.

Наприклад: *студентські збори, зустріч товариша, політ на Місяць, співати весело, хлопці та дівчата; новий, гарний і дешевий*; англ. *high building* "велика будівля", *students' answers* "відповіді студентів", *to be in love (with smb.)* "кохати" (буквально: бути в коханні), *to speak loudly* "говорити голосно", нім. *deutsche Sprache* "німецька мова", *Ball spielen* "грати у м'яча", *Drang nach Osten* "натиск на Схід".

Словосполучення є предметом синтагматичного синтаксису, який вивчає валентність слова, способи її реалізації та виражені в словосполученнях синтаксичні відношення.

Валентність (від лат. *valentia* "сила") - здатність слова вступати в синтаксичні зв'язки з іншими словами. Слова можуть бути авалентними (світає), одновалентними (сидить, спить - хто?), двовалентними (їсть - хто? що?), тривалентними (присвятив - хто? що? кому?), чотиривалентними (нагородив - хто? кого? чим? за що?) тощо. Як бачимо, слова відкривають "вакантні місця" (порожні клітинки), які необхідно заповнити іншими словами. Слова, що заповнюють ці "вакантні місця", називають актантами. Крім актантів, є поширювачі, які не зумовлені валентними властивостями слова. Наприклад: Він довго спав на дивані у передпокої. Тут слова *довго, на дивані, в передпокої* відносяться до слова *спав*, але їхні синтаксичні позиції не викликані валентністю дієслова *спати*. Це так звані вільні поширювачі, які називають сирконстантами.

У мовознавстві поки що немає єдності щодо розуміння словосполучення: вчені дають неоднакове його визначення. Різними є погляди й на те, чи словосполучення вичленяються тільки з речення, чи вони існують і поза реченнями. Очевидно, є підстави погодитися з російським мовознавцем В.І. Кодуховим, який вважає, що словосполучення є частиною речення, але воно існує і до речення як будівельний матеріал.

Синтаксичні (вільні) словосполучення потрібно відрізнити від фразеологічних. У синтаксичному словосполученні зберігаються лексичні значення всіх повнозначних слів, що входять до нього; синтаксичний зв'язок є живим, продуктивним (бити лежачого, бити скло, бити в бубон). У фразеологічному словосполученні лексична самостійність одного чи обох його компонентів ослаблена або зовсім утрачена, і воно повністю за характером значення наближається до одного слова (байдики бити).

Словосполучення будується за певними граматичними зразками, які формуються в мові на основі категоріальних властивостей слів і ґрунтуються на синтаксичному зв'язку між словами. Водночас слід не забувати, що здатність слова поєднуватися з іншими словами і форми вияву цієї здатності залежать не тільки від граматичних властивостей слова (передусім від належності слова до тієї чи іншої частини мови), але й від його лексичного значення.

Розрізняють сурядний і підрядний зв'язок між словами у словосполученні. Трагування сурядності як граматично незалежного зв'язку, як це маємо в деяких шкільних підручниках, є некоректним. І при сурядності, і при підрядності слова є залежними, але в першому випадку залежність рівноправна, а в другому - нерівноправна.

Підрядні зв'язки є закритими, а сурядні - відкритими. Один підрядний зв'язок може об'єднувати в складі одного словосполучення лише два повнозначних слова, тоді як сурядний - два і більше. Пор.: читання газет і газети, журнали, книжки... (лежали на столі).

Отже, словосполучення бувають сурядні та підрядні. Щоправда, в мовознавстві існує й інший погляд на це питання, згідно з яким словосполученнями вважають лише ті сполучення слів, які об'єднані підрядним зв'язком, однак останнім часом усе більше утверджується думка, що будь-яке поєднання двох чи більше повнозначних слів, яке характеризується наявністю між ними формально вираженого смислового зв'язку, є словосполученням.

Стосовно підрядного зв'язку слід розрізняти два його різновиди: сильний і слабкий. Сильний зв'язок виникає в тих випадках, коли слово вимагає поширення, тобто коли поширення слова передбачене й зумовлене його лексико-граматичними властивостями; без поширення воно не є самодостатнім. Наприклад; відчутти спрагу, добігти до фінішу.

За слабого зв'язку, який визначається тільки частиномовною належністю головного (стрижневого) слова, реалізуються означальні відношення (цікавий захід, книжка студента, одягнутися швидко).

Зі структурного погляду словосполучення можуть бути двочленними, тричленними і чотиричленними. Двочленні словосполучення утворюються на основі одного зв'язку (чудовий концерт, співати пісню). Тричленні й чотиричленні словосполучення утворюються на основі подвійного й потрійного сильного зв'язку (віддати борг державі, перекласти текст із англійської мови на українську). Тричленні словосполучення можуть бути також утворені на основі поєднання сильного зв'язку і такого слабого зв'язку, який неможливий без сильного (показати дорогу туристу, відчинити двері гостеві).

Складні словосполучення утворюються поєднанням двох чи більше простих словосполучень із одним і тим самим стрижневим словом (новий сусід збоку, швидко завершити сівбу).

Комбіновані словосполучення утворюються на основі зв'язків, які йдуть від різних стрижневих слів, і являють собою поєднання словосполучень. Наприклад: захоплено дивитися новий фільм. Тут словосполучення утворюється поєднанням трьох простих: дивитися фільм, дивитися захоплено, новий фільм.

Відмінність між складними і комбінованими словосполученнями добре помітна, коли графічно показати зв'язки між їхніми компонентами:

Підрядні словосполучення поділяють на предикативні, тобто такі, які співвідносні з підметом і присудком (пташки співають, поле зазеленіло) і непередикативні (спів пташок, зелене поле). Деякі мовознавці, наприклад, В.В. Виноградов, предикативні сполучення слів виключають із словосполучень,

уважаючи, що при наявності предикативного зв'язку будь-яке сполучення слів є реченням, а не словосполученням. Таке твердження не є правомірним, оскільки, по-перше, словосполучення вичленяються з речення (Як гарно в діброві пташки співають!), по-друге, речення на відміну від словосполучення має й інші суттєві ознаки, у першу чергу інтонацію.

Поширеною є думка, що словосполучення характеризується такою властивістю, як номінативність (служить позначенням єдиного, хоч і розчленованого поняття). З цією думкою навряд чи можна погодитися, бо крім номінативних словосполучень (весняний день, державний іспит), є словосполучення, які не мають номінативної функції (збирати врожай, повернутися вчора, відпочивати в санаторії). Окрім того, слово в реченні може належати до декількох словосполучень (Хлопець читає цікаву книжку).

Сумнівним є, що в цьому реченні маємо дві номінації зі словом книжка.

Залежно від того, яке слово є головним (стрижневим) у словосполученні, розрізняють іменні, в яких стрижневим словом виступають іменники, прикметники, числівники й займенники (тези доповіді, достойний подяки, п'ятий у черзі, щось нове; англ. all of them "всі вони", first step "перший крок", нім. die Erfolge der Schüler "успіхи учнів"), дієслівні, де стрижневим словом є дієслово (чинити справедливо; англ. to want to say "хотіти сказати", нім. wenden sich mit einer Bitte "звернутися з проханням") і прислівникові, де головним словом є прислівник (дуже вдало, далеко від лісу; англ. well enough "досить добре", нім. ganz recht "зовсім правильно").

Підрядні словосполучення за характером вираженого в них відношення поділяють на:

1) атрибутивні, в яких залежне слово називає ознаку (великий успіх, радість матері; англ. black negro "чорний негр", the farm of the brother "ферма брата", нім. der böse Löwe "сердитий лев"). В англійській мові будь-який іменник, що стоїть перед іншим іменником, виконує атрибутивну функцію. Пор.: table tennis "настільний теніс", tennis table "тенісний стіл"; stone wall "камінна стіна", wall stone "камінь із стіни";

2) об'єктні, в яких залежне слово є об'єктом (написати твір, вручити нагороду; англ. to make a report "зробити доповідь", to send a telegram "послати телеграму"; нім. Beistand leisten "сприяти" (буквально: здійснювати сприяння), den Brief schreiben "писати листа", die Brücke schlagen "будувати міст");

3) релятивні, в яких залежне слово є релятивом, тобто називає щось, чого немає в самому стрижневому слові, але пов'язане з ним певним відношенням (швидко текти, купатися в озері, працювати з натхненням; англ. to speak slowly "говорити повільно", to walk in the park "гуляти в парку", нім. schnell laufen "швидко бігти", wachsen im Garten "рости в саду").

Синтаксичні зв'язки слів

Як було вже зазначено, словосполучення ґрунтується на синтаксичних зв'язках між словами, що входять до нього. У мовах світу існують, крім сурядного, такі основні типи синтаксичних зв'язків: узгодження, керування, координація, прилягання, тяжіння, інкорпорація, замикання та ізафет.

Узгодження - тип синтаксичного зв'язку, за якого граматичні значення стрижневого слова повторюються в залежному слові. Якщо в обох словах є рід, число і відмінок, то вони повинні бути однаковими. Наприклад: велике радість, польовими стежками; нім. eine neue Feder "нове перо".

В англійській мові узгодження - рідкісне явище, бо тут прикметники не мають показника числа, іменники не мають категорії роду, а категорія відмінка слабо виражена. Як приклади узгодження в англійській мові можна навести лише словосполучення, що складається зі вказівних займенників та іменників: this book "ця книжка" - these books "ці книжки"; that tree "те дерево" - those trees "ті дерева".

Керування - тип синтаксичного зв'язку в словосполученні, коли одні граматичні значення стрижневого слова викликають у залежному слові інші, але конкретно визначені (певні) граматичні значення, тобто форма залежного слова повністю зумовлюється стрижневим словом. Наприклад: читаю книжку, захоплююся книжкою, радію книжці, бракує (брак) книжки, малюнок у книжці; англ. to Ш те "дозволити мені", to kiss her "поцілувати її", mother's room "кімната матері"; нім. schreiben an (seinen) Bruder "писати (його) брату", in Bewegung geraten "приводити в рух".

Координація - це взаємна супідрядність підмета і присудка (особливий тип зв'язку, який не є ні сурядним, ні підрядним), їх взаємна узгодженість. Підмет і присудок формально уподібнюються один одному. Вони можуть координуватися у відмінку, роді та числі (вода чиста), в роді та числі (соловейко щебетав), у числі (дівчата співають), у числі та особі (він сидить, англ. she works "вона працює") тощо.

На відміну від узгодження, координація - це двобічний зв'язок, який поєднує узгодження й керування. Наприклад, в реченні Я читаю присудок керує називним відмінком підмета, а підмет узгоджується з присудком у першій особі однини.

Прилягання - зв'язок між словами в словосполученні, який виражається позиційно (порядком слів) або інтонаційно. Прилягають до стрижневого слова незмінні слова (прислівники, дієприслівники, неозначена форма дієслова). Наприклад; рух уперед, слухати уважно, повірити зразу, уміння аналізувати, відповідати сидячи; нім. arbeiten hier "працювати тут", sehr eifrig "дуже старанно". Для англійської мови це найпоширеніший зв'язок. Тут прилягати можуть усі самостійні частини мови: wonderful song "чудова пісня", nice story "гарне оповідання", great writer "великий письменник", to visit a friend "відвідати товариша", to take interest in smth. "цікавитися чим-небудь", ready to answer "готовий відповідати", to read well "читати добре", awfully glad "дуже радий", the song of the nightingale "пісня солов'я", a travel by bus "подорож автобусом", to fly a plane "пілотувати літак", to run a factory "керувати фабрикою", to begin writing "почати писати" to decide to leave "вирішити від'їхати".

Усі вищенаведені приклади ілюструють позиційне прилягання. Прилягання, яке виражається інтонаційно, можна продемонструвати на таких прикладах: Сильно засмаглий хлопець кидає спис; Ходити довго не міг. Першу фразу можна прочитати так, що слово сильно може інтонаційно прилягати до слова засмаглий (сильно засмаглий) і до слова кидати (сильно кидає). Другу фразу інтонаційно можна також інтерпретувати двояко: Ходити довго/не міг і Ходити/довго не міг.

Тяжіння - це узгодження предикативного означення з підметом. Наприклад: Батько повернувся задоволений; Учитель ходив замислений; Дівчина слухає вдоволена музику. Зі смислового боку цей зв'язок означає, яким є предмет, виражений підметом, у момент здійснення позначуваної присудком дії. Л.А. Булаховський назвав тяжіння подвійним синтаксичним зв'язком, бо, з одного боку, дієслово-присудок керує означенням, а, з другого, означення узгоджується з підметом.

інкорпорація (від лат. in "всередині" і corpus "тіло", "єдине утворення") - поєднання слів-коренів, сукупність яких оформляється службовими елементами. Так, наприклад, чукотське "я виймаю руки" складається з коренів

(слів) ти "я", мити "руки", нто "вихід", які оформлені в один комплекс (слово-речення) закінченням -ркын. Як бачимо, тут закінчене висловлювання є цільною побудовою, що являє собою злиття декількох слів-коренів. Маємо єдину синтаксичну побудову в одному злитому вигляді, яка зовнішньо подібна до слова з одним закінченим змістом. Цей зв'язок нагадує словоскладання (творення складного слова).

Замикання - синтаксична побудова, яка вимагає дистантного розташування найтісніше пов'язаних слів. Так, зокрема, в німецькій мові перфектна форма минулого часу, що утворюється аналітично поєднанням допоміжного ' дієслова (haben і sein) та другої форми дієприкметника (Partisip II), у реченні утворює рамкову конструкцію (між допоміжним дієсловом і дієприкметником ставляться всі інші члени речення). Наприклад: Haben Sie dieses Bush in Berlin gekauft? "Чи купили ви цю книжку в Берліні?", де haben gekauft "купили" - перфектна форма дієслова kaufen "купувати". Див. ще: Da war unsere Mutter aus der Stadt gekommen "Це наша мама прийшла з міста", де war gekommen - "прийшла". Як бачимо на цих прикладах, тут залежні слова знаходяться між частинами аналітичної форми слова.

Дехто до замикання відносить і випадки типу нім. eine breite Straße "одна широка вулиця", англ. the large room "велика кімната", ту favorite orange colour "мій улюблений оранжевий колір", де між артиклем або присвійним займенником та іменником вставляються одиночні чи поширені означення. Крайні члени словосполучення ніби розсуваються, утворюючи для означення рамку.

Ізафет (від араб, аль-ідафату "додаток, доповнення, приєднання") - атрибутивне словосполучення, яке складається з двох іменників, перший з яких є означенням, але показник зв'язку знаходиться в другому (головному, стрижневому) слові. Ізафет характерний для тюркських мов. Наприклад, азерб. am баши "голова коня" буквально розшифровується так: am "кінь", баш "голова", и - показник зв'язку, "його" (кінь голова Його). Пор. ще: татар.

Казан университеты "Казанський університет" (буквально: Казань університет її); турецьк. дкзйгйк Пасі "ліки від кашлю" (буквально: кашель ліки його), нарізі "двері будинку" (буквально: будинок двері його).

Децо інший різновид ізафету спостерігається в іранських та арабській мовах.

Речення та його ознаки

Центральним поняттям синтаксису, основною його одиницею є речення. У мовознавстві існує до тисячі визначень речення. Пізнати і визначити речення намагалися не тільки мовознавці, а й логіки, філософи, психологи і навіть математики. Надзвичайно велика кількість визначень речення свідчить про те, що це дуже складна за своєю організацією й багатоаспектна одиниця, яку необхідно досліджувати в різних напрямках.

Речення - мінімальна комунікативна одиниця, яка про щось повідомляє й розрахована на слухове або зорове (на письмі) сприйняття.

На відміну від слова і словосполучення, речення характеризується комунікативністю (передає конкретний зміст у логічно зрозумілих формах і здатне входити до будь-яких форм спілкування), відносною самостійністю (виражає відносно закінчену думку і відділяється від інших речень паузами) та структурною цілісністю (будується за певною структурною моделлю).

За основу визначення речення раніше брали різні ознаки, які не є самодостатніми, тобто не розкривають феномен речення. Так, зокрема, за шкільним визначенням, речення - це група слів або окреме слово, що виражає закінчену думку. Однак, далеко не всі речення виражають закінчену думку (Ай-ай-ай! Гай-гай! Ось тобі на! Що?). Неприйнятним є й логічне визначення речення, згідно з яким речення - це вираження логічного судження. Кожне судження справді є реченням, але не кожне речення є судженням (Гей! Ні. Як же так?). Крім того, одне речення (складне) може виражати декілька суджень (Страшно впасти у кайдани, Умирать в неволі, А ще гірше - спати, спати, І спати на волі. - Т. Шевченко). Будова (склад і структура) речення і судження не збігаються. Якщо судження обов'язково складається з трьох членів (суб'єкта, зв'язки і предиката), то речення може складатися з одного, двох, трьох і більше членів. Некоректним є визначення речення й на основі формальних ознак, оскільки формальні ознаки є дуже різними в різних типах речень, тим більше, в різних мовах.

Для розуміння природи й суті речення важливо визначити, з одного боку, його будову, структуру, а, з іншого - показати життя цієї структури в процесі спілкування. Отже, в реченні можна виділити два аспекти: структурний і комунікативний (функціональний). Структурний аспект належить мові, а комунікативний (функціональний) - мовленню. У зв'язку з цим останнім часом намітилася тенденція до термінологічного розмежування цих двох аспектів. За структурним аспектом став закріплюватися термін речення, або синтаксема (є й

інше розуміння синтаксеми, як словоформи, яка використовується як будівельний матеріал речення), а за комунікативним - висловлення. Згідно з цим розмежуванням, речення (синтаксема) - це модель побудови, інваріант, одиниця мови, або, іншими словами, одиниця емічного рівня, яка входить у таку парадигму: фонема, морфема, лексема, синтаксема, а висловлення - це конкретне поєднання структурної моделі та її лексичного наповнення, одиниця мовлення, що входить до іншого термінологічного ряду: звук, морф (аломорф), слово (лекса), висловлення.

Крім комунікативності, основними ознаками речення є предикативність та інтонація.

Предикативність - співвіднесеність змісту речення з об'єктивною дійсністю. Завдяки предикативності зміст речення трактують як реальний чи можливий, бажаний тощо. Головним носієм предикативності є присудок. Предикативність формується граматичними значеннями модальності, способу і часу.

Модальність - вираження мовцем свого ставлення до змісту висловлювання. Мовець може щось стверджувати, заперечувати, бажати, передбачати тощо. Модальність виражається дієслівними способами (Ми вчимося. Ми б училися. Коли б ми вчилися. Якби ми вчилися так, як треба, то ...), модальними частками (ніби, хіба що, чого доброго тощо), спеціальними модальними словами (здається, кажуть, безумовно, напевно, мовляв та ін.).

Щоб предикативна конструкція стала реченням, вона повинна бути інтонаційно оформлена. Роль інтонації у формуванні речення надзвичайно важлива. Будь-яке слово може стати реченням, якщо його вимовити з певною інтонацією. Пор.: пожежа і Пожежа!; води і Води!; додому і Додому?; лелеки прилетіли і Лелеки прилетіли. Лелеки прилетіли! Лелеки прилетіли? Без інтонації не може бути виражена ні предикативність, ні модальність.

Залежно від мети повідомлення речення бувають розповідними, питальними й спонукальними (ці різновиди речень називають ще комунікативними типами). За структурою речення бувають прості (мають один предикативний центр) і складні (мають два і більше предикативних центри). Просте речення може бути непоширеним і поширеним. непоширене речення може складатися з двох головних членів (Настала весна) або одного (Вечір. Світає). Поширене речення, крім головних членів, має в своєму складі другорядні члени (Тихесенько вечір на землю спадає. У Криму настала вже весна.). Ті речення, які в своєму складі

мають підмет і присудок, називають двоскладними, а ті, в складі яких є один із головних членів, - односкладними.

Елементарний абстрактний зразок, за яким будується просте речення, становить його структурну схему. Кожна мова має свою систему таких структурних зразків.

Речення як граматичну одиницю не можна вивчати у відриві від його лексичного наповнення, бо кожен граматичний зразок речення характеризується специфічною, тільки йому притаманною лексичною наповненістю. Лексичні обмеження накладаються майже на всі граматичні зразки речень.

Слід пам'ятати, що речення має великий прагматичний потенціал. Мовець у ньому може виразити своє ставлення до предмета мовлення, до ситуації, про яку йдеться, до адресата тощо. Повідомлюване в реченні називається пропозицією, або диктумом, а ставлення до повідомлюваного - модусом. Пропозицію і модус можна легко помітити, коли вони виражаються окремо різними частинами складного речення: Як хочеться (модус), щоб люди стали жити краще (пропозиція); Я сумніваюся (модусе що ви справитесь із цією роботою (пропозиція)).

Актуальне членування речення

З комунікативним (функціональним) аспектом пов'язане актуальне членування речення.

Актуальне членування речення - членування речення за змістом на дві частини: предмет мовлення і те, що про нього говориться.

У кожному висловлюванні усного і писемного мовлення відображений рух думки від того, що вже відоме, що назване мовцем або знаходиться перед очима співбесідників, до того, що ще невідоме слухачам. Думка мовця відштовхується від відомого і переходить до того, що мовець хоче про те відоме сказати. Таким чином, речення має дві змістові частини: одна з них називає предмет мовлення, інша позначає якусь нову інформацію про нього. Друга частина є головною. Вихідна частина висловлення (дане, відоме) називається темою, а та частина, яка щось стверджує про тему (нове), - ремою. Ці дві частини відповідно ще називають психологічним (логічним) суб'єктом і психологічним (логічним) предикатом.

Наприклад, речення Я приніс вам книжку шляхом інтонаційно-змістового членування можна перетворити на чотири фрази, які матимуть одну й ту саму модель речення, одне й те саме лексичне наповнення, але різне актуальне членування і відповідно різний зміст:

Я приніс вам книжку. Ремою є я, і фраза має значення "не хтось інший, а саме я це зробив";

Я приніс вам книжку. Ремою є приніс, і фраза відображає ситуацію, за якої співрозмовник вимагає повернути книжку, а мовець відповідає йому, що книжку він уже повернув;

Я приніс вам книжку. Рема валі акцентує на тому, що книжка принесена саме для цієї особи, а не для її брата, сестри, товариша тощо;

Я приніс вам книжку. Рема книжку передбачає, що комусь принесли декілька речей - книжку, журнал, газету тощо і той хтось хотів би знати, що приніс йому співрозмовник.

Чим більше слів у реченні, тим більше можливостей його різної актуалізації.

Основними засобами актуального членування є інтонація (постановка логічного наголосу) і порядок слів. У всіх вищенаведених випадках актуальне членування здійснювалося засобом інтонації. У випадку використання засобу порядку слів тема розміщується на початку фрази, а рема - в кінці.

До класу ввійшов учитель (відповідь на запитання "Хто увійшов до класу?").

Учитель до класу ввійшов (відповідь на запитання "Що зробив учитель?").

Нерідко засобами актуального членування служать вказівні й неозначені займенники (Товариш розказав мені таку історію. Йому допоміг хтось із друзів), видільно-обмежувальні частки саме, тільки, лише, навіть, якраз (Про це довідалась саме мати. Тільки батько цього не знав), артиклі (Durch die Straße ging ein Mädchen "Вулицею йшло якесь дівча", A man suddenly entered the room "В кімнату раптом увійшов якийсь чоловік"; означений артикль виражає тему, а неозначений - рему). В англійській мові, як і в німецькій і французькій, де панує суворо фіксований порядок слів, через що він не може бути використаним для актуального членування, таким засобом є перетворення

активної конструкції в пасивну (David loves Margaret-Margaret is loved by David).

Часто актуальне членування речення здійснюється за допомогою контексту або конситуації: рема визначається шляхом віднімання із складу речення уже відомої інформації. У ситуації безпосереднього спілкування (в діалозі) тема часто опускається, а виражається лише рема:

- Що ви зараз читаете?

- "Берестечко" Ліни Костенко.

Актуальне членування речення служить одним із засобів зв'язку речень у тексті. Існує два основних типи співвідношення тем у сусідніх реченнях:

1) послідовний (темою наступного речення є рема попереднього):

В аудиторію ввійшов декан. Він сказав, що в суботу відбудеться конкурс читців. Читці повинні підготувати на конкурс три твори - вірш, байку, прозовий уривок. Твори мають бути високохудожніми й актуальними;

2) паралельний (одна й та сама тема повторюється в декількох реченнях):

Квіти цвіли всюди. Вони вишивали дивні візерунки на схилах Кримських гір. Вони п'янили своїм густим ароматом на приморських бульварах. Вони чарували своїми різнобарвними кольорами в парках і скверах. Квіти, квіти, квіти.

Запитання і завдання

1.	Що таке словосполучення?
2.	Дайте визначення валентності.
3.	Яку синтаксичну конструкцію називають словосполученням?
4.	Як називають синтаксис, який вивчає словосполучення?
5.	Чим синтаксичні словосполучення відрізняються від фразеологічних?
6.	На які групи поділяються словосполучення за структурою?
7.	Назвіть основні види словосполучень за характером виражених у них синтаксичних відношень.
8.	Назвіть синтаксичні зв'язки між словами у словосполученні та реченні, які існують у мовах світу. Скажіть, у яких мовах поширені ті чи інші засоби синтаксичного зв'язку.

9.	Якими засобами здійснюється прилягання?
10.	Наведіть відомі вам визначення речення і зіставте їх. Які аспекти і властивості речення в них відбиті?
11.	Розкажіть про співвідношення речення і судження.
12.	Які два аспекти виділяють у реченні? Яким терміном називають речення, коли його розглядають як одиницю мовлення?
13.	Назвіть граматичні ознаки речення. Поясніть, що таке предикативність, із яких елементів вона складається і якими засобами виражається.
14.	Яка роль інтонації в оформленні речення?
15.	Що таке комунікативний тип речення? Які комунікативні типи речень ви знаєте?
16.	На які типи поділяються речення за структурою? Назвіть структурні типи простого речення.
17.	У чому різниця між односкладними і двоскладними реченнями?
18.	Що таке структурна схема речення?
19.	Поясніть, що таке актуальне членування речення? Які засоби актуального членування речення використовуються в мовах світу? Наведіть конкретні приклади.
20.	Які спільні й відмінні ознаки мають речення української мови і тієї іноземної мови, яку ви вивчаєте?

ТЕМИ ДЛЯ ПРЕЗЕНТАЦІЙ

1. Зв'язок мовознавства з іншими науками.
2. Видатні світові і вітчизняні мовознавці.
3. Синхронія і діяхронія в мові.
4. Проблема взаємозв'язку мови і мислення.
5. Функції мови та їх вияв у мовленні.
6. Мова – явище суспільне чи біологічне?
7. Роль мови в житті суспільства.
8. Відмінність людської мови від спілкування тварин.
9. Екстралінгвістичні універсалії.
10. Невербальні форми спілкування. Поняття про паралінгвістику.
11. Соціальний статус мови і держави. Типи мовних ситуацій у сучасному світі.
12. Взаємодія мов, мовні контакти. Двомовність, багатомовність.
13. Проблема походження мови: огляд теорій, новітні погляди вчених на проблему.
14. Закономірності розвитку мов у різні історичні епохи.
15. Мова як знакова система. Двобічність мовного знака.
16. Мова як система. Чотири рівні мовної системи.
17. Світові мови, мови міжнаціонального спілкування.
18. Штучні мови: причини їх появи, історичний огляд, перспективи розвитку.
19. Перспективи розвитку мов.
20. Зовнішні і внутрішні чинники мовних змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Воронова З.Ю. Конспект лекцій з дисципліни «Вступ до мовознавства та основ теорії мовної комунікації» част.1 для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності 035 «Філологія» очної та заочної форм навчання / укл. к.філол.н., доц. Воронова З.Ю.- Кам'янське к: ДДТУ, 2019. – 60 с.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: підручник 3-тє вид., стереотип. – К.: ВЦ «Академія». – 2014. – 304с. – (Серія «Альма-матер»).
3. Терехова Д. І. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник для студентів першого курсу (напряом підготовки 6.020303 «Філологія», спеціальність «Переклад») та загальноосвітніх навчальних закладів (курси за вибором для учнів профільних класів філологічного напрямку) / Автор-упорядник Терехова Д. І. – К. – Полтава: «Полтавський літератор», 2012. – 224 с.